ИЗТОЧНА ЕВРОПА СЛЕД СТАЛИН

1953 - 1956

ИЗТОЧНА ЕВРОПА СЛЕД СТАЛИН 1953 - 1956

Искра Баева

Полша,
Унгария,
Чехословакия
и България

Университетско издателство
„Св. Климент Охридски“
София • 1995

013149

12.5.3
1.8.2.5

0000009739 3

© Искра Баева
1994
ISBN 954-07-0351-4

КОЙ КАК ВИЖДА И ОПИСВА 1956 ГОДИНА

1956 г. е повратна година в историята на това, което доскоро наричахме европейски социалистически лагер. Това е годината, през първите десет месеца на която изглежда възможно, че източноевропейското общество може да тръгне по нов път, да започне реална демократизация. В действителност, погледната от дистанцията на отминалото време, тя се оказва изпълнена повече с надежди, борби, крах и разочарования, отколкото с реално и трайно разделяне със сталинизма. И въпреки всичко, след 1956 г. Източна Европа вече не изглежда по същия начин както преди.

В западната част на континента групата на левите интелектуалци, приела октомврийската революция в Русия през 1917 г. и последвалите я преобразования, през 1956 г. губи поредните си илюзии. За левите на Запад през 1956 г. угасва таената дълго надежда, че Изтокът може да съгради ново общество – с недостатъци и грешки (може би дори престъпни), но все пак по-справедливо от предишните, общество, което се опитва да отрече експлоатацията и несправедливостите на капитализма, което поддържа вярата, че още през XX век е възможно да се изгради социализъм по предварително изготвен план[1].

Интересът на политици, историци, съвременници и наследници на участници в събитията към повратната за Унгария, Полша, а и другите източноевропейски страни, 1956 година почти не отслабва с годините. Той обаче се свързва най-вече със спомена за гражданската война в Унгария, продължила приблизително две седмици (23 октомври – 4 ноември)[2] и оставила дълбока диря в по-сетнешната история на Европа и света. В нейната сянка остават острите полски политически борби от лятото и есента на същата година, а в днешния ден съвсем забравени изглеждат не по-малко значимите за бъдещето на Източна Европа промени в останалите страни от този твърде неспокоен европейски регион.

Всъщност „Унгарската есен" е само върхът на айсберга на на-

растващото недоволство на източноевропейските народи от насилствено наложената им отвън тоталитарна организация на обществото. Затова изследователят на събитията от 1956 г., разтърсили из основи „новото общество“ в Източна Европа, трябва да проследи и обхване много по-широк времеви отрязък от този, който е затворен между началото и края на преломната година. Видимото недоволство, подаващото се като върха на айсберг над сравнително спокойната повърхност на обществото, наричано с десетилетия социализъм, започва да се проявява в първите месеци на 1953 г. и приключва около края на 1957 г. Независимо от забравата, която покрива тези три-четири години в съзнанието на повечето от източноевропейските народи, те остават пръв опит да се променят не само политическите лица или политическите порядки, а и основните принципи, върху които се гради новото общество.

За да възродим историческата си памет за това едновременно близко и далечно минало е нужно не само добро желание и изследователски интерес, но и възможност да открием документалните следи, оставени от основните действащи лица на онова време, да съберем парче по парче отломъците от отдавна забравеното по различни причини. И в този момент след неясния хронологичен обхват на събитията изследователят се сблъсква с нов не по-малко важен проблем: въпроса за характера и вида на изворовия материал и разнообразната литература, посветена на случилото се в Източна Европа в средата на 50-те години.

Всичко, написано за кризисния за Източна Европа период и по-специално литературата, посветена на „унгарската“ 1956 г., може да се раздели на две големи групи: обвинителна и оправдателна. В тематичния кръг „литература за събитията“ трябва да се включат спомените на участниците[3], позициите на тогавашните и днешните политици[4], историческите изследвания на пряко засегнатите[5] или на наблюдателите отвън или отстрани[6] и не на последно място – публикуваните документи[7]. Двете направления в политико-историческата литература, както се случва и при много други процеси от недалечното минало на Европа, се определят от позицията, заета от авторите по време на събитията или от отношението към последиците им. От едната страна остават привържениците на воюващите за запазване, макар и с по-малки или по-големи изменения, на изградената вече система в Източна Европа, а от другата – на противниците на тази

система, опитали се със силата на словото, на политическото действие и в крайна сметка с оръжие в ръка да я променят.

Ако проследим позицията, обосновките и доказателствата на едната или на другата тенденция в историко-политическата литература от онова време или от днешния ни ден, не може да не ни споходи усещането, че тя като че ли се отнася за различни събития, единственото общо между които е участието на едни и същи хора. За изследователя-историк диаметралната позиция на написаното затруднява търсенето на истината, но едновременно с това носи и възможността за критичен прочит и самостоятелно формиране на гледна точка. Емоционалната наситеност и експресивност на голяма част от написаното често подмамва читателя към безкритична съпричастност на едната или другата тенденция. Дори издадените сборници с документи с целенасочен подбор показват как за политически цели може да се злоупотреби и с най-заслужаващия доверие исторически извор – документа[8]. Затова използването на многобройните документи също се нуждае от значителна критичност със задължително търсене на виждането и позицията и на двете спорещи или воюващи страни.

Едната гледна точка за 1956 г. се съдържа в документацията и историографията на победителите в сблъсъка. Това по същество, но и формално, са съветските войски, намесили се във вътрешните работи на Унгария по решение на съветското ръководство, както и групата унгарски комунисти, обособила се в началото на ноември около Янош Кадар – хората, поели отговорността отново, след кървавия крах на „ракошизма", да продължат управлението на страната, макар и с външна помощ. Тази политическа група изразява позициите си с помощта на официалната унгарска историография през целия последвал период[9] до политическата промяна в Унгария, започнала на Националната конференция на УСРП през май 1988 г. Тогава е създадена комисия от политици, общественици и историци за преразглеждане на отношението към събитията от 1956 г.[10] На практика това връща нещата към началото, защото новоприетата оценка, че става дума за народно въстание, е използвана за пръв път в бурните дни на 1956 г. от тогавашния унгарски министър-председател Имре Над (в българската историческа литература е добило гражданственост изписването на името му като Наги, но фонетично по-вярно е Над).

Плътно към тенденцията на победителите се присъединяват и не многобройните исторически произведения от „социалистическия лагер", посветени на 1956 г.[11] Всички те в продължение на повече от 30 години боравят с едно-единствено понятие за „Унгарската есен" – контрареволюция. Разбира се, съществуват и нюанси, главно при очертаване на съотношението между външния и вътрешния фактор, но позволеното разстояние е: от определянето му като един от възловите моменти в „студеното" противостояние между Изтока и Запада[12] до бунт, предизвикан от вътрешни противоречия, но използван за целите на антисъветизма и антикомунизма. Подчинено на тези, по същество политически позиции, е всяко изследване на събитията в литературата на победителите. Участниците в събитията са определени като „защитниците на социализма" (с малки изключения) и са предварително оправдани за всичките си действия, докато „контрареволюционерите" (пак с малки изключения) извършват престъпления и в най-добрия случай са неволни жертви на чуждата пропаганда, но не могат да бъдат оправдани, независимо какви са конкретните им действия – с думи или с оръжие (каквото неслучайно е и подзаглавието на книгата на Янош Берец).

С течение на годините, с отдалечаването от събитията и от неизбежното влияние на преките им участници изключенията от простото разделяне на „добри" и „лоши" стават повече. Все по-категорично историците сочат, че М. Ракоши и неговите съмишленици, както и сталинистката система, чието олицетворение стават, носят немалка, а може би и най-голяма част от вината за кръвопролитията. С все по-нарастващо разбиране се отнасят те към трагедията на младите хора и обикновените унгарски работници, които през 1956 г. изгубват надеждата за мирно възстановяване на справедливостта и решават да я извоюват сами с оръжие в ръка. Това личи при сравнението между разказа за 1956 г. в тритомника, посветен на историята на унгарското работническо движение от 70-те години и в също така официалната история на унгарската демокрация, но от 1984 г. Еволюцията на източноевропейската историография през 80-те години и особено през втората им половина следва политическите промени в обществото, затова и в различните страни има различна възможност за изразяване на нови оценки[13] – най-голяма свобода в това отношение получава полската историография, която чрез многобройните публикации на полските историци Йежи Томашевски и Йежи Роберт Новак

създава първата възможност в Източна Европа да се погледне по-балансирано и по-разностранно върху спорните събития от 1956 г.[14]

През 80-те години, след политическото раздвижване, предизвикано от създаването и дейността на „Солидарност", полските историци бързо се възползват от свободата за разномислие и за изразяване на различни гледни точки. Тогава в периодиката бяха публикувани голям брой документални изследвания за събитията от нелицеприятното минало, за което е по-добре да не се пише, да не се говори, с надеждата то да бъде просто забравено. Тези публикации, базирани на архивни проучвания и документи от периода 1953-1956 г., представляват и един от най-ценните източници за проследяване на полските събития от 1956 г., предхождащи и до голяма степен предизвикали „Унгарската есен"[15]. Бяха обнародвани и немалък брой документи, до които обикновеният историк не бе допускан в предходния период на строго цензуриран достъп до основните архиви – главно партийните[16].

Другата тенденция за представяне на събитията (обвинителната) се определя от гледната точка на победените унгарци през 1956 г. и подкрепящите ги и съчувстващи им по различни причини и с различни цели, както и по различен начин техни съмишленици, преди всичко от Западна Европа и Северна Америка. Техните позиции и мотиви са много по-разнообразни от тези на победителите и трудно могат да се подведат под общ знаменател. Историческият контекст, в който се разиграват събитията, е силно повлиян от глобалното следвоенно противопоставяне и това затруднява заемането на категорична осъдителна или оправдателна позиция. Но на страната на въстаналите унгарци застават ООН, левите европейски интелектуалци, Социалистическият интернационал[17], реформаторите от съседните страни и, разбира се, тези, които наистина организират и провеждат дейност срещу Съветския съюз и неговите източноевропейски сателити – САЩ. Те създават Радио „Свободна Европа" с пропагандна цел в рамките на официалната американска политика за „освобождение" на източноевропейските страни от комунизма, която е продължение на доктрината на Джордж Кенан за „сдържане на комунизма"[18]. Но това едва ли е достатъчно, за да се приеме, че събитията са инспирирани и ръководени от чуждата пропаганда. Косвено доказателство е пълната неподготвеност на американците и на западноевропейците да се намесят на страната на унгарците, когато сраженията действи-

телно започват[19]. Голямата игра на суперсилите от Запад и от Изток на практика прави източноевропейците заложници и марионетки в тяхното противоборство, а в крайна сметка и трагични жертви в борбата за чужди интереси.

Обединяващият елемент за представителите на тенденцията, противопоставяща се на официалната съветска и унгарска позиция е, че всички те определят събитията от „Унгарската есен" като революция. Разликите започват след това, когато се опитват да посочат какъв характер е имала тази революция. Унгарците, изправили се в цял ръст срещу Сталиновата „ракошистка" система, по своите обществени и политически симпатии и пристрастия, по произход и предходна дейност варират от привърженици на своеобразната унгарска авторитарна система – хортизъм[20], през представители на опозиционните партии от периода на „народната демокрация" 1945-1948 г.[21] до убедени комунисти, които воюват, за да възстановят комунистическата система на управление така, както я разбират – освободена от „деформациите и изопаченията"[22]. В последната група са и протестиращите срещу съветската интервенция в унгарските вътрешни работи западноевропейски интелектуалци. Особена е позицията на управляващите в Югославия, които остават верни на стремежа си към запазване на независимостта от посегателствата на Съветския съюз.

Наред с първата категория на симпатизиращите и помагащите на унгарските въстаници от идейни съображения, съществуват и други, които правят същото, но едновременно с това изпълняват стратегията за разлагане на съветския блок, съставна част от по-общите цели на „студената война". Погледът върху събитията на историците от по-далечния запад (американския) и по-далечния изток (съветския) показват поразяващо подобие в крайността на оценките. Както едните не допускат за въстаналите друга оценка, освен крайно негативната – фашисти, престъпници, така и другите не се и опитват да разберат какви доводи би могъл да има Янош Кадар и групата комунисти около него, за да поемат отговорността за повикването на съветските войски и ги определят единствено като предатели на националните интереси и оръдия на политиката на Съветския съюз[23].

Събитията от 1956 г в Източна Европа обаче не се свеждат само до „Унгарската есен", но безспорно тя е най-драматичното европейско събитие. Сравнението между процесите, които се развиват и в

останалите страни от насилствено съветизираната Централна Европа, показва поразителни съвпадения. Същото се повтаря, ако разширим обхвата на сравнението и включим в него Балканска България. Когато обаче пожелаем да изследваме научно или да проследим документално развитието на събитията в останалите източноевропейски страни (в случая става дума за трите централноевропейски – Полша, Чехословакия и Унгария и Балканската България), се срещаме с проблема за изключителна бедност на публикации от всякакъв род, но в сравнение с „унгарската" 1956 г. трудностите при останалите страни са несравнимо по-големи. Унгария, независимо от субективното желание на управляващите я, не може да не се връща към събитията, коренно променили историята ѝ, докато останалите национални историографии избягваха и продължават да избягват разработката на теми, посветени на първата половина от 50-те години.

Причините са много. По-рано бяха едни – необходимостта от съобразяване с идеологическите догми за това, което се наричаше социализъм, неясните граници на позволената критика, а сега други – намаляването на интереса към целия период, заключен между „революционните" 1944-1945 и 1989 г. и новата конюнктура, която създава стремеж към по-едри негативни краски, несъобразени с нюансите или еволюцията на системата. Така или иначе, политическите събития от въпросния период – 1953-1956 г., могат да бъдат проследени предимно по общите следвоенни исторически обзори[24], между които могат да се открият и не многобройни изследвания, посветени конкретно на тези години[25]. Едва през последните години, преди повратната 1989, се появиха документални и публицистични обзори по страниците на периодиката, както и спомени на политици или интелектуалци, засягащи и събитията от 1953-1956 г.[26]

Макар и без да разполагаме с толкова богата историческа и документална литература, колкото имаме за предходните периоди от развитието на източноевропейските страни, времето за разработки, посветени на историята на повратните социалнополитически моменти от следвоенната история на Източна Европа вече е дошло. Свободата, не толкова като възможност за изследване, защото все още съществуват големи трудности при достъпа до документите, но като възможност за интерпретация на събитията и самостоятелност на изводите, до които е стигнал историкът, е налице във всички страни от бившия съветски блок. Проблеми продължават да съществуват, но те са от друг характер.

Може, разбира се, да се постави въпросът дали има право на съществуване понятие „българска“ 1956 г. Въпросът ми се струва правомерен, ако не се опитаме в унисон с доскорошната политическа практика да възприемем 1956 г. единствено и само като априлски поврат, прехвърлил властта от един върховен повелител (Вълко Червенков, макар че това става по-рано, скоро след смъртта на Сталин) към друг – Тодор Живков. Това виждане, защитено пространно в многобройните публикации на българската историография до 1989 г.[27], не противоречи на историческата реалност, на събитията, но има недостатъка да показва само част от истината и по този начин да я видоизменя. Това, което остава извън вниманието на историците, са опитите за разширяване границите на свободата за интелигенцията, за младежта. Историята на подрязаните стремежи към реално демократизиране на сталинската система в България е в пряка зависимост от станалото в Централна Европа. Всъщност искам да погледна на българския модел в сравнение с останалите и като проява, за добро или за зло, на „единството“ на „източния блок“. Българската историография няма готов отговор за нашата съпричастност към източноевропейската 1956 г.[28] Единствена възможност за изясняване на този въпрос засега дават архивните материали на ръководството на управляващата тогава БКП[29].

БЕЛЕЖКИ

[1] Може би най-яркото свидетелство за реакцията на западноевропейската интелектуална левица е написаното от Жан-Пол Сартър в края на 1956 и началото на 1957 г. за съветската интервенция в Унгария: „...чрез своите действия СССР определи лицето на своя социализъм, както и лицето на социализма, който той възнамерява да изгради в Унгария. Никой не се реши да запита дали тази военна акция, която сведе вътрешните връзки в социалистическия лагер до силови отношения, всъщност не нанесе дори още по-голяма вреда, отколкото биха причинили свободните избори и неутралитетът.“ *Сартър, Ж.-П.* Призракът на Сталин. С., 1992, с. 15.

[2] Сраженията продължават и след 4 ноември, но тогава на мястото на гражданския конфликт на преден план излиза противопо-ставянето на унгарското население на чуждите съветски войски.

[3] Сред спомените на участниците могат да се изброят книгата на началника на будапещенската полиция по време на събитията Шандор Копачи, заел страната на въстаналия народ: *Kopacsi, S.* In the Name of the Working Class. London, 1989. Като такова може да се приеме и казаното от Янош Кадар за събитията в интервюто „Коммунистами не раждаются“ (Огонек, 1988, № 13). Такива са и спомените на

унгарските интелектуалци, взели страната на народа си и не пожелали да напуснат страната след поражението на въстанието, заради което попадат в затвора: Ищван Чурка, Иван Дарваш, Ищван Йорши, Арпад Гьонц, Камил Карпати, Атила Над, вж. *Берта, Б.* Писатели, артисти, затвори. С., 1992.

[4] На първо място тук стои книгата на Янош Берец, където авторът едновременно е в ролята на историк-изследовател на събитията и на политик – член на ръководството на УСРП. Тази книга е издадена освен на унгарски и на английски, за да пропагандира позицията на победителите в събитията – УСРП, вж. *Berecz, J.* 1956 Counter-revolution in Hungary – Words and Weapons. Budapest, 1986.

[5] Този тип литература, макар да претендира за научен подход, отново показва рязко разделяне на позициите според критерии, които с пълно основание могат да се наречат политически. Тук е мястото и на споменатата вече книга на Жан-Пол Сартр, на книгата на *Ервин Холош* и *Вера Лайтаи* „Площад „Република" 1956" (С., 1978).

[6] Като страничен може да се възприеме и погледът от дистанцията на времето. Такъв, какъвто ни предлага унгарският писател Ласло Дюрко с документалната си книга „1956 година", вж. Иностранная литература, 1988, № 7 и 8.

[7] Към по-старите документални сборници: Juliustol Juniusig. Dokumentumok 1956 – 1957 Tortenetebol. Budapest, 1981 (Wegry 1956 – 1957, Warszawa, 1983) и The Hungarian Revolution, New York, 1957, трябва да се добавят публикуваната подборка от документи на революцията от 1956 г. Документы 1956 года. (Венгерский меридиан. 1991, 3), както и широко цитираните документи в книгата на Л. Дюрко.

[8] Политическите пристрастия и цели на съставителите и издателите на документи от „Унгарската есен" на 1956 г. личат много ясно от начина, по който са подбрани документите. Най-ярък пример дават двете документални книги. Едната изразява унгарската официална позиция – Juliustol Juniusig. Dokumentumok 1956 – 1957 Tortenetebol. (Wegry 1956 – 1957), докато другата представлява позицията на хората, противопоставили се и с оръжие в ръка срещу унгарския сталинизъм – The Hungarian Revolution.

[9] Такава е насоката на публикациите в унгарската периодика през годината, отмерила 25-годишнината на събитията – 1981. Това е отразено в документите на българските дипломатически предста-вители, вж. Развитие на събитията в Унгария по време на контра-революцията от 1956 година. София, юли-септември 1981; Това се случи. – Нейпсабадшаг, 10 октомври 1981. Всички официални истории на Унгария след Втората световна война обосновават позицията на Янош Кадар, вж. История венгерской народной демократии 1944-1975. Будапешт, 1984; История венгерского революционного рабочего движения. Т. 3. Пер. с венгерского. М., 1974; *Ваш, Х.* Развитие на обществените отношения в Унгария 1956-1966. – В: Известия на Института по история на БКП (ИИИБКП). Т. 18, 1974; *Немеш, Д.* Развитие на унгарската народна демокрация и октомврийската контрареволюция. – В: ИИИБКП. Т. 12. С., 1964; *Унгер, М., О. Саболч.* История на Унгария. С., 1968; *Хусар, Т.* Венгерская интеллигенция на начальном этапе социалистических преобразований. – В: Интеллигенция и революция. XX в. М., 1985; *Берец, Я.* К 30-летию разгрома контрареволюции в Венгрии. – Новая и новейшая история, 1986, № 6.

[10] В комисията участват политици, какъвто е председателят ѝ – членът на политбюро на УСРП Имре Пожгаи, учени историци – проф. Мария Ормош, и участници в тогавашните събития „от другата страна", какъвто е проф. Арпад Гьонц, станал по-късно пръв некомунистически президент на Унгария. Заключението на комисията е,

по думите на Пожгаи, че това, което става през 1956 г. е „народно въстание против олигархическата, унижаваща нацията форма на власт", вж. Правда, 1 февр. 1989.

[11] Най-многобройни са, разбира се, публикациите в съветската историография. Те напълно потвърждават, често и препечатват, произведенията на официалната унгарска историогра-фия, но имат и свой собствен принос. За изключително твърдата позиция на съветската историография, поддържаща отрицателната оценка за действията на въстаналия унгарски народ, играе роля преди всичко прякото участие на Съветския съюз със свои войски в развитието на събитията. Двукратната съветска интервенция не може да бъде оправдана по никакъв друг начин освен, ако се докаже заговорническият и контрареволюционен характер на действията на противниците на Ракоши, направлявани и подпомагани отвън – от западния свят, вж. История Венгрии. Т. 3. М., 1972; *Кундюба, И.* Венгрия в системе социалистических государств. – В: Очерки по новейшей истории Венгрии. Киев, 1972; *Нежинский, Л.* Очерк истории народной Венгрии. М., 1969; *Пушкаш, В., В. Желицкий.* Венгерская НР в годы строительства социализма. – Новая и новейшая история, 1976, № 3; *Стецкевич, С.* Социалистические страны Европы. М., 1977. Но и съветската историография през втората половина на 80-те години еволюира в оценката си за събитията и собствената си роля и отговорност: *Желицки, Б.* Уроки современиой трагедии. -Иностранная литература, 1988. № 9; Поиск истины продолжается. Что произходило в Венгрии в октябре-ноябре 1956 года. – Новое время, 1989, № 27. Източноевропейската историография, тъй като не е пряко ангажирана в събитията, се чувства малко по-свободна в оценките, но само дотолкова, доколкото променената оценка на „Унгарската есен" не поставя под въпрос политическата система в съответната страна. Затова и в този случай обикновено се предпочита официалната унгарска оценка (при което се използва и оправданието с езиковата бариера).

[12] Най-ярко тази теза е представена от Янош Берец, посветил няколко глави в книгата си на плановете за подривни и диверсионни действия на западните разузнавателни централи срещу народна Унгария, както и на тяхното изпълнение, вж. *Берец, Я.* Цит. съч., 14-24, 25-31, 43-47, 71-76.

[13] Първият стабилен и обоснован опит на съветската историография за нова оценка на събитията от средата на 50-те години в Източна Европа е от 1990 г., вж. *Кузьмин М., Г. Мурашко, А. Носкова.* Переходный период в европейских странах социализма: исторические реалии и поиски новых исследовательских подходов. – Новая и новейшая история, 1990, № 1.

[14] Йежи Томашевски е първият историк, направил опит за научен анализ на следвоенното унгарско развитие: Rozwoj krajow socialistycznych w Europie srodkowowschodniej. Warszawa, 1985; Но изцяло на следвоенната унгарска история са посветени изслед-ванията и книгите на Йежи Роберт Новак: Wegry. Wychodzenie z kryzysu 1956. Warszawa 1984; Trudne lata 1949-1956. Warszawa, 1981; Dzieje panstw socjalistycznych. Warszawa, 1986.

[15] Най-голям брой от публицистичните исторически изследва-ния за полската 1956 г. излизат под перото на двойката историци Вйеслав Владика и Збислав Риковски, докато за унгарската те от-ново са дело на Й. Р. Новак. Не по-малка стойност имат множество-то интервюта с политически дейци и участници в събитията.

[16] В полския седмичник „Политика" за пръв път в Източна Европа бяха публикувани оригиналният текст на т.нар. секретен доклад на Хрушчов от закритото заседание на XX конгрес на КПСС, докладът на комисията на Едвард Герек за

познанските събития от юни 1956 г., както и заключенията на комисията за неправомерните действия на силите за сигурност и партийното ръководство в годините на полския варнант на сталинизма.

[17] Генералният съвет на Социалистическия интернационал изпраща протест във връзка с „войната на Русня срещу унгарския народ" с характеристики като: „зверско погазване на хуманните и демократични принципи на социализма", вж. *Брауншталь, Ю.* Антиавторитарные движения в Центральной Европе, 50-60-е годы. – Советское славяноведение, 1990, № 3, с. 11.

[18] Въпреки че с промяната на съотношението на силите в света след 1989 г. интересът към съветско-американските отношения в следвоенния период намалява, едва ли може да се отрече стратегията на взаимното им противопоставяне. Във всеки случай тя не се отрича от американските изследователи на този период, вж. Gaddis, J. The Long Peace. New York, 1987, 147-194; Brzezinski, Z. The Cold War and its Aftermath. Foreign Affairs. Vol. 71, nr. 4, 31-49.

[19] В радиопредаванията за Унгария от 1956 г. няма директни призиви за бунт, но те създават у унгарците илюзии, че ще получат директна помощ при нужда. Нещо, което не само не е било изпълнено, но не е и било възможно да бъде изпълнено, тъй като за ръководителите на американската външна политика е ясно, че не могат да си позволят да рискуват с война със Съветския съюз, вж. *Gaddis, J.* Цит. съч, с. 190.

[20] Това са предимно бившите офицери, организирали воюващите недоволни и покъсно съпротивата срещу навлизащите съветски войски.

[21] Такива са социалдемократите центристи, ръководени от Анна Кетли, дейците от Независимата партия на дребните селски стопани (НПДСС) и представителите на бившата Национална селска партия (НСП), възродила се по време на събитията под името Партия „Петьофи".

[22] Такива са повечето от членовете на политическото ръководство на въстаналите унгарци, като се започне с министър-председателя Имре Над, продължи се с интелектуалците Дьорд Лукач, Тибор Дери, военните Ищван Андял, Пал Малетер, Шандор Копачи и много други.

[23] *Lee Benns, F. et M. Seldon.* Europe 1939 to the Present. New York, 1971; *Gaddis, J.* Op. cit.; *Seton-Watson, H.* The European Revolution. New York, 1961; *Stuerd Hughes, H.* Contemporary Europe. New Jersey, 1968.

[24] Ceskoslovenske dejiny v datech. Praha, 1986; Kierunki rozwoju Polski po drugiej wojny swiatiwej. Poznan, 1987; *Dominiczak, H., R. Halaba, T. Walichnowski.* Z dziejow politycznych Polski 1944-1984. Warszawa, 1984; Dzieje panstw socjalistycznych. Gaspodarka, społeczenstwo, polityka. Warszawa, 1986; *Gora, W.* Polska Ludowa 1944-1986. Lublin, 1986; Historia Cechoslowacji. Wroclaw, 1969; Hospodarske dejiny evropskych socialistickych zemi. Praha, 1977; *Jagiello, J.* O polska droge do socjalizmu. Warszawa-Krakow, 1983; *Jezierski, A., B. Petz.* Historia gospodarcza Polski Ludowej 1944-1975. Warszawa, 1982; K dejinam socialistickeho Ceskoslovenska. Praha, 1986; *Kozlowski, Cz.* Z dziejow polskiego ruchu robotniczego. Warszawa, 1975; Medzynarodne aspekty vyvinu svetovej socialistickej sustavy v patdesatych rokoch. Slovanske studie, 27-2. Bratislava, 1987; *Melichar, V.* a kolektiv. Lidova demokrace a socialisticka revoluce. Praha, 1986; *Muszynski, J.* Socjalizm w panstwach Srodkowej i Poludniowo- Wschodniej Europy. Warszawa, 1975; *Palyga, E.* Dyplomacja Polski Ludowej 1944-1984. Warszawa, 1986; *Plevza, V.* Koreni soucasnosti, Praha, 1986; *Rajewski, A.* Stronnictwo Demokratyczne w PRL. Warszawa, 1984; *Szewcowa, L.* Partie sojusznicze w systemie politycznym krajow

socjalistycznych. Warszawa, 1982; *Szymczak, T.* Ustroj europejskich panstw socjalistycznych. Warszawa, 1983; *Tomaszewski, J.* Rozwoj krajow socjalistycznych w Europie srodkowowschodniej. Warszawa, 1982; *Topolski, J.* Zarys dziejow Polski. Warszawa, 1986; *Wazniewski, W.* Zarys historii Polski Ludowej 1944-1983. Warszawa, 1985; Zarys najnowszej historii politycznej i gospodarczej krajow socjalistycznych. Warszawa, 1973; История венгерской народной демократии; История венгерского рабочего движения. Т. 3; История на Чехословашката комунистическа партия. С., 1983; *Чизмадия, А., К. Ковач, Л. Астолош.* История венгерского государства и права. М., 1986.

[25] *Kozik, Z.* PZPR w latach 1954-1957. Warszawa, 1982; *Czubinski, A.* Czerwiec 1956 w Poznaniu. Poznan, 1986; *Kalinski, J.* Polityka gospodarcza Polski w latach 1948-1956. Warszawa. 1987; *Kolomejczyk, N., A. Koseski.* Europejske panstwa socjalistyczne 1948-1960. Warszawa, 1977; *Kuczynski, J.* Ustrojowo-polityczne koncepcje PZPR w latach 1948-1959. Warszawa, 1984; *Kupiecki, R.* Od VIII Plenum do VIII Plenum 1953-1956. Odchodzenie od kultu Stalina w Polsce. – Kwartalnik Historyczny, 1992, № 2; *Syzdek, E., B. Syzdek.* Polityczne dylematy Wladyslawa Gomulki. Warszawa, 1985.

[26] От документалните публикации трябва да се изброят: Документы 1956 года. – Венгерский меридиан, 1991, № 3; Стенограма от Септемврийския пленум на ЦК на БКП, 1956 г. – Арт, 1991, № 19; Съобщение на УСРП по повод погребението на Имре Наги и другарите му. Будапеща, 1989; Из протоколите на Априлския пленум на ЦК на БКП (1956 г.) – Вести на ВС на БСП, 1990, № 7 и 9; Navhr pisemne zpravy UV KSCS pro XVIII sjezd KSCS. Praha, 1989; Nikt nic ne wiedzial. Odpowiedzialnosc za stalinowskie bezprawie w Polsce. – Polityka, 1988, № 40; Odpowiedzi Wl. Gomulki na 9 pytan uczestnikow VI warszawskiej sprawozdawczo-wyborczej konferencji wojewodzkiej PZPR w szesdziesiatym dniu od przelomu pazdziernikowego. – Z pola walki, 1986, № 4; Raport Gierka. – Polityka. 1988. № 2; Sprawozdanie z prac komisji KC PZPR powolanej dla wyjasniania przyczyn i przebiegu konfliktow spolecznych w dziejach Polski Ludowej. Warszawa, 1983; Zatajony dokument. Raport komisji KC KPCz o procesach politycznych i rehabilitacjach w Czechoslowacji w latach 1949-1968. Warszawa, 1985. Между изданите спомени по-важни са: *Korotynski, H.* Ruch odnowy w Sejmie w 1956 r. – Polityka, 1983. № 47; *Kuzinski, S.* Pazdziernik 1956. Ze wspomnien sekretarza Warszawy. – Polityka, 1981, № 41; *Mus, W.* Czy grozila interwencja zbrojna. – Polityka, 1990, № 42; *Mus, W.* Z drugiej strony barykady. – Polityka, 1982, № 19; *Zawiejski, J.* Oczyma pisarza i polityka. – Polityka, 1982, № 4 i 5. *Берта, Б.* Писатели, артисти, затвори. С., 1992 *Тоненчаров, В.* Бесове на моето време. С., 1993. Очерци и публицистика: *Choniawko, A.* Poznanski Czerwiec 1956. – Polityka, 1981, № 33; Czlowiek ktory umial odczytywac znaki czasu. – Polityka. 1985, № 8; *Kozniewski, K.* Ona i Oni. – Polityka, 1985, № 34; Losy grupy Nagya. – Polityka, 1989, № 40; Narodziny i zgon Polskiego Pazdziernika. – Polityka, 1981, № 43; *Ptasinski, J.* Powrot Gomulki. – Polityka, 1985, № 7; *Rykowski, Z., W. Wladyka.* Egzemplarz nr. 2094. – Polityka, 1988, № 31; *Rykowski, Z., W. Wladyka.* Odpowiedzialnosc my bierzemy. Rok 1956 – jesien. – Polityka. 1986, № 42: *Rykowski, Z., W. Wladyka.* Rehabilitacja. Rok 1956 – wiosna. – Polityka, 1986, № 21: Siedem glosow o Gomulce. – Polityka, 1984, № 6: *Turski, M.* Ojciec Chrzestny dogmatyzmu. – Polityka. 1984. № 48; *Wladyka, W., Z. Rykowski.* Na twardo czy na miekko. Rok 1956 – lato. – Polityka, 1986, № 34: *Вида, И.* Венгрия, 23 октября – 4 ноября 1956 года. – Венгерский меридиан, 1991, № 3.

[27] В повечето от историческите публикации вниманието бе съсредоточено върху „народната демокрация", след което почти без задържане прескачаше върху годините след 1956 г., когато вече може да се говори за „изграждане на социализма".

Прилагателното „априлски" бе влязло еднозначно не само в политиката, литературознанието, но и в историографията под името „априлска линия", вж. Кратка история на България. С., 1985; *Божинов, В., Б. Матеев, З. Златев, В. Мигев.* Социалистическа България. С., 1974; *Огнянов, Л.* Априлската политика на БКП 1956-1980. С., 1981; Исторически етап, колосално творческо дело. С., 1976. Не бих казала, че положението след 1989 г. е коренно променено, тъй като и в новите публикации границата от 1948 г. като че ли си остава трудно преодолима, вж. Очерци по история на България. С., 1992; История на българската държава. С., 1992.

[28] Дори и излезлите през последните години мемоарни книги, също както и предходната историография, са съсредоточени върху вътрешнополитическите последици от априлския поврат, без да обръщат внимание на зависимостта на българския политически живот от ставащото извън нашите граници, вж. *Чакъров, К.* Втория етаж. С., 1990, 71-89; *Живков, Ж.* Кръглата маса на политбюро. С., 1991, 9-28; *Топенчаров, В.* Бесове на моето време; *Живков, Т.* Срещу някои лъжи. Варна,1993; *Михайлов, С.* Живковизмът през погледа на една лична драма. С., 1993.

[29] Това са преди всичко стенограмите от пленумите на ЦК на БКП, намиращи се в Централния партиен архив (ЦПА).

ПЪРВАТА ВЪЗМОЖНОСТ ЗА ПРОМЯНА В ИЗТОЧНА ЕВРОПА

ПЪТЯТ КЪМ КРИЗАТА

От края на Втората световна война до 1956 г. развитието на източноевропейското общество се осъществява до голяма степен независимо от западния европейски свят, с който е било свързано преди това. Причината е известна – при новото следвоенно разделяне на света тази част от Европа попада в сферата на влияние (а скоро това понятие започва да се реализира като безразделно господство) на единствената представителка на нова сила, различна от западноевропейската обществена система – СССР. Източноевропейците изживяват за кратък период от време грандиозни обществени трансформации. От почти повсеместно недемократични, авторитарни и диктаторски, но все пак плуралистични общества преди войната[1], народите от Източна Европа са принудени да преминат към качествено нова организация на държавата. В началото на прехода – в края на войната и непосредствено след нея, източноевропейците усещат полъха на свободата – свобода преди всичко за традиционно ограничаваните преди това леви сили от политическия спектър[2]. Постепенно еуфорията от победата във войната, от краха на фашизма и националсоциализма в различните им проявления, удовлетворението от възможността да се изградят нови широкодемократични държавни институции, избирани и зависими от народа, радостта от прякото участие в управлението на собствените дела (поне така изглеждат за мнозинството от хората първите следвоенни месеци)[3] отстъпват пред всекидневието, твърде много наподобяващо недалечното минало.

Усещането за стесняване на свободата[4] се поражда от няколко фактора. На първо място, не по значение, а защото бе дълго време премълчаван, искам да поставя действията на съветската армия, преминаваща през Източна Европа като освободителка (Полша, Чехословакия, Югославия) или като окупационна сила (Румъния, Бълга-

рия, Унгария)[5]. На второ – дейността на новосформираните органи за сигурност, чиято първоначална задача е да осигуряват ред и спокойствие, но бързо се превръщат в оръдие за политическа борба. И накрая, на трето място, но като процес с най-трайно действие и последици е постепенното намаляване на полето за действие на демократичните граждански свободи. Те са обещани и дори декларирани в първите следвоенни конституции, но си остават на книга, което води и до връщане към методи, познати отпреди войната, а в някои случаи – и от военните години.

В първите следвоенни години се развиват два паралелни политически процеса. Единият води до изостряне на политическата борба в легалния левоцентристки политически спектър (защото легитимността на десния е оспорена в процеса на дефашизация[6]), докато другият се изразява в ерозия на демократичните права на гражданите и политическите организации – от участие в политическия живот са лишени една по една всички групировки и партии, заемащи становища, различни от комунистическите[7]. С течение на времето политическата борба става все по-остра. Фронтът на разделението постепенно се премества от борбата срещу политическите противници, намиращи се вън от антифашистките фронтове и откровено обявили се за следване на по-близък до западния модел, към война между бившите съюзници единофронтовци. И тогава към политическата борба се прибавят и репресиите с помощта на третата основна власт, която би трябвало да е независима от останалите две – съдебната. Поставено е следвоенното начало на формално съдебните, но на практика чисто политически процеси, в които се съди не за деяния срещу законите, а за мисли, думи и пропаганда с опозиционен характер срещу новата власт, започнала да се самовъзприема не като временна, а като исторически обусловена и вечна[8]. Тези процеси са първи, но не остават последни, а само поставят началото на ерозията на съдебната система и на правното мислене и действие. Това е възможно най-краткото описание на политическия живот по време на т. нар. народна демокрация в Източна Европа[9].

Въпреки видимите с просто око и усещани от почти всекиго нарушения на демократичните принципи на политически живот, новото източноевропейско общество притежава легитимност, потвърдена при първите следвоенни избори. В тях партиите, обединени в общи антифашистки блокове, наричани по различен начин, но пред-

ставляващи реализация на решенията от Седмия конгрес на Комунистическия интернационал от 1935 г. за народни антифашистки фронтове, печелят убедителна победа. Не искам да влизам в спор с доста елементарните и политизирани днешни представи за първите следвоенни години, според които периодът на „народната демокрация" е низ от убийства, престъпления, насилие, тъмна безпросветна нощ на съветски диктат и безпрекословно подчинение на местните комунисти. Тези становища ни препращат директно от доскорошната лакирана възхвала на демократичността на „народната демокрация"[10] към тоталното ѝ очерняне и отричане, което е явление от същия порядък. Независимо от традиционните за региона изборни машинации и фалшификации, нито един историк не оспорва например резултатите от първите унгарски избори – ноември 1947 г., в които Независимата партия на дребните стопани печели 57 на сто от гласовете, а Унгарската КП – 17. Като добавим постиженията и на останалите съюзници от Унгарския национален фронт, изводът за победата му е безспорен. По подобен, неоспорим начин се представят на първите избори антифашистките фронтове и от останалите страни. Не подлежи на съмнение и самостоятелната изборна победа на Чехословашката КП с над 38 на сто през май 1946 г.[11]

За легитимирането на новата власт в очите на мнозинството от населението е значима ролята на реформаторските политико-икономически програми на първите правителства. Те предвиждат аграрна реформа, която дава на селяните собственост върху парцелираната земя на едрите земевладелци, национализация на едрите и средните предприятия, съчетана с участие на работнически съвети в управлението им, нови органи на властта – народни (национални) съвети (комитети), олицетворяващи самоуправлението и пряката демокрация[12]. Това е цената, срещу която значителна част от селяните, работниците, интелигенцията се съгласяват да сътрудничат лоялно, а често и с ентусиазъм на новата власт. В първите следвоенни години са значително разместени социалните пластове, видоизменят се отношенията на собственост, от селото към града приижат демографски вълни. Тези промени, които започват през войната и продължават по-късно, очертават контурите на едно трансформиращо се общество. В началото характеристиките на новото общество не са много ясни, но полека-лека започват да се очертават. Повратна точка за проясняването става месец септември 1947 г., когато в Полша, в

шльонската курортна местност Шкларска Поремба е създадена новата международна комунистическа организация – Информационно бюро на някои комунистически и работнически партии (Коминформбюро)[13].

От края на 1947 г. опитите за самостоятелно и съобразено с националните традиции и възможности решаване на значителните политически и икономически проблеми на източноевропейските страни са прекъснати[14]. Още докладите и обсъжданията в Шкларска Поремба показват ясно, че националните модели и виждания за пътя към социализма трябва да отстъпят на това, което се смята за единствено безпогрешно – съветския образец на изграждане на социализъм (доколкото изобщо е правомерна употребата на това понятие в случая със съветското общество от 1936 г., когато е обявена „победата на социализма"). Следват стъпки на затягане и прочистване на редиците – от комунистическите партии и от оформящата се общност на източноевропейските държави са отстранени всички, които не са готови стриктно и безпрекословно да следват предложения модел. Това се отнася до такива комунистически дейци като Владислав Гомулка, Ласло Райк, Трайчо Костов, Кочи Дзодзе и т.н.[15] и за такава комунистическа държава като Югославия[16]. Следват годините на господство на неоспорван и неограничено властващ сталинизъм. За годините между 1948 и 1953 може с основание да се говори като за страшните години, когато се съграждат основите и стените (оказали се затворнически) на тоталитарната държава.

Петте години на откровения сталинизъм доскоро мълчаливо се възприемаха като тъмно петно в историята, забулено в плаща на срама. На практика не съществуваше и възможността те да се изследват документално. Без познаването им обаче едва ли можем да си обясним продължилите с десетилетия процеси на мъчително разграждане, по-скоро ерозия на бетонната основа на тоталитарната държава, процеси, започнали със смъртта на Сталин. Петте сталинистки години са изпълнени с много събития. В съзнанието на хората са останали предимно страхът и ужасът от безразборните удари на наказателната система, неподбиращи обществени групи и личности, но в действителност това са години на огромно строителство – извършва се индустриализация, нова намеса на държавата в живота на селяните посредством коопериране на земята, демографско извличане от селото на необходимата за индустриализацията работна ръка,

идеологизиране на образованието, унифициране на културата и запушване на устата на последните останали другомислещи[17].

През тези години окончателно се оформя т. нар. политическа система на социализма. Управляващите (върхушката на комунистическата партия) започват да подчиняват на новите си принципи традиционната конституционност[18], законодателството и може би най-осезаемо – съдебната система[19]. Проблемът не е само в пълното и безусловно подчинение на съдебните органи на политическото ръководство, опосредствано от силите за сигурност, а в това, че те добиват чисто репресивни характеристики. През този период са приети и влизат в действие закони, чиято цел е да осигуряват не само реда и спокойствието или интересите на „народната власт", но и трудовата дисциплина[20].

Първата половина на 50-те години превръща Източна Европа в подобие на абсурдния свят, пресъздаден от Джордж Оруел в книгата му „1984", но докато произведението на Оруел е все пак художествена литература, описаното от истинските обвиняеми и затворници без присъди е наистина смразяващо и трудно за възприемане като извършено от едни хора срещу други[21]. Най-масовите репресии, които след Съветския съюз опознава и следвоенното източноевропейско общество, се осъществяват чрез създадените трудови лагери по подобие на съветския ГУЛАГ, наказателните изселвания и най-вече всеобхватните чистки на „класово чужди" елементи от всички сфери на държавната и партийната администрация[22]. Може би най-точната оценка на новото общество ни дават думите на М. Ракоши, отправени срещу вътрешния противник на „лагера" – Югославия, но те с пълна сила се отнасят и за всяка от „правоверните" му членки: „типична полицейска държава, където троцкистката клика поддържа своето господство с методи, заимствани от гестапо и с помощта на гестаповски агенти[23]."

Тоталитарната държава в първите години на шестото десетилетие на XX в. изглежда вече напълно изградена и непоклатима. Всички социални дейности на обикновения човек, само формално наричан гражданин, са обхванати и контролирани от държавата, която пък от своя страна се е подчинила на управляващата партия и на тясното ѝ ръководство – генералния секретар и двама-трима негови най-близки помощници. Тези няколко години от историята на Източна Европа я доближават възможно най-близо до идеята за изграждане на всеоб-

хватно тоталитарно общество, нещо, което е признато от повечето изследователи на феномена тоталитаризъм в източния му вариант[24].

1953 ГОДИНА

В мрачната картина на добре подреденото и още по-добре контролирано общество на „изграждащия се социализъм" най-после проблясва светъл лъч. Това става на 5 март 1953 г. със смъртта на вдъхновителя и създателя на системата – Йосиф В. Сталин. Не се случва често в историята смъртта на един човек да носи със себе си реални надежди за толкова много хора. Но официалната и неофициалната реакция на тази смърт в страните от Източна Европа, а и не само там, не е повсеместно радостна, а напротив – съпроводена с дълбока, в повечето случаи искрена скръб. Пример за това са думите на комунист извън „желязната завеса" – Палмиро Толиати, казани по този повод в италианския парламент: „Днес през нощта умря Йосиф Сталин. Трудно ми е да говоря, господин председателю. Душата ми е смазана от мъка, предизвикана от кончината на човек, уважаван и любим, като никой друг, от загубата на учител, другар, приятел... Йосиф Сталин – гигант на мисълта, гигант на действието... Военната победа над фашизма ще остане в историята събитие, свързано преди всичко с името на Сталин..."[25]

Механизмът на възвеличаване и обожествяване на вожда не се влияе от реалните лични качества[26], а пресъздава нови черти, отговарящи на мита за величието. Това е причината огромен брой хора с деформирано от пропагандата съзнание действително да скърбят, да се усещат осиротели и изплашени пред неизвестностите на бъдещето. Едва по-късно идва отрезвяването, тежките проблеми на всекидневието. А промяната започва със смяната на ръководните личности в центъра – Москва, от който зависи всичко в Източна Европа. И вече от качествата, мисленето, разбиранията на новите хора се определят и новите граници за действие в т. нар. социалистически свят. Идва времето не само на желаните, но вече и на възможните промени.

Погледнато от разстоянието на времето, следвоенното развитие на източноевропейските страни отразява общото и различното на тези няколко народа, които човешкият разум и политическата воля за действие правят обект на гигантски социален експеримент: опит да

се създаде общество съзнателно, предварително планирано, неподвластно на естествените исторически процеси, общество, изградено според принципите за ред и справедливост, за относително равенство и за подчинение на реалната икономика на илюзията, че всичко до най-малката подробност може да бъде планирано. Резултатът ни кара да се замислим. Естествено не става дума за резултата от експеримента, който днес е трагично ясен, а за различните реакции на народите, подложени на една и съща система за въздействие[27]. В първия период на експеримента, докато условията все още не са ясно дефинирани и дават възможност за различно тълкуване (т.нар. народна демокрация), различията са видни и разбираеми – все пак едните са победителки от войната, а другите – победени, едните са били профашистки, докато другите – окупирани и антифашистки. Следващата фаза цели пълното унифициране – сиреч сталинизиране, на цяла Източна Европа независимо от национални, икономически, културни, исторически особености. Дали крайната цел на унификацията не е била създаване на обща „социалистическа" евроазиатска държава? В известна степен тази цел е постигната в политическата област, правят се опити сближаването и уеднаквяването да стане реалност и в икономическата – каквато е една от задачите на създадения през февруари 1949 г. Съвет за икономическа взаимопомощ[28].

Смяната на караула след 5 март 1953 г. още не означава възможност да се търсят разнообразни пътища за развитие, а само да се „разкопчае задължителната униформа". Но и при това, позволено вече действие отново се проявяват различията. Едни (народите от Централна Европа) се опитват да го направят веднага, докато другите остават застинали в очакване първо да се провери каква е посоката на вятъра на промените в центъра и едва след това послушно да се съобразят с тях.

* * *

1. Първите вълнения с масово участие на работници избухват в най-отдалечената от „метрополията" европейска точка – в **Източна Германия**, вече ГДР. Интересно е да се отбележи, че те избухват точно след като политбюро на Германската единна социалистическа партия (9 юни) и на правителството на ГДР (11 юни) взимат решения, с които се опитват да смекчат поне малко непосилните икономически темпове, довели до рязко спадане на жизненото равнище[29]. Несмели-

те опити се оказват толкова закъснели и половинчати, че не успяват да предотвратят работническия бунт. Той започва на 17 юни 1953 г. в Берлин и се разпространява бързо из цялата страна. Исканията на стачкуващите работници са икономически и политически, но въобще не се стига до тяхното обсъждане с властите. Недоволството още същия ден е смазано с помощта на съветски танкове, разположени като част от съветските окупационни сили на територията на Източна Германия. По същото време избухват стачки и в Чехословакия (Пилзен), Румъния и Унгария[30]. Официалната политическа оценка за бунта на германските работници, първият масов протест в Източна Европа, е „контрареволюционен пуч". И такава тя остава в продължение на последвалите три и половина десетилетия[31].

Източноевропейските събития от 1953 г. показват, че опитите да се постигне промяна отдолу, чрез масово работническо и въобще обществено недоволство, изразено в стачки (да не забравяме, че поне теоретично работническата класа би трябвало да осъществява властта), нямат шансове, вълненията моментално са потушени със сила. Първият неуспех предизвиква двупосочна реакция. Притежаващите властта във всяка страна – тясното партийно ръководство, повече или по-малко успешно копирало Сталин, очаква позицията на Москва от новия лидер Н. С. Хрушчов. Интелектуалците обаче започват търсения в друга посока. За тях откритото народно противопоставяне е индикатор за нередностите, причина да се замислят за принципите, върху които е построено новото общество. Това е първото поколение комунисти-реформатори, които осъзнават и се опитват да реализират промяната като емпирично освобождение на социалистическото общество и социалистическото движение от проявилите се в неговото развитие пороци и да го върнат в първичния му теоретичен смисъл на справедливо общество[32].

Стремежът към промени се олицетворява най-малко от два оформени вече потока. Единият започва дейност отгоре (група в ръководството на комунистическите партии), докато другият залага на надигането отдолу. Той се изразява в раздвижването на масовите обществени организации, както и на бившите опозиционни партии, където все още съществуват, или на бившите опозиционери, където партиите са били забранени. Разбира се, става дума за опозиционерите, останали живи в годините на репресии. Действията на двете групи понякога съвпадат, а понякога се противопоставят и си противоре-

чат, но на практика имат една и съща посока. Затова в първите години, посветени на търсене на цивилизован и безболезнен изход от сталинизма (1953-1955), в общи линии двете тенденции си взаимодействат. Скоростта и характерът на промените показват съществуващата пряка зависимост от извършваното в Съветския съюз. След като смъртта сменя лидера на КПСС, един по един генералните секретари на източноевропейските комунистически партии от времето на Сталин въпреки огромното си нежелание са принудени да се съобразят с духа на новото време на Изток – в политиката, в икономиката, но и по отношение на винаги най-болезнения въпрос – този с личностите.

Промените в СССР, наложени от естествения ход на живота, показват, че наследниците на „Стопанина" (както е наричан Сталин) се опитват да наложат нова градация на партийните и държавните постове. Първият рунд от борбата за гигантската наследена власт се съсредоточава около освободените от „вожда и учителя на цялото прогресивно човечество" постове. Вероятно като временно примирие преди основното премерване на силите на дневен ред излиза въпросът за разделяне на висшите политически и държавни постове: ръководител на управляващата партия – министър-председател (президент). Хората с най-силни позиции и амбиции за властта (обикновено те са сред „по-добрите" ученици на Сталин – в района такива са Болеслав Бйерут, Антонин Запотоцки, Вълко Червенков) предпочитат държавните пред партийните постове, вероятно като се опират върху модела на държавите с парламентарна демокрация, при които центърът на властта наистина е в държавните органи. Последица от подценяването на контрола и ръководството върху партията е, че често начело на комунистическите партии са поставени фигури, на които се гледа като слаби и компромисни, а преди това се подменя и наименованието на поста – от генерален секретар той се превръща в първи (означаващ просто един от многото). Системата обаче не може да бъде излъгана, тя се ръководи от своята логика, според която политическата (партийната) власт е решаваща. Затова като правило победители в борбата за власт излизат не държавните, а партийните ръководители.

* * *

Промените в европейската периферия на „социалистическия свят" се извършват по различен начин. Най-естествено става смяната в **Чехословакия**. Клемент Готвалд, човекът, който „внедрява" Сталиновия модел на социализма в най-непригодната за това страна от Източна Европа – Чехословакия, настива и се разболява в Москва по време на погребението на Сталин, след което умира скоропостижно на 14 март 1953 г. Смъртта позволява на ЧКП да разреши спокойно и безконфликтно въпроса с неизбежните при външната смяна персонални промени, като на овакантеното място на председател на ЧКП през септември с.г. застава най-близкият помощник на починалия – Антонин Новотни, но вече само като първи секретар, докато за другия освободен пост – президент на републиката, на 21 март 1953 г. Националното събрание избира ветерана на ЧКП Антонин Запотоцки. На свой ред министър-председател става словашкият комунист Вилям Широки[33].

Още преди избора на нов ръководител в края на май 1953 г. е проведена валутна реформа, според която в различно съотношение се обменят наличните и спестените пари, а заедно с това са „определени" и нови цени. Реакцията на обществото е в контраст със спокойствието и послушанието от предишния период – в Прага, Тжинец и Острава избухват протестни стачки. Това принуждава ЦК на ЧКП да свика през юли пленум, на който да бъдат разгледани резултатите от изпълнението на решенията на Деветия конгрес на ЧКП от 1949 г. Отчетени са предимно постиженията, но вече не могат да бъдат скрити и създадените от избрания тип социалистическа индустриализация (при една безспорно индустриализирана до 1939 г. страна като Чехословакия) диспропорции между тежката и леката промишленост, между промишлеността и селското стопанство (в ущърб на традиционно добре развитите тук лека промишленост и селско стопанство). На следващия септемврийски пленум продължава критичният тон, макар и прикрит зад определения като тези, че насоката на бъдещата политика продължава линията на К. Готвалд с абсолютно неизбежните икономически и политически корекции, предизвикани от тревожите показатели[34]. Но корекциите са твърде съществени и вървят в посока, противоположна на извършваното в предишния период: смекчаване на политиката за коопериране на селото, промяна в отношенията между ЧКП и органите на местната администрация – наци-

оналните комитети, повишаване инвестициите за селското стопанство, главно за механизация и инвестиционно строителство, за сметка на намаляването им при тежката промишленост[35].

Стремежът към смекчаване на икономическите противоречия и за облекчаване на инвестиционния товар, който лежи върху плещите на обикновените чехи и словаци, е изходната база, на която стъпва новоизбраният от същия пленум първи секретар на ЧКП А. Новотни. Едновременно с това обаче не са извършени никакви промени в репресивната система, обърнала в края на краищата острието си и към ръководството на управляващата партия. И през 1953, а и през следващата година продължават арестите, следствията и процесите с фалшифицирани обвинения. През април 1954 г. пред съда в Братислава е изправена „превратаджийската група на словашките националисти", оглавена от бившия председател на корпуса на пълномощниците (словашкото правителство) и секретар на СКП Густав Хусак, който е осъден на доживотен затвор[36]. На практика са осъдени ръководителите на Словашкото антифашистко въстание, най-големият принос на Чехословакия в годините на Втората световна война.

Присъдите са обявени и приведени в изпълнение след като в доклада си от декември 1953 г. пред пленум на ЦК на ЧКП А. Новотни критикува проявите на „култа към личността" в различните области на живота, но без да споменава конкретни имена и за баланс съпровожла критиката срещу „култа" с изказване срещу социалдемократическите и Масариковите традиции в страната[37]. Словесното очертаване и осъждане на „двете основни опасности" – „култа" и „реформизма и схематизма", се възприема от ръководството на ЧКП като достатъчно значимо, за да бъдат разрешени нарастващите политически проблеми. Извършеното в Чехословакия през годината, изтекла от смъртта на „вожда и учителя на световния пролетариат" Й. Сталин, показва, че само формалната смяна на лицата и леката корекция в икономическите показатели все още не са гаранция за истинска промяна в политиката. И въпреки това Чехословакия е единствената страна, осъществила естествена смяна във върха, защото в останалите източноевропейски страни през първите месеци нещата дори и в персонално отношение се запазват почти непроменени.

Истинската надежда за десталинизация идва едва след като Н. Хрушчов успява да се пребори за ръководството в КПСС и държавата, да отстрани и осъди Л. Берия[38]. След този акт промените в Източ-

на Европа (или поне имитирането им) стават неминуеми. Новото в Съветския съюз е не толкова, че е осъден влиятелен дотогава комунистически ръководител (Берия и другите около него), защото практиката на политическите съдебни процеси с ускорена процедура е добре позната от времето на Сталин, колкото придружаващите процеса разкрития и обвинения[39]. Първият полъх от вятъра на промените, предизвикан от обсъжданията на юлския пленум на ЦК на КПСС, е опитът да се погледне с критичен поглед близкото минало, да се признаят някои грешки в управлението и да се потърсят пътища за смекчаване на най-тежките му последици за обществото. На съюзниците от Източна Европа им е дадена възможност (а дори са и поощрени) да направят същото. И точно тук започват различията, които ми позволяват да направя съпоставка между начина на употреба на относителната свобода в четири от тези страни – Чехословакия, Полша, Унгария и България.

* * *

Първи от Източна Европа правят истински опит да поправят „грешките и изопаченията" унгарците. Не става дума за проявите на масово недоволство, които са повсеместни в региона, а за промените „отгоре". Не е случайно, че **Унгария** е първа. Там пораженията са най-дълбоки. Едва ли може да се говори за законност в страна, чиято съдебно-репресивна система е била използвана срещу такъв голям брой граждани. От 1951 г. до 1 май 1953 г. само полицията, действаща като съдилище за дребни простъпки, налага наказания на 850 000 души, а от 1951 г. до първата четвърт на 1953 г. от официалните съдилища вече са съдени 650 000 души и са осъдени 377 000 от тях. От 9,5 млн. унгарско население само в периода между 1952 и 1955 г. следствени действия са започнати срещу 1 136 434 души. Към тези числа трябва да се прибавят и други. В резултат от дейността на следствието пред съда са изправени и са осъдени 45 на сто от заподозрените, което в точни числа се изразява в 516 708 души[40]. Интензивната дейност на репресивните органи и по-специално на тайната политическа полиция, известна сред унгарското население със съкращението АВО, е най-характерната черта от управлението на Матиаш Ракоши, заслужено наричащ себе си „най-добър ученик на Сталин".

Нещо повече, по личните признания на М. Ракоши, незаконните арести и превишаването на властта са естествени за революцията и не може да се иска „законност" в такива времена: „Нека, дявол да го вземе, да почувстват, че има пролетарска диктатура!"[41]

Нека сравним тези думи на Ракоши с написаното от същия човек през 1943 г.: „Една от неразделните съставни части на демокрацията е всички обществени групировки на унгарския народ да се ползват с правото на свобода на словото, мисълта и печата. Не можем да имаме демокрация, без да премахнем цензурата, полицейските и прокурорските произволи, без да имаме напълно свободен печат. Но даже и свободата на словото, взета сама по себе си, не е достатъчна; всеки трябва да получи правото на свобода за събрания и сдружения, правото свободно да избира такива водачи, на които иска да повери представителството на своите интереси и мироглед."[42]

Ясно е, че едни и същи хора могат коренно да променят вижданията си, в случая за демокрацията, според промяната на тяхната (или на партията им) позиция в обществото: демократични, когато се борят за власт, и съвършено различни, диктаторско-тоталитарни, когато властта е тяхна и трябва да се брани. Тогава, когато дори най-естествените демократични права и свободи стават неудобни за властта, най-лесното е да бъде отречена тяхната стойност.

Добре посрещнатата от селяните в Унгария аграрна реформа от 1945 г., при която те получават земите на едрите поземлени владетели, след утвърждаването на еднопартийната власт на УПТ и едноличната на М. Ракоши в началото на 50-те години е заменена от политика на масова и насилствена колективизация. Тя е извършена по такъв начин, че селяните предпочитат да напуснат селата, но не и да бъдат принудени да изпълняват убийствените задължителни доставки или по насилствено-унизителен начин да се обединяват в производителни селски кооперации, отдалечаващи ги от собствеността им и от интереса им да произвеждат. Резултатите се изразяват в рязкото намаляване на селскостопанската продукция, което през пролетта на 1953 г. довежда отново, както в първите следвоенни години, призрака на глада в градовете. Индустриализацията цели да превърне Унгария „в страна от въглища и стомана". Показателите на петилетния план за 1950-1954 г., изработени през лятото на 1948 г., са много високи, но все пак изпълними. Нарасналото „студено" напрежение в началото на 50-те години във връзка с „горещата" Корейска

война принуждава всички източноевропейски страни да направят драстични промени в перспективните си икономически планове в посока на рязко увеличаване на инвестициите за тежката и военната промишленост. В унгарския случай промените водят не само до очакваните диспропорции в икономиката, но я изправят пред опасност от пълно изтощаване на природните и човешките ресурси[43].

Въпреки декларираното желание за промени новото съветско ръководство продължава да действа според принципа „без Сталин по сталински". Така още през лятото на 1953 г. то започва да „свежда" собствените си решения на другите източноевропейски комунистически партии. Разликата е само в посоката – в края на 40-те години става дума за сталинизация, а сега, след Сталин, се прави опит да бъдат отстранени или „ремонтирани" най-неприемливите принципи на изградената вече система. Не е случаен особеният интерес на новото съветско ръководство към УПТ – нейният ръководител без съмнение е първенец в сталинизацията. На проведената още в края на май среща (дори и преди юлския пленум на ЦК на КПСС) между съветски и унгарски ръководители от съветска страна е поставен въпросът за култа в УПТ, за проявите на сталинизма, за незаконните репресивни действия, за волунтаристичната икономическа политика и накрая за „откъсването на ръководството от работническите маси"[44].

Посещението на унгарската държавна делегация в СССР в края на май 1953 г. съвсем не е изглеждало свързано с някакви опасности за унгарския властник М. Ракоши. Според разказа на свидетел и участник в срещата изненадващият поврат дори не става по време на междупартийната среща, а при разговори между държавните органи (колкото и да е минимална разликата, тя все пак съществува). Георгий Маленков атакува директно Ракоши за прекомерно многобройните постове, които заема в Унгария и за неговата политика, отвела страната на края на пропастта. Към конкретните икономически обвинения срещу Ракоши Хрушчов директно прибавя: „Вие унищожихте вашите хора; покрит сте с престъпления. Ако това продължи, вашите хора ще ви набучат на вилите си и ще ви изхвърлят от страната."[45] След тежките обвинения последва не нещо друго, а предложението Ракоши да подели властта с някого другиго. Той веднага се съгласява, но не може да види и предложи нито един политик, достоен за заместник.

Съветските ръководители не се затрудняват, когато посочват името на човека, подходящ според тях да води унгарските държавни дела – Имре Над. Не става ясно доколко това предложение е предварително обсъждано с този ветеран на унгарското комунистическо движение (участник още в революцията в Русия през 1917 г.), но той е готов с отговора си, в който обявява кои промени смята за неотложни: край на полицейския терор, реабилитация на невинните, рационализиране на инвестиционната политика с повече храна за хората и по-малко гигантомания и накрая – повече свобода за селяните. Многозначителна е бележката на Маленков при думите на Над за селяните: „Не само повече свобода, а пълна свобода. Тези, които не искат да стоят в колективните стопанства, трябва да имат право да ги напуснат. Няма нищо лошо в това."[46] След тази бележка и горещото одобрение на предложените от съветските представители промени от страна на формалния унгарски президент – бивш представител на Независимата партия на дребните селски стопани (НПДСС) Ищван Доби, срещата приключва. Не може да има съмнение, че значението на това унгарско посещение в съветската столица може да бъде само положително за начеващата абсолютно необходима демократизация на Унгария. Но, от друга страна, не може да не ни направи впечатление и познатото от предишните години арогантно поведение на съветските ръководители към представители на една, макар и близка, но все пак отделна и претендираща за независимост страна. „Другарската" критика на съветското ръководство според традицията от предишните години се оказва закон за „братските" партии.

Унгарската реакция на нарежданията на Москва не закъснява[47]. На 27 и 28 юни 1953 г. се провежда пленум на централното ръководство (ЦР) на УПТ. Той слага началото на „нов курс" в политиката. В дискусията, посветена на дотогавашните „грешки" и методите за „преодоляването" им, М. Ракоши си прави самокритика, в която обяснява поведението си със „самохвалство и надменност, неприсъщи на комунистическата скромност"[48]. Доста по-сериозно са представени проблемите на трудното унгарско настояще от 1953 г. в резолюцията на пленума. Там са изброени последиците от „прекомерната концентрация на партийното ръководство върху индустриализацията, особено върху форсирането на тежката промишленост за сметка на игнорирането на селскостопанското производство", от „ускореното и в края на краищата осъществено с използване на сила и адми-

нистративен натиск развитие на селскостопански кооперативи по места, както и сложната и непрекъснато променяща се система на задължителни доставки за държавата, донесла чувство на несигурност сред трудовите селяни". Тези грешки според резолюцията „довеждат до снижаване жизненото равнище на населението, включително и на работническата класа, до отслабване на връзките между партията и работническата класа, до влошаване на общите отношения между партия, държава и трудови маси"[49].

Приетата от ЦР на УПТ резолюция, макар и в този тесен партиен кръг, остро осъжда причините за извършените грешки. В нея се казва: „Една от кардиналните причини за тежките грешки в партийната политическа линия, икономическата политика и практическата дейност се крие във вътрешното положение в партията или в партийното ръководство, в некоректните методи на ръководство, в погрешната кадрова политика, в неадекватните отношения между партийното и държавното ръководство и в изостаналостта на идеологическата работа."[50] За разлика от традиционната практика на сталинисткия период „новият курс" се изразява и в по-голямата конкретност на критиката – като проводници и осъществители на „култа към личността" в Унгария са посочени имената на „другарите Ракоши, Герьо, Фаркаш и Реваи". Няма случайни имена между придружаващите името на Ракоши – Е. Герьо е заместник на генералния секретар и е наричан негова „дясна ръка", на свой ред като „лява ръка" е известен М. Фаркаш, но много по-зловеща е славата му на основен организатор на политическите процеси, а Й. Реваи е главният идеолог на УПТ. И като заключение на пленума (по-скоро в изпълнение на искането от Съветския съюз) са извършени следните персонални промени: М. Ракоши е избран за първи секретар на партията (дотогава е генерален), а И. Над е определен за председател на Министерския съвет (това е само предложение, защото формално партийното ръководство няма такова право).

Решенията на повратния юнски пленум на ЦР на УПТ трябва да се разглеждат в контекста на първото реално сътресение в т. нар. европейски социалистически лагер – вълненията на източногерманските работници, потушени от съветските окупационни войски. На пръв поглед изглежда, че обстановката в края на юни 1953 г. е изключително неблагоприятна за извършване на промени[51], но всъщност нещата се развиват в точно обратната посока. Работническите

вълнения в ГДР не се оказват коз в ръцете на М. Ракоши, а на неговия противник, привърженика на коренни преобразования И. Над. Той обосновава необходимостта от нова икономическа политика именно с довода, че не бива да се стига до избухване на недоволство на населението и до употреба на сила.

Примерът с действията на най-изявения сталинист в Източна Европа Матиаш Ракоши, след като е принуден поради съветската намеса да се отдръпне поне малко от властта, е много интересен. Той не се осмелява явно да се противопостави на указанията на КПСС, но, от друга страна, се оказва единственият комунистически ръководител в Централна Европа, който, изправен пред избора между различните заемани постове, предпочита да се откаже от държавния министър-председател, за да запази партийния. Това го поставя в много по-благоприятни условия при следващите етапи от борбата за власт. Доброто за Ракоши обаче не е добре за страната, затова ролята, която Ракоши продължава да играе в УПТ, възпрепятства стремежа на унгарския народ за наистина радикални промени в посока демократизация на режима.

Унгарското партийно ръководство се опитва да преодолее назрялата икономическа и политическа криза с „нов курс" и в икономиката. Според предложението на Над коренно са изменени директивите на петгодишния план в посока към: намаляване темповете за развитие на тежката промишленост, увеличаване инвестициите за леката, ликвидиране на нормативните ограничения за развитие на занаятчийството, повишаване на жизненото равнище. Пленумът на ЦР на УПТ отделя специално внимание на необходимостта от промени в селскостопанската политика – разрешава се при изричното желание на повече от половината членове на кооперативите те да бъдат разформировани, опростени са задълженията на селяните към държавата, обещава се въвеждането на свободна аренда на земята от началото на 1954 г.[52] Тези решения изглеждат просто революционни в сравнение с аграрната политика в цяла Източна Европа. Те предизвикват удивление и от смелостта на новия министър-председател. Но за съвременния изследовател не е без значение, че Г. Маленков дава разрешение за саморазпускане на кооперативите още в края на май, което значително намалява героичността на постъпката. Въпреки това за унгарското общество, което не е запознато със задкулисните преговори, личността И. Над започва да олицетворява борбата на унгарците за свобода и демокрация.

Към засягащите икономиката решения трябва да се прибавят и политическите, за да добием представа за големината на извършения завой. Умерените персонални промени (само в ръководството) и най-вече решението да не се публикуват решенията, а партийният актив да бъде запознат само с краткия им вариант, са доказателство за половинчатостта на юнския пленум. Той създава възможност за радикални икономически промени, но тъй като те не са съчетани с истински персонално-политически смени, това поставя под въпрос шансовете им за успех.

Въпреки значителната умереност на критичната позиция, тя е последвана от преобразования в практиката. През юни 1953 г. на основата на съответно партийно решение са ликвидирани лагерите за интернирани. Репресираните в предишните години унгарски граждани започват да се завръщат по домовете си, макар че това става доста бавно и неравномерно[53]. Още една година трябва обаче да чакат политическите затворници, за да започне освобождаването им – те очевидно са смятани за по-опасни от другите репресирани. Дори и през 1955 г. продължават арестите и процесите по обвинения в саботаж, шпионаж и диверсия, осъществявани при същия механизъм, както и през предишните години[54]. Освобождаването на политическите затворници продължава твърде дълго, то не е приключило дори и до есента на 1956 г.[55] и това до голяма степен намалява пропагандното въздействие на първоначалното решение за прекратяването на политическите репресии.

На 4 юли 1953 г. новото правителство на Имре Над представя пред новоизбрания парламент правителствената си програма. „Новият курс" в икономиката е разшифрован така: „Нищо не е в състояние да мотивира прекомерната индустриализация. В това число дори и усилието да се постигне индустриално самозадоволяване, щом ние не разполагаме с необходимите източници и суровини. Същевременно обаче ние пропиляваме изгодни възможности, които само биха увеличили международния ни обмен на стоки и биха заздравили икономическото ни сътрудничество със СССР, страните с народни демокрации и демократичен Китай. Ето защо би следвало да се наблегне тъкмо върху леката индустрия и хранителната промишленост, като значително се забавят темповете в развитието на тежката промишленост."[56] На обществото И. Над обещава „нов курс", възстановяващ законността, скъсващ с политиката на недоверие към интелигенцията и насочен към постигане на национално единство.

Един незначителен на пръв поглед епизод, свързан с първата реч пред парламента на новия министър-председател, показва острата чувствителност на обществото към проблемите на националната идентичност. Изречението, което поражда неочаквана реакция, е следното: „Ние трябва да повдигнем на по-висока степен обучението на младите унгарци." Присъстващите реагират въодушевено на думите „млади унгарци", тъй като години наред, от освобождението през 1945 г., понятието унгарец е изчезнало от официалния език. Употребява се само прилагателното унгарски, за да се подчертае принадлежността на унгарските работници и селяни, сиреч на унгарския народ към семейството на останалите народнодемократични народи[57]. Епизодът е многозначителен, той показва каква роля играе дори и сред избраните (подбрани от УПТ) депутати чувството на засегнато национално достойнство. Толкова по-ясно звучене има идеята за национална идентификация, различна от обществено-политическата, сред обикновените унгарци и особено сред младите.

След думите обещания в икономическата програма на новия министър-председател идват действията – през август с. г. е прието постановление за увеличаване площта на личните селски стопанства, възстановена е покупко-продажбата на земята и свободната търговия със селскостопански продукти. Резултатите не закъсняват – реалните доходи на селяните за 1953 г. нарастват със 7 на сто в сравнение с 1949 г.[58], 500 кооператива се разпадат, което означава, че намаляват със 120 000 кооперираните селяни (30 на сто), но въпреки това до октомври селяните разорават допълнително половин милион акра от оставената необработена през предишните години земя (а тя е била 2 млн.). По същото време са намалени цените на хранителните стоки и са повишени реалните заплати на работниците. На 25 юли 1953 г. е обявена широка амнистия[59]. Правителствените решения поставят началото на промените в Унгария, но дали те ще станат реални, зависи по-малко от думите, с които е злоупотребявано толкова много през предишните години, и повече от реалните действия за изпълнението им. Обещанията и започналото им осъществяване пораждат надежда за по-добро бъдеще, за разделяне завинаги с икономическите и политическите безумия на предходния период.

* * *

В **Полша** политическата 1953 г. е посрещната значително по-спокойно, без горещото и масово бликнало недоволство на унгарското общество от всеобхватните репресии. Арести и фалшифицирани съдебни процеси, включително и приключили със смъртни присъди[60] има и тук, но например Владислав Гомулка не следва съдбата на Ласло Райк, въпреки че е обвинен в деснонационалистическо отклонение. Той „само" е хвърлен в затвора, започнато е следствие, но дори не е организиран процес и успява „да изчака" в затвора смъртта на Сталин. Гомулка, съмишлениците и близките му протестират остро срещу задържането му в затвора без съд и присъда, но не може да се отрече, че в сравнение със съдбата на комунистически лидери от другите страни в региона като Ласло Райк, Рудолф Сланси, които са осъдени и екзекутирани, отношението към бившия първи секретар на Полската работническа партия (ПРП, трансформирана през 1948 г. в Полска обединена работническа партия – ПОРП) е значително по-хуманно.

Може би по-леките форми на прояви на сталинистките репресии в Полша се дължат на неизживения спомен от следвоенната гражданска война в Полша, продължила до 1948 г., или на значително по-тежките условия, при които полските комунисти се опитват да управляват – в едно традиционно антируско и антисъветско общество; условия, които не позволяват да се рискува допълнително засилване на общественото недоволство. Нещо повече, генералният секретар на ПОРП Б. Бйерут, когото не можем да подозираме в антисталинизъм, дори пресича опитите за изостряне на репресиите; отхвърляйки например предложението на Кажимеж Миял през 1952 г. за изселване от Краков на всички „нежелани, реакционни елементи"[61]. Така или иначе, поне в това отношение поляците имат предимството да преживеят сравнително мек сталинистки период.

Политическите процеси в Полша засягат преди всичко военните – тези от съпротивителната Армия Крайова (АК), но и от лявата Армия Людова (АЛ), от Полската войска и интербригадистите. В тези процеси са осъдени несправедливо 91 човека, 19 от които – на смърт[62]. Първата реакция на управляващата ПОРП на смъртта на Сталин е нормална – изразена е дълбока скръб и едновременно с това е направен опит да се продължи дотогавашната линия. На проведения

на 28 март 1953 г. осми пленум на ЦК Болеслав Бйерут изнася доклад „Безсмъртните поуки на Й. Сталин – оръжие в борбата за засилване на партията и националния фронт“[63]. Нещо повече, доказателство за запазването на верността към наследената от Сталин система са продължаващите през пролетта и лятото на 1953 г. политически процеси в Полша. Тогава са изпълнени и смъртните присъди срещу военните, арестувани са редица висши свещеници, между които е и главата на Полската католическа църква кардинал Стефан Вишински.

Но опитът да не се забележи необходимостта от някаква промяна не може да продължи дълго. Това, което прави неминуеми промените и в Полша, е извършващото се в СССР и най-вече активната дейност на Н. Хрушчов да наложи промените и вън от Съветския съюз. Но освен тези външни фактори, в Полша с пълна сила се чувства необходимостта от промени и поради собствените ѝ икономически трудности. Кооперирането на земята вече е успяло да доведе до намаляване на селскостопанската продукция под равнището ѝ от периода 1949-1950 г. и до възстановяване на позабравената след войната купонна система[64]. Непосилните темпове на индустриализация, особено след рязкото им повишаване през 1951-1952 г., започват именно през 1953 г. да показват отрицателните си последици, изразени в остри диспропорции между строителство и производство, между тежка и лека промишленост, между инвестиции и потребление и т.н.[65] Към икономическите проблеми трябва да се добави и рязко бликналото недоволство след провеждането на 3 януари 1953 г. на изключително неудачна обща реформа на цените, при която са премахнати купоните. Резултатът ѝ не е подобрение в снабдяването с хранителни стоки, а обратното – възстановяването на пазара по този начин води до още по-значително намаляване на жизненото равнище[66].

В период на засилване на кризата и проблемите не са за пренебрегване и традиционните антируски и антисъветски настроения на полското общество. За допълнителното им нарастване през 1953 г. активно съдейства с дейността си съветският посланик Г. Попов, бивш секретар на Московската партийна организация, изпаднал хем в немилост, хем във Варшава. Според спомените на съветски дипломат във Варшава съветският посланик се чувства и държи по-скоро като „комисар към полското правителство и ЦК на партията, а може би даже и като „наместник“[67]. Неразбирането на правата и ролята на

дипломата показва и последното действие на посланик Попов, когато се опитва не само да поучава Б. Бйерут, но му заявява, че за такава работа не би го държал дори като секретар на райкома. Това заявление слага край на дипломатическата кариера на Попов, след като Бйерут казва на Н. Хрушчов, че иска да подаде оставка като секретар на ЦК на ПОРП, „щом не е способен да бъде секретар на райком“[68]. Случаят е драстичен, но Попов съвсем не е единственият съветски представител в Източна Европа, който се държи повече като „наместник“, отколкото като посланик. Такива случаи просто по-откровено, отколкото при дипломатите от кариерата, показват истинското отношение на ръководителите на КПСС и СССР към Източна Европа.

Най-общо казано, такива са причините, които, от една страна, правят промените в Полша неминуеми, но от друга ги насочват изцяло в икономически релси. Деветият пленум на ЦК на ПОРП, проведен на 29-30 октомври 1953 г., е едновременно предконгресен и преосмислящ извършеното в икономиката. Особено внимание на пленума, както навсякъде в Източна Европа, е обърнато на селскостопанската политика. Най-вече са потърсени начини за стимулиране на индивидуалните стопани към по-голяма продукция при запазване размера на задължителните доставки. Въпреки очевидната половинчатост на решенията, не без значение е специалното внимание, отделено не на кооперативите и кооперирането, а именно на частните стопани. То все пак означава опит за излизане от омагьосания кръг на стриктно следваните идеологически клишета. Едновременно с това на пленума и въобще в ръководството не се обсъжда въпросът кой носи вина за икономическите неблагополучия и по какъв начин би трябвало виновните да понесат своята отговорност. Никакви персонални промени не се обсъждат и предвиждат.

* * *

Реакция на смяната в съветското ръководство има и в **България**, но тук тя наподобява в много по-голяма степен полския и чехословашкия опит да не се забележи, че е дошло време за коренни промени, отколкото унгарската забързаност да се направи нещо. Всъщност освен общия за всички траур в България също се усеща някаква промяна, но по-скоро изразена в страх от бъдещето. Първите дни след смъртта на Сталин са видени и описани от един бивш затворник на Държавна сигурност – Владимир Топенчаров, по следния начин:

„В тези мартенски дни мерките за сигурност се увеличиха. Постовете се удвоиха. В заводи, учреждения, квартали нощем бяха поставяни дежурни... Всички познати мерки при извънредни обстоятелства... Бе направен (неуспешен) опит да се взриви – примитивно, с два-три килограма каменарски барут – статуята на Сталин във входната алея на Парка на свободата."[69]

За истинско осъзнаване, че нещо съществено ще се промени, може да се говори едва след като в България пристига вестта за ареста на Л. Берия през юли 1953 г. Тази вест предизвиква „обществен психологически шок" и изисква обяснение за много неща, станали преди март 1953 г.[70] Опит за такова обяснение е направен на пленум на ЦК на БКП от 11 юли 1953 г., когато Вълко Червенков информира ръководството на партията за изключването и осъждането на Лавренти Берия. Задачата му е и да направи изводи за БКП, които се оказват само формални[71]. Това обаче изглежда достатъчно на българския последовател на Сталин.

За да се промени нещо в българското ръководство, както и на други места, се оказва необходима външната, съветска намеса. Подобно на унгарския случай, само че по-късно, едва през есента на 1953 г. членове на Президиума на ЦК на КПСС провеждат среща с политбюро на ЦК на БКП. Политическа реакция обаче не последва, по-скоро се търси начин да се избегне въпросът за персонална отговорност за неправилната стопанска политика. Избраният механизъм е промяната в движение на икономическата политика, без да се разискват причините за затрудненията. Такава е целта на постановлението на Министерския съвет и на ЦК на БКП от 1 август с.г. за намаляване на цените на стоките за широко потребление. Рефлексът да се следва стриктно съветският пример в българския случай се изразява във формалното съобразяване на българските икономически задачи с програмата на новото съветско правителство на Г. Маленков. В августовския брой на теоретичния орган на БКП сп. „Ново време" са публикувани на първо място речта на Маленков пред Върховния съвет на СССР и уводна статия, озаглавена „Непрекъснато повишаване материалното благосъстояние и културата на трудещите се – главна грижа на нашата партия и държава"[72]. Новото се състои в това, че вниманието е отклонено от задачите на индустриализацията към положението на редовите българи, но изразните средства (митинго-лозунгаджийски) остават непроменени.

Следващата стъпка е също толкова конкретна – този път в центъра на вниманието на висшия партиен орган ЦК, е поставено селското стопанство. На него е посветен пленумът, проведен на 25 и 26 септември 1953 г. Това не е случайно, защото за цяла Източна Европа проблем номер едно в средата на 50-те години става именно селското стопанство. Основният докладчик на този пленум е Тодор Живков.

За разлика не само от „новия курс" на Имре Над, а и от полската тревога за диспропорциите в икономиката, в документите на пленума на ЦК на БКП от септември 1953 г. развитието на селското стопанство е представено в следния дух: „Под ръководството на Българската комунистическа партия нашето селско стопанство постигна големи успехи в своето развитие... Но сегашното развитие на производството на селскостопански стоки още не задоволява растящите нужди на населението от потребителни продукти, на леката и хранителната продукция – от суровини... А за тази цел следва бързо да се преодолеят съществуващите в селското стопанство слабости и недостатъци."[73] Признанието за „слабости и недостатъци" би могло да се възприеме като опит за трезва оценка и за промени, ако не беше пълното игнориране на проблемите на селяните частници.

Въпреки успехите в кооперирането в България, все пак то засяга само 52,3 на сто от общия брой на селските стопанства, които разполагат с 60,5 на сто от земята. Повече от една трета от селяните продължават да обработват земята самостоятелно, но пространното решение на пленума е посветено само на кооперативния сектор на село: на необходимостта от организация на труда, от планиране, от инвестиции, от заеми и помощ за ТКЗС, ДЗС и МТС. Индивидуалните стопани са споменати след кооператорите и механизиторите и то само като участници в съревнованието „за получаване на по-високи добиви от всички селскостопански култури, за увеличаване броя на селскостопанските животни и тяхната продуктивност, за точно и своевременно изпълнение на партийните и правителствени решения по въпросите на селското стопанство"[74].

Пленумът и темата, на която е посветен, без съмнение говори за поврат в икономическата политика, но предлаганите мерки за подобряване на положението в селското стопанство са традиционните силови похвати, в които основно място е отделено на партийните организации, на тяхната дейност за организиране и стимулиране на доб-

росъвестната работа на селяните. Партийното ръководство смята, че ще бъде достатъчно, ако към политическата работа се добави само прекратяването на тормоза върху частните стопани, за да бъдат разрешени всички проблеми[75].

Годината 1953-а без съмнение предоставя на Източна Европа първа възможност да се заеме с размразяването на застиналата сталинска тоталитарна система. През тази година се чуват първите критични оценки за близкото минало и то не само във формата на двуединството критика – самокритика, както е прието дотогава, а като опит за преосмисляне на политическата практика, за да бъде тя плавно и безболезнено видоизменена. Целта на този първи етап на промените е те да не засегнат по какъвто и да било начин хората, управлявали до момента, или системата, оформена окончателно именно в предходните години. Стремежът е промените да бъдат декларирани и пропагандирани, но да не се позволи недоволството да излезе извън предварително определените рамки. Това на практика означава не извършване, а инсцениране на промени в Източна Европа. Нещо наистина започва да се променя само в Унгария, докато в другите страни (в случая Чехословакия, Полша и България, но констатацията се отнася и за останалите източноевропейски държави) се търси намаляване на напрежението чрез смекчаване на крайностите в икономическата политика – на първо място повече внимание и инвестиции за селското стопанство.

Дори и минималните различия между източноевропейските страни, които се проявяват в тази първа година на промените, не са без значение. Те показват, че сталинисткото ръководство на комунистическите партии (което означава и на държавите) няма никакво намерение да отстъпва от командните си позиции. Единственият случай, когато смяната на лицата е извършена още през пролетта на 1953 г., е в Чехословакия, но причината е вън от политиката. При всички останали скоростта на промените зависи от действията на две различни сили: недоволството на местното население и външната намеса на новото съветско ръководство. Сравнението между политическите процеси в четирите страни не говорят в полза на българското политическо ръководство. То в най-голяма степен се опитва, а и успява да защити и продължи основната линия за изграждане на социализъм по сталински образец, като само козметично я поукрасява.

Следващата, 1954, става на свой ред година на партийните конгреси. Според възприетия шаблон, наложен на източноевропейските комунистически партии от сталинския модел, през тази година на всички тях просто им идва времето за конгреси. Единственото, което не е предопределено, е точното време за провеждането и поредният номер, такъв е обемът на националната свобода. Конгресите се подреждат през годината по следния начин: първа, 28 февруари-3 март, е БКП, за която конгресът е шести, после, 10-17 март, идва редът на ПОРП за втори неин висш форум, трета, 24-30 май, е УПТ с третия си конгрес и последна, 11-15 юни, се оказва ЧКП, чийто общонационален актив се събира за десети път[76]. Доста голямо е и подобието между решенията на различните конгреси – в центъра им са икономическите проблеми, а пътищата за разрешаването им се търсят в преместване на ударението от тежката към леката промишленост, от промишлеността към селското стопанство и от изграждане на индустриални предприятия на всяка цена към умерена грижа за жизненото равнище на населението. При цялата еднаквост обаче могат да се открият и разлики, които се дължат преди всичко на специфичната обществена атмосфера, в която се провеждат конгресите.

Ще следваме не хронологичния ред на тези форуми, а важността на извършеното от тях както за политическия процес в съответната страна, така и за промените в целия „лагер". Този критерий отрежда първо по значение място на **Унгария**. Третият конгрес на УПТ се предхожда от остра политическа борба между две тенденции, които съществуват в тази партия и преди, но се оформят открито едва след промените, извършени по настояване отвън и след като е приет официално „новият курс" на УПТ. Новата тенденция е олицетворена от реформаторите около Имре Над. Това са хората, които най-после в лицето на новия министър-председател и съмишлениците му виждат възможност свободно да изразят прикриваното си дотогава недоволство от наложената след войната система на управление в Унгария. Това са привържениците на икономическата реформа, които влизат в правителството или подкрепят дейността му. Старата тенденция не е нещо, създадено наново, а бившата господстваща, загубила правото си на монопол в ръководството на партията и държавата. Основната ѝ цел е да запази възможно по-голяма част от властта

си. Тя естествено се групира около продължаващия да стои начело на УПТ Матиаш Ракоши, който и след самокритиката си от юни 1953 г. продължава да управлява партията по единствено познатия му начин.

В Унгария за пръв път се наблюдава често срещащото се покъсно явление, когато одобрената и общоприетата нова икономическа (или някаква друга) политика е оставена да се реализира от същите хора, които са осъществявали и „старата". Особено драстично е противоречието между словесното съгласие с новото и практическото му саботиране в партийните структури. Още на 11 юли 1953 г. Ракоши говори пред будапещенския партиен актив, че допуснатите в предходния период „грешки и изопачения" нямат кой знае колко голямо значение за икономическите проблеми, че е нужно да се продължи борбата срещу вътрешния враг, който „дезорганизира стопанството". На думи остава и противопоставянето на първия секретар на УПТ срещу „консерватизма", декларирано в изказване на пленум от 31 октомври 1953 г.[77] Тази тенденция на борба и несъгласие преди всичко на М. Ракоши с извършваното от И. Над се запазва и по време на конгреса. Или разграничаването на постовете вожд на партията и министър-председател, извършено през юни 1953 г., не е довело до демократичното разделяне на властите, а се е оказало само етап от борбата за надмощие на единия над другия. Противоборството между старото и новото в случая е дублирано и от противопоставяне между институциите.

Подготовката за партиен конгрес изглежда на Ракоши добър повод, за да постави пред Москва въпроса дали не е дошло време да бъде възстановена предходната му пълна власт. Той подготвя атаката срещу Над по време на посещението на двамата в Москва през май 1954 г., непосредствено преди конгреса. Според присъствалия на срещата с Хрушчов преводач Ракоши не само не е успял, но е получил и още по-остри обвинения, този път от самия Хрушчов: „Невинни хора все още гният във вашите затвори и то по твоя вина. Не искаш да решиш нещата. Изглежда, че се страхуваш да погледнеш жертвите си в лицето вън от затвора." Оценката, която Хрушчов дава за Ракоши пред всички, е не по-малко остра: „Ракоши е персонално отговорен за несправедливите процеси в Будапеща. Сега той продължава да държи жертвите си в затвора. Той трябваше да мисли преди да прави това. Неприемливо да се подозират хора без причини и да се позорят невинни хора."[78] И една година след първата намеса на

съветското ръководство в унгарските дела отношението на Хрушчов остава същото: осъждащо Ракоши и безрезервно подкрепящо Над (с предупреждението да внимава с действията си да не разруши уважението към партията).

В борбата между двете тенденции се използват всевъзможни политически и идеологически средства – обвиненията в сектантство са парирани от обвинения в ревизионизъм и теоретични грешки. Във вътрешнопартийната борба и в този случай, както почти винаги, печелят тези, които имат контрол върху партийния апарат. В партия, погълнала държавата, е предварително обречен на неуспех политикът, който се опитва да противопостави държавните институции на партийното ръководство и по такъв начин да вземе връх. Независимо от това или може би защото не го разбира, Имре Над не се отказва от борбата, не търси заобиколни пътища за постигане на целта си. Той се опитва да създаде своя собствена политическа сила, която да противопостави на партийния апарат.

Унгария, благодарение на твърдата и праволинейна сталинска позиция на Ракоши, е единствената откровено еднопартийна страна в Централна Европа, затова Над търси опора не в друга партия, а в друга обществена организация. За тази цел той може да използва единствено Националния фронт, създаден в навечерието на „народната демокрация" в Унгария като коалиция от леви и центристки политически партии. В заключителния етап на тази „демокрация" фронтът става мястото, в което се разтварят и изчезват останалите политически партии. Партиите не съществуват, но техните дейци остават като безпартийни в рамките на Националния фронт. Това са политическите фигури, които носят спомена за периода на ограничената многопартийност и са готови за формулиране на алтернативна политика. Към тях именно се обръща за съдействие новият министър-председател в борбата си срещу старите, догматични свои съпартийци. А конгресът на УПТ е мястото, избрано от Имре Над, за да обоснове необходимостта от възраждане самостоятелността и самоуправлението на органите на фронта – местните съвети. Той се опира на демократичните текстове от унгарската конституция, която декларира, че Националният фронт „обединява обществените сили... за решаването на политически, икономически и културни задачи, участва в избирането и работата на органите на народното представителство"[79]. Прието е дори решение в този дух[80].

На третия конгрес на УКП Ракоши чете доклад, в който подчер-

тава собствените си заслуги и въобще не споменава самокритиката си от предишната година. Но като цяло решенията на конгреса по икономическите проблеми са в духа на реформаторската програма на новото правителство и могат да се отчетат като победа на демократизаторите в УПТ. Първите месеци след конгреса са време на преобразования, извършени според вижданията на реформаторите – опростява се управлението на икономиката и се съкращава бюрокрацията, променена е системата за планиране. Успех за Имре Над е пленумът, проведен от 1 до 3 октомври 1954 г. Тогава е осъдена политиката на Ракоши за саботиране на промените и минимализиране на грешките от предходния период. Решенията на този пленум позволяват на секретаря на будапещенския партиен комитет Ищван Ковач няколко дни по-късно да заяви: „Въздействието на икономическите грешки преди юни 1953 г. е по-тежко, отколкото мислехме преди година, значителна част от отговорните стопански дейци от ръководните органи, министерствата, Комитета по планиране не се борят в достатъчна степен за реализиране на политиката на новия курс. Още резолюцията на ЦР от октомври 1953 г. потвърди, че някои дейци и икономически органи сериозно се противопоставят на новия курс. Сега, година след онази резолюция, ЦР бе принуден да потвърди, че съпротивата се усилва. Няма да се откажем от новия курс и ще поправим грешките."[81]

Благоприятното развитие на събитията за групата на Над обаче остава само в сферата на декларациите и не е съпроводено от персонални промени в ръководството на партията. Вероятно подценяването на личностните противоречия в ръководството на УПТ от страна Над се дължи на факта, че той не държи толкова да спечели противоборството с Ракоши на неговия терен – апарата на партията, а се опитва да го изведе в по-широките обществени рамки. За тази тактика Над разчита повече на учредяването (на практика преобразуването) на Отечествения национален фронт, извършено на 23-24 октомври 1954 г. Този фронт със значително по-широка социална база според него може да стане противовес на еднопартийното управление на УПТ.

През втората половина на 1954 г. двете противоборстващи тенденции се подготвят за нов сблъсък. И в този период личните качества на двамата – М. Ракоши и И. Над, се оказват много важни. През есента и двамата прекарват няколко седмици в Съветския съюз,

формално на почивка. Но докато Ракоши използва времето си, за да възстанови позициите си в съветското политическо ръководство (включва се в противопоставянето Маленков–Хрушчов на страната на последния), то Над наистина си почива. На въпрос на министъра на търговията Й. Богнар след завръщането си с кого от съветските политици се е срещнал, И. Над отговаря: „С никого. Бях три пъти на международната селскостопанска изложба."[82] В политическото противоборство често политико-тактическите умения се оказват по-важни от принципните позиции.

При такива лични качества на двамата унгарски лидери не е странно, че разположението на политическите сили в Унгария отново се променя през 1955 г., за което основна роля изиграват пак външните сили. Взаимоотношенията Изток-Запад, както и много други фактори, също започват да се променят след смъртта на Сталин. Отношенията постепенно излизат от дъното на „студената война", белязано с почти осезаемия призрак на трета световна, но вече атомна, война по време на голямото противостояние на двете свръхдържави на малката територия на Корейския полуостров през 1950-1953 г. Новият съветски ръководител Н. Хрушчов се опитва да разчупи стереотипите и във външната политика, отдалечавайки неминуемостта на нова война отвъд хоризонта на текущата реалност. Процесът на разведряване обаче върви доста бавно, пътят се оказва твърде неравен, с много завои и дори връщания назад. Инерцията от началото на 50-те години продължава в действия, като създаването на СЕАТО и решението за приемане на ФРГ в НАТО. Позитивното се изразява в прекратяването на Корейската война (1953 г.) приемането в ООН на източноевропейските държави, бивши сателити на нацистка Германия: Унгария, Румъния и България в края на 1955 г.[83], подписването на Държавния договор за Австрия на 15 май 1955 г. и в срещата между главите на правителствата на САЩ, СССР, Великобритания и Франция – 18-23 юни 1955 г. в Женева. Редуването на периодите на подобряване и обтягане на отношенията, както и загубеното усещане за стабилност в противопоставянето, изградено по време на силовата външна политика на Сталин (колкото и парадоксално да звучи) довеждат до нова вълна от повишаване на икономическите задачи за тежката и военната промишленост в Източна Европа през 1955 г. Всичко това се оказва добре дошло за комунистите от Сталиновата школа, привикнали към състоянието на външнополитическо напре-

жение и вътрешнополитическа бдителност за търсене на врагове – със и без партийни билети.

Новото сплотяване около Съветския съюз добива нови форми. Те се изразяват не само в икономическите директиви, а вече и във формалното военнополитическо обединение – на 14 май 1955 г. е създадена Организацията на Варшавския договор[84]. Наред с текстовете, които потвърждават необходимостта от координиране на политиката, от общата защита на осемте европейски държави, подписали договора (Албания, България, Унгария, ГДР, Полша, Румъния, СССР и Чехословакия), съществува и член 8, който придобива особено значение след малко повече от година, когато събитията в Източна Европа поставят под нов ъгъл проблема с границите на съюзническите отношения. Той гласи: „Договарящите се страни заявяват, че ще действат в дух на дружба и сътрудничество за по-нататъшното развитие и укрепване на икономическите и културните връзки помежду си, като следват принципите на взаимно уважение на независимостта и суверенитета си и на ненамеса във вътрешните работи."[85] Това звучи успокояващо, защото става дума за взаимно зачитане на суверенитета на държавите съюзнички и най-вече за ненамеса във вътрешните работи. Историята на първия етап от „размразяването" след „студената война", етап, който се изразява в последователното смекчаване и изостряне на отношенията между „големите", пряко и косвено се отразява не само върху външното, но и върху вътрешното положение на източноевропейските страни. Само година и половина след тържественото подписване на договора Унгария първа на свой гръб ще изпита последствията от създаването на Организацията на Варшавския договор.

Усещането за несигурност в новия курс, поет от съветското ръководство, кара М. Ракоши отново да се опита да промени отношението на това ръководство в своя полза. На 7 януари 1955 г. двамата с И. Над отново са в Москва. Този път Ракоши идва с нови обвинения срещу Над, че с политиката си създава опасност от „десен ревизионизъм". Тази трета поред среща на Хрушчов с двамата спорещи унгарски лидери завършва по коренно различен начин – Хрушчов се отрича от подкрепата си за Над[86]. Настроенията в Кремъл вече не са в полза на реформаторите, променила се е ситуацията и в самия Съветски съюз, и в света. Ракоши се възползва от оставката на Маленков на 18 февруари 1955 г. като министър-председател и замя-

ната му с Николай Булганин и най-вече от критиката към неговата омекотена икономическа политика (подценяване на тежката промишленост за сметка на леката), за да извърши същото и в Унгария. Не без значение в случая е фактът, че Маленков е съветският лидер, който пряко е атакувал Ракоши по време на срещата от май 1953 г., затова неговото сваляне за опитния в апаратните игри Ракоши означава възможност за реванш. За тази цел той използва поредния пленум на ЦР на УПТ, проведен на 2-4 март 1955 г. Като първи секретар Ракоши обвинява И. Над в опортюнизъм[87].

Ракоши осъществява безспорен завой назад в политиката, но все пак действа достатъчно умно и не атакува пряко икономическата политика на Над. Просто дава по-различна от дотогавашните оценки на икономическото развитие – приема за правилен „новия курс", но вижда сериозни грешки в реализирането му, които са от „опортюнистичен, антимарксистки характер, довели до вредни десни грешки, до десен уклон". В един пункт обаче не отстъпва: особено остро Ракоши атакува политиката на Над в селото, насочена към подпомагане на индивидуалните селски стопанства и разпускане на неефективните кооперативи.

На 14 април ЦР на УПТ взема решение за отстраняване на Имре Над от всички постове, което означава – от политбюро, от ЦР и от правителството (на 18 април, защото все пак трябва време партийното решение да се превърне в държавно). През ноември същата година той е изключен и от УПТ, а за ожесточението на политическата борба говори и фактът, че едновременно със свалянето на И. Над от държавните и политическите постове той е лишен от депутатското си кресло, от правото да чете лекции в университета и дори от членството си в Академията на науките[88]. Едновременно с него е наказан и Михай Фаркаш, чиято съдба е показателна за тези години и процеси. Той е един от най-близките помощници на М. Ракоши при сталинизацията на страната, министър на отбраната, но и главен организатор на политическите фалшифицирани процеси. През юни 1953 г. се присъединява към групата на Над, което трае до края на 1954 г., когато очевидно отново предусеща промените и става негов противник. Подобна „еволюция" от крайно догматични до реформаторски позиции и обратно демонстрират толкова много комунистически дейци от региона, че си струва да се замислим над феномена. Най-лесното обяснение е, че тези хора просто искат да се задържат на повърх-

ността на политическия живот, без оглед на каквито и да било идеи или вярвания, но има и по-дълбоки мотиви[89].

Не по-малко важна от персоналното решение е обосновката за елиминирането на този унгарски комунист-ветеран[90]. А тя е, че вижданията на И. Над противоречат на политиката на партията, защото водят до подценяване на базата на социалистическото развитие, каквато е тежката промишленост и „социалистическото преустройство на селското стопанство". С две думи, целта на тази обосновка е „новият" курс да бъде заменен отново със „стария": форсирана колективизация и индустриализация[91]. През 1955 г. прекратяват дейността си 7583 занаятчии, а „икономиите" засягат тежко културата и образованието[92]. На двата пленума през 1955 г. – юни и ноември, проведени от едноличния победител в борбата за власт – М. Ракоши, той се опитва да приключи сметките си с миналото, оцветено от политическите процеси. Делото Райк е в центъра на вниманието, но Ракоши се стреми да избегне личната отговорност, като прехвърли половината вина върху съветските „съветници", а другата – върху самия Райк, от когото не са свалени политическите обвинения. Друго едва ли може да се очаква от човека, който до началото на 50-те години се гордее с активното си лично участие в унищожаването на враговете с партиен билет и непрекъснато го подчертава[93].

С обявената от „новия" курс на Над по-голяма свобода на съвестта и словото у интелигенцията се ражда надеждата, че промените ще доведат до премахване на най-ярките несправедливости – отстраняването от средните и висшите училища на младежи заради произход и по политически причини, засилената политизация на учебното съдържание. Такъв процес действително започва, но се развива толкова бавно, че поставя под въпрос вярата в резултатността и смисъла му[94]. През есента на 1955 г. писателите се решават на предизвикателство, което да съдейства за прекратяване на отстъплението от „новия курс" на Над. Те пишат меморандум, който се разпространява от човек на човек. Протестът в него е срещу „вредното използване на сила, незаконната административна намеса и връщането към командните методи", които отново се появяват в обществото и преди всичко в културния живот. Приведени са примери на конфискация на списания, уволнение на културни дейци, забрана на пиеси. Отговорът на властта е „дърпане на ушите" на непослушните писатели и административни мерки срещу тях[95].

Новият „догматичен ренесанс" в началото на 1955 г. окончателно попарва неукрепналата надежда във възможната демократична промяна по еволюционен път, извършена от същите хора, които са я унищожили. Кормилото на властта се връща в твърдата ръка, до болка позната от миналото. Безнадеждността ражда отчаяние, което завладява все по-голяма част от унгарците. А най-лошото на отчаянието е, че то бързо и неусетно може да се прерасне в разрушителен гняв.

Не толкова драматично колкото в Унгария, но и в останалите източноевропейски страни сталинизмът започва постепенно да линее. В **Полша** процесът започва с решенията на Втория конгрес на ПОРП от март 1954 г., смекчаващи икономическите усилия. Към положителните решения на конгреса трябва да се добавят и вече формално приетите промени във висшите органи – ликвидирането на поста председател на партията и замяната му с първи секретар, създаване на единен секретариат за текущата работа на ЦК, разширяване на правомощията на Ревизионната комисия. Взето е и едно поскоро държавно решение – за разделяне на основните партийни и държавни функции, което води след себе си оставката на Б. Бйерут като министър-председател, дадена пред Сейма и замяната му с Юзеф Циранкевич. От друга страна, не могат да не направят впечатление и тези решения, които продължават предходните тенденции. На първо място между тях трябва да се постави фактът, че въпреки смяната на наименованието на висшия партиен пост, той продължава да се заема от същото лице – Б. Бйерут, промените в устава са насочени към увеличаване на задълженията на партийните членове, които включват и „задължение да се пази единството на партията като главно условие за силата и боеспособността на партията", разширява се правото на партийните организации в предприятията да контролират дейността на администрацията[96]. Колкото и да е минимално новото, донесено от конгреса, то все пак дава началото на някакви политически промени.

Трябва да мине още поне половин година, за да започнат промени и в сферата на контролирания от политическата власт свят на духа. На заседание на „широкия партиен" актив от 29-30 ноември 1954 г. първият секретар на ЦК на ПОРП Болеслав Бйерут прочита доклад, в който за пръв път в Полша ръководството на управляващата партия се вглежда в себе си самокритично[97]. Самокритиката е направена с

половин уста, достатъчно несмело и пред ограничен кръг от верни на властта хора, като дори не се предвижда партийните организации да се запознаят с доклада и дискусията.

Все пак началото е поставено, а дори и нещо повече – по време на същото заседание членът на ЦК на ПОРП Виктор Клошевич открито иска освобождаването на предишния секретар на партията Вл. Гомулка от затвора. Членовете на политбюро премълчават не толкова защото имат съмнения в невинността на Гомулка, а защото не знаят как да представят пред обществото освобождаването (всъщност да обяснят арестуването) на бившия си ръководител. Твърде много от членовете на тясното партийно ръководство са между главните действащи лица при критикуването и сваляне на Гомулка, за да могат лесно да вземат такова решение. Въпреки това под натиска на общественото мнение и поради липса на каквито и да било доводи за по-нататъшното задържане на Гомулка те все пак решават да го освободят. По това време Гомулка се намира в болница, където на 13 декември 1954 г. при него идва Владислав Двораковски, член на политбюро и ръководител на Комитета по въпросите на обществената сигурност, създаден на мястото на покрилото се със злокобна слава Министерство на обществената сигурност, за да му съобщи решението[98].

За обществения резонанс на освобождаването на Вйеслав (какъвто е нелегалният псевдоним на Гомулка) говори и начинът, по който той се прибира вкъщи. След съобщението за освобождението единствената разлика, която чувства Гомулка е, че изчезва стражата. Той се обръща към приятели с молба да му помогнат да прекара Коледа у дома си. Проблемът с транспорта в навечерието на празника се оказва сложен и се разрешава само след като таксиметровият шофьор случайно разбира за кого точно става дума[99]. Името на Гомулка за твърде много поляци се свързва с периода на относителен плурализъм и свобода, с идеята за национален „полски път“ към социализма.

Пак по същото време започват и административните промени, което вече означава промяна не само на думи, а и на структури. В партийния теоретичен орган „Нове дроги“ се появяват публикации, в които, без да е отречено правото и задължението на държавните органи да водят борба с „класовия враг“, се обръща внимание, че това може да става само при спазване на принципите на законността. На втория конгрес също се чуват критични думи по отношение на

органите за сигурност – директна атака има в изказването на А. Завадски[100]. След тези изказвания и писмени критики вече не е изненада реорганизацията на административните органи, свързани със сигурността, извършена на 7 декември 1954 г. Ликвидирано е Министерството на обществената сигурност, синоним на безправие и насилие в предходния период, а на негово място са създадени Министерство на вътрешните работи и Комитет по въпросите на обществената сигурност[101].

Положителните административни промени, извършени по инициатива на ПОРП едва ли могат да се припишат само на добрата воля на ръководството ѝ, защото се предшествани от многозначителни за полското общество събития[102]. След осъждането на Л. Берия през декември 1953 г. от Полша в Западен Берлин избягва шефът на Десети департамент от Министерството за обществена сигурност Юзеф Швятло и от 28 септември 1954 г. по радиостанция „Свободна Европа" той започва да чете цикъл статии, посветени на полския сталинизъм, чийто основен носител според него е Б. Бйерут[103]. Този случай не означава, че един свободомислещ човек най-после е получил възможност да каже истината, защото Ю. Швятло не е случаен човек, а ръководител точно на този неконтролиран от никакъв административен орган отдел, който следи дейността и лоялността на членовете на партийното ръководство. В своята дейност преди да замине на Запад той е бил достатъчно съвестен изпълнител и инициатор, а само страхът от съдбата на Берия го кара да направи тази крачка. Един допълнителен детайл от скандала с Швятло има значителни последици, а именно, че истинското му име е Исаак Фрайшфарба, което дава възможност на тлеещия в полското общество традиционен антисемитизъм да се появи отново на повърхността на политическия живот. Независимо от целите и намеренията на Швятло, след неговите потресаващи свидетелства за жестокостта на силите за сигурност този въпрос вече не може да бъде заобиколен.

Достатъчен е първият политически знак, за да се включи и интелигенцията в спора за възможностите на изградената вече система да се съчетае със свободата. Още през април 1954 г. на XI сесия на културата и изкуството министърът на културата Влоджимеж Сокорски, известен по-скоро като цензор и страж на идеологическата чистота, изнася доклад, в който признава, че „стагнацията" в културата се дължи на „фалшивата интерпретация" на доктрината на со-

циалистическия реализъм[104]. Признанието е половинчато, защото критиката е насочена само към интерпретацията на „соцреализма", а не към самото понятие, но и това е достатъчно ясен знак. В доклада на председателя на съюза на писателите, драматурга Леон Кручковски, прочетен пред Шестия конгрес на съюза (юни 1954 г.), се чува първата критика срещу „социалистическия реализъм"[105]. Размразяването достига и до върха в партийно-държавната йерархия – ръководството на ПОРП. Конгресът на ПОРП би трябвало да е форумът, който до извърши персонални промени, съобразени с изискванията на следсталинския период. Нищо подобно не се случва, може би защото конгресът е проведен много рано – март 1954 г., когато обществото все още не е осъзнало, че може да поставя и своите искания пред недостъпните до 1953 г. управляващи. Именно съзряване на обществото за промените се извършва през втората половина на 1954 г., свидетелство за което са и дискусията на ноемврийското съвещание, и освобождаването на Гомулка, и разпускането на силите на обществената сигурност.

Най-после в началото на следващата, 1955 г., идва времето на въпросите за отговорността. Третият пленум на ЦК, проведен от 21 до 24 януари 1955 г., приема решение със симптоматично заглавие: „По въпроса за пълното спазване на ленинските принципи на партиен живот и колегиалност в ръководството и за преодоляване на бюрократичните извращения в работата на партията и в държавния апарат"[106]. Решението дава широка и всеобхватна картина на необходимостта от промени в стила на „партийното ръководство" в области като: държавната администрация, органите за сигурност, народното стопанство. Въпреки единодушието при гласуването, точно на този пленум се проявяват първите противоречия, свързани с въпроса за отговорността[107].

Като пример за подражание на полското ръководство служи борбата за преодоляване на „култа към личността" в СССР. В дискусията обаче се посочва, че подобни явления в Полша е имало на всички партийни равнища, включително в ЦК и в апарата му. Споровете се водят предимно по въпроса дали едновременно с критиката за изминалия период не трябва да се прецени отговорността на всеки от членовете на ръководните органи, свързани с реализацията на това минало. Разделението на пленума се извършва според принципа кой от кого е по-невинен (или поне се чувства такъв), а резултатът е

минимален – от ЦК и от ПОРП е изключен единствено бившият заместник-министър на сигурността Роман Ромковски. В същото време дългогодишният министър на сигурността Станислав Радкевич продължава да бъде пълноправен член и на политбюро. Не е нещо ново в политиката на Източна Европа голямата отговорност за грешките и престъпленията да се прехвърля върху също толкова виновни, но по-низшестоящи дейци. Такъв е първият рефлекс и на М. Ракоши. Като положителен знак се възприема разширяването на секретариата с двама представители на младото поколение политици (дошли с нови идеи от младежките организации): Владислав Матвин и Йежи Моравски[108].

Много по-важно от половинчатите решения, приети от същите хора, които са налагали сталинизацията, е съживяването на свободата в културния живот. При това трябва да се направи уговорката, че в Полша той никога не е замирал, защото полските интелектуалци винаги са се вълнували повече от проблемите на духа и свободата за изявата му. В най-мрачните години на полския вариант на сталинизма философът Хенрик Елценберг пише: „Смисълът на борбата не е в шансовете за победа на каузата, в името на която е започната, а в смисъла на самата кауза...има безсмъртни и вечни каузи, които губят сто пъти, но никога не са окончателно победени."[109] Липсата на прагматизъм, независимо как ще я оценяваме, у полската интелигенция е изградила ценностна система, в която духовните стойности стоят над материалните условия за живот[110]. За това говорят и дневниците и ръкописите „за чекмеджето" на цяла поредица полски творци на словото, между които са Елценберг, писателят Ян Юзеф Шчепански, поетът Збигнев Херберт[111].

Писателите са първите, проявили смелостта да се противопоставят на „соцреализма". Но художниците на свой ред са представителите на художествената интелигенция, които си позволят по свой начин да интерпретират директивата на Бйерут, че „в областта на културното творчество също са необходими елементите на план и обществен контрол"[112]. Задължителността само на един стил спира възможностите за творчески търсения, но не може да попречи на художниците да интерпретират в собствен стил соцреализма, така както го правят Анджей Врублевски и неговото „Общество за саморазвитие", Тадеуш Кантор или Валдемар Цвенарски[113]. Преломна за изкуството става 1955 г., а началото е поставено от Общополската

изложба на младата пластика по време на Петия световен фестивал на младежта и студентите, проведен във Варшава. С тази изложба започва противопоставяне на соцреализма, превърнал се в просто натуралистично илюстраторство[114]. Възраждат се изложбите на близки по идеи творци, а със свои изложби се появяват нови и стари групи: „Краковската", „Група 55" („Старомейска"), „Група Р-55", „Група Ст-53", група „Замек"[115]. Строгите принципи на политическия канон престават да определят търсенията на свободолюбивите и бунтуващи се млади полски художници.

Още при първата възможност за освобождаване на духа интелигенцията се включва със страст в обществените дискусии – в началото те се водят предимно по партийни събрания, но скоро се пренасят в свободното политическо и интелектуално пространство. Заедно с пролетта на 1955 г. се ражда и новият източноевропейски феномен: първият интелигентски дискусионен клуб – Клуб на кривото колело. Това става в жилището на Ева и Юлиуш Гажтецки на улицата със същото име[116]. Поетът партиец Адам Важик по същото време пише „Поема за възрастни", посветена на проблемите на съвестта на цяло едно поколение пред близкото минало. Ян Кот на свой ред атакува „социалистическия реализъм". Горещите спорове, изпълнили страниците на в. „Нова култура", добиват по-скоро мирогледен (може да се нарече и идеологически), отколкото литературно-културен характер. Не остава без значение за отварянето на полското общество към останалия свят и участието на младежи от най-различни страни по света в проведеният през август 1955 г. световен младежки фестивал във Варшава.

Заедно с постепенното разкрепостяване на културния живот, което намалява страха от наказанието за свободно изразяване на мисли и усещания, започват и опитите на властта да се противопостави на тази тенденция. Още през април 1955 г. секретариатът на ЦК разпраща окръжно писмо за положението в творческите среди и обществено-културните печатни издания. Този нов опит за намеса в живота на интелигенцията, съпроводен с обвинения в антикомунистически и антисъветски настроения, донася на творческите кръгове разочарование, последвано от замиране на откровената и добронамерена критика. Интелектуалното внимание на партийното ръководство е съсредоточено върху партийните органи и издания, за които е създаден специален отдел, наблюдаващ пресата, радиото и издателствата в

рамките на ЦК. Начело на отдела застава секретарят на ЦК Й. Моравски[117]. В същото писмо, наред с думите за необходимостта от дискусия, присъства и многозначително предупреждение към органите за сигурност да не би да започнат да проявяват излишен либерализъм към „класовия враг"[118].

Вълната на започващата промяна в Полша преди XX конгрес на КПСС върви в две посоки. Едната е обща за всички страни от Източния блок – промени на приоритетите и директивите за икономическото развитие. Докато другата се проявява ярко предимно в Централна Европа – дискусионното преразглеждане на редица постановки, считани за крайъгълни и непоклатими камъни на „социалистическата" постройка. Най-значимото е обаче участието в този процес на различни обществени кръгове. Академици от старата генерация, занимаващи се с обществени науки, като Ю. Липински, Т. Котарбински, З. Инфелд сочат упадъка и залеза на икономическата наука, философията, точните науки, упадък, причинен от партийно-идеологическия контрол. Младият тогава философ-марксист Лешек Колаковски се осмелява да постави под въпрос изглеждащи дотогава безспорни постановки на марксистко-ленинската доктрина като: теорията за революцията, партийния монопол, демократичната същност на социализма (в Сталиновия му вариант). Историците на свой ред се осмеляват да погледнат критично на немалко политизирани оценки за най-близката полска история – преди всичко на тези, които се отнасят за антинацистката съпротива и мястото на Армия Крайова в нея[119].

* * *

През 1954 г. в **Чехословакия** също започва брожение на умовете в писателските и интелигентските среди, но без да се оформи като водеща тенденция. Общественото мнение продължава да се ръководи от официалните решения на най-значимите за онзи период форуми – тези на несменяемо управляващата (въпреки формалното присъствие не само в обществото, но дори и в държавните органи на няколко съюзни партии) ЧКП. Решенията на поредния й Десети конгрес по същество не се отличават от подобните решения в другите източноевропейски страни. Говори се за промяна на ударението при икономическите показатели: преливане на инвестиции от производството

на средства за производство към производството на средства за потребление и то на стоки за широко потребление (показателите за тежката и леката промишленост са изравнени), за увеличаване на грижите за селото, по-специално за растениевъдството с мисълта за по-добри условия за развитие на животновъдството[120].

Особено важно и интересно е едно друго решение – да се спре процесът на миграция от селото към града с мотива, че работната ръка в селото е намаляла. Данните действително показват намаление с 19 на сто на селското население в началото на 50-те години. Нещо повече, конгресът записва в решенията си, че „в продължение на най-близките две-три години за главно звено в развитието на чехословашкото народно стопанство трябва да се смята селското стопанство". За пръв път в този регион средството за спиране на негативните процеси в селото е видяно не толкова в силовите решения или кооперирането, а в по-добрата механизация на селскостопанския труд и в повишаването на качеството на живот там[121]. Конгресните решения имат и благоприятни последици – единствено Чехословакия и Румъния през периода 1954-1955 г. постигат по-високи темпове на нарастване на групата В (производство на средства за потребление) от групата А (производство на средства за производство)[122].

Никак не е случайно, че Чехословакия е страната, за която най-често се използва изразът „за пръв път от всички страни от източния блок". Тя е изключение за този регион както с демократичните си политически традиции, така и с високото равнище на икономическо развитие (тя е сред първите десет в света по промишлено производство в навечерието на войната). Още при първите признаци на започналото размразяване в Чехословакия започва да се говори не само за количеството на продукцията, а за нейното качество, за възможността да се използват постиженията на науката, за подобряване качеството на труда и производството (наречено малко по-късно научно-техническа революция).

На проблема с изоставането на чехословашката промишленост в прилагането на най-новите световни постижения в науката е посветен специален пленум през октомври 1954 г. В изказването на Ян Долански на този пленум се говори за неща, които занимават другите източноевропейски страни значително по-късно. След като отчита техническото изоставане на чехословашкото производство (най-развитото в Източна Европа!), Доланski сочи и основната причина –

„недостатъците в ръководната работа на държавните и стопанските органи и то от върха на държавния апарат до предприятията“, както и „цялата система и методи на работа“, които изискват „радикално“ и „всестранно“ подобряване[123]. Очевидно още тогава съществуват политически дейци, които виждат основните причини за икономическите проблеми, но от посочването им до началото на промените има твърде голяма пропаст.

По-големият икономически потенциал на Чехословакия, по-високо развитата ѝ наука и връзките, които продължават да съществуват със световните тенденции, ѝ позволяват да използва палиативни средства. Тенденцията за бързо прилагане на научните открития в производството, характерна за развитите страни, в Чехословакия е облечена с характерните за системата одежди – например в постановление на ЦК и правителството „За задачите на науката при осигуряване развитието и издигане на техническото равнище на чехословашката промишленост“ от октомври 1954 г.[124] Но въпреки спецификите на системата, все пак за Чехословакия може да се говори за прилагане на постиженията на научно-техническия прогрес в практиката още през този период.

1954 г. донася законодателни промени в избирането (от непряко то става пряко), структурирането и правата на националните комитети, които по новия закон получават по-големи права за самоуправление по места и по-голяма независимост от държавната администрация. Едновременно с новия подход, говорещ за стремеж към демократизация, се запазва зависимостта на местните национални комитети от висшестоящия национален комитет. Разбира се, демократизацията не бива да се преувеличава. В изборите от месец май за нови национални комитети единственото ново право, което получават чехите и словаците, е да гласуват за или против предложените им единни листи, а не да избират между различни кандидатури[125]. По подобен начин преминават в края на същата година (ноември) и изборите за национално събрание и за словашки национален съвет.

В единното движение на източноевропейските страни и по време на сталинизацията, и при десталинизацията, Чехословакия показва различие в общото. Там, където другите се опитват да разширят площта на обработваемата земя, за Чехословакия проблемът ще се разреши само чрез механизация на селското стопанство. Където другите се питат кой ще обработва земята, чехите и словаците се

тава собствените си заслуги и въобще не споменава самокритиката си от предишната година. Но като цяло решенията на конгреса по икономическите проблеми са в духа на реформаторската програма на новото правителство и могат да се отчетат като победа на демократизаторите в УПТ. Първите месеци след конгреса са време на преобразования, извършени според вижданията на реформаторите – опростява се управлението на икономиката и се съкращава бюрокрацията, променена е системата за планиране. Успех за Имре Над е пленумът, проведен от 1 до 3 октомври 1954 г. Тогава е осъдена политиката на Ракоши за саботиране на промените и минимализиране на грешките от предходния период. Решенията на този пленум позволяват на секретаря на будапещенския партиен комитет Ищван Ковач няколко дни по-късно да заяви: „Въздействието на икономическите грешки преди юни 1953 г. е по-тежко, отколкото мислехме преди година, значителна част от отговорните стопански дейци от ръководните органи, министерствата, Комитета по планиране не се борят в достатъчна степен за реализиране на политиката на новия курс. Още резолюцията на ЦР от октомври 1953 г. потвърди, че някои дейци и икономически органи сериозно се противопоставят на новия курс. Сега, година след онази резолюция, ЦР бе принуден да потвърди, че съпротивата се усилва. Няма да се откажем от новия курс и ще поправим грешките."[81]

Благоприятното развитие на събитията за групата на Над обаче остава само в сферата на декларациите и не е съпроводено от персонални промени в ръководството на партията. Вероятно подценяването на личностните противоречия в ръководството на УПТ от страна Над се дължи на факта, че той не държи толкова да спечели противоборството с Ракоши на неговия терен – апарата на партията, а се опитва да го изведе в по-широките обществени рамки. За тази тактика Над разчита повече на учредяването (на практика преобразуването) на Отечествения национален фронт, извършено на 23-24 октомври 1954 г. Този фронт със значително по-широка социална база според него може да стане противовес на еднопартийното управление на УПТ.

През втората половина на 1954 г. двете противоборстващи тенденции се подготвят за нов сблъсък. И в този период личните качества на двамата – М. Ракоши и И. Над, се оказват много важни. През есента и двамата прекарват няколко седмици в Съветския съюз,

формално на почивка. Но докато Ракоши използва времето си, за да възстанови позициите си в съветското политическо ръководство (включва се в противопоставянето Маленков–Хрушчов на страната на последния), то Над наистина си почива. На въпрос на министъра на търговията Й. Богнар след завръщането си с кого от съветските политици се е срещнал, И. Над отговаря: „С никого. Бях три пъти на международната селскостопанска изложба."[82] В политическото противоборство често политико-тактическите умения се оказват по-важни от принципните позиции.

При такива лични качества на двамата унгарски лидери не е странно, че разположението на политическите сили в Унгария отново се променя през 1955 г., за което основна роля изиграват пак външните сили. Взаимоотношенията Изток-Запад, както и много други фактори, също започват да се променят след смъртта на Сталин. Отношенията постепенно излизат от дъното на „студената война", белязано с почти осезаемия призрак на трета световна, но вече атомна, война по време на голямото противостояние на двете свръхдържави на малката територия на Корейския полуостров през 1950-1953 г. Новият съветски ръководител Н. Хрушчов се опитва да разчупи стереотипите и във външната политика, отдалечавайки неминуемостта на нова война отвъд хоризонта на текущата реалност. Процесът на разведряване обаче върви доста бавно, пътят се оказва твърде неравен, с много завои и дори връщания назад. Инерцията от началото на 50-те години продължава в действия, като създаването на СЕАТО и решението за приемане на ФРГ в НАТО. Позитивното се изразява в прекратяването на Корейската война (1953 г.) приемането в ООН на източноевропейските държави, бивши сателити на нацистка Германия: Унгария, Румъния и България в края на 1955 г.[83], подписването на Държавния договор за Австрия на 15 май 1955 г. и в срещата между главите на правителствата на САЩ, СССР, Великобритания и Франция – 18-23 юни 1955 г. в Женева. Редуването на периодите на подобряване и обтягане на отношенията, както и загубеното усещане за стабилност в противопоставянето, изградено по време на силовата външна политика на Сталин (колкото и парадоксално да звучи) довеждат до нова вълна от повишаване на икономическите задачи за тежката и военната промишленост в Източна Европа през 1955 г. Всичко това се оказва добре дошло за комунистите от Сталиновата школа, привикнали към състоянието на външнополитическо напре-

жение и вътрешнополитическа бдителност за търсене на врагове – със и без партийни билети.

Новото сплотяване около Съветския съюз добива нови форми. Те се изразяват не само в икономическите директиви, а вече и във формалното военнополитическо обединение – на 14 май 1955 г. е създадена Организацията на Варшавския договор[84]. Наред с текстовете, които потвърждават необходимостта от координиране на политиката, от общата защита на осемте европейски държави, подписали договора (Албания, България, Унгария, ГДР, Полша, Румъния, СССР и Чехословакия), съществува и член 8, който придобива особено значение след малко повече от година, когато събитията в Източна Европа поставят под нов ъгъл проблема с границите на съюзническите отношения. Той гласи: „Договарящите се страни заявяват, че ще действат в дух на дружба и сътрудничество за по-нататъшното развитие и укрепване на икономическите и културните връзки помежду си, като следват принципите на взаимно уважение на независимостта и суверенитета си и на ненамеса във вътрешните работи."[85] Това звучи успокояващо, защото става дума за взаимно зачитане на суверенитета на държавите съюзнички и най-вече за ненамеса във вътрешните работи. Историята на първия етап от „размразяването" след „студената война", етап, който се изразява в последователното смекчаване и изостряне на отношенията между „големите", пряко и косвено се отразява не само върху външното, но и върху вътрешното положение на източноевропейските страни. Само година и половина след тържественото подписване на договора Унгария първа на свой гръб ще изпита последствията от създаването на Организацията на Варшавския договор.

Усещането за несигурност в новия курс, поет от съветското ръководство, кара М. Ракоши отново да се опита да промени отношението на това ръководство в своя полза. На 7 януари 1955 г. двамата с И. Над отново са в Москва. Този път Ракоши идва с нови обвинения срещу Над, че с политиката си създава опасност от „десен ревизионизъм". Тази трета поред среща на Хрушчов с двамата спорещи унгарски лидери завършва по коренно различен начин – Хрушчов се отрича от подкрепата си за Над[86]. Настроенията в Кремъл вече не са в полза на реформаторите, променила се е ситуацията и в самия Съветски съюз, и в света. Ракоши се възползва от оставката на Маленков на 18 февруари 1955 г. като министър-председател и замя-

ната му с Николай Булганин и най-вече от критиката към неговата омекотена икономическа политика (подценяване на тежката промишленост за сметка на леката), за да извърши същото и в Унгария. Не без значение в случая е фактът, че Маленков е съветският лидер, който пряко е атакувал Ракоши по време на срещата от май 1953 г., затова неговото сваляне за опитния в апаратните игри Ракоши означава възможност за реванш. За тази цел той използва поредния пленум на ЦР на УПТ, проведен на 2-4 март 1955 г. Като първи секретар Ракоши обвинява И. Над в опортюнизъм[87].

Ракоши осъществява безспорен завой назад в политиката, но все пак действа достатъчно умно и не атакува пряко икономическата политика на Над. Просто дава по-различна от дотогавашните оценки на икономическото развитие – приема за правилен „новия курс", но вижда сериозни грешки в реализирането му, които са от „опортюнистичен, антимарксистки характер, довели до вредни десни грешки, до десен уклон". В един пункт обаче не отстъпва: особено остро Ракоши атакува политиката на Над в селото, насочена към подпомагане на индивидуалните селски стопанства и разпускане на неефективните кооперативи.

На 14 април ЦР на УПТ взема решение за отстраняване на Имре Над от всички постове, което означава – от политбюро, от ЦР и от правителството (на 18 април, защото все пак трябва време партийното решение да се превърне в държавно). През ноември същата година той е изключен и от УПТ, а за ожесточението на политическата борба говори и фактът, че едновременно със свалянето на И. Над от държавните и политическите постове той е лишен от депутатското си кресло, от правото да чете лекции в университета и дори от членството си в Академията на науките[88]. Едновременно с него е наказан и Михай Фаркаш, чиято съдба е показателна за тези години и процеси. Той е един от най-близките помощници на М. Ракоши при сталинизацията на страната, министър на отбраната, но и главен организатор на политическите фалшифицирани процеси. През юни 1953 г. се присъединява към групата на Над, което трае до края на 1954 г., когато очевидно отново предусеща промените и става негов противник. Подобна „еволюция" от крайно догматични до реформаторски позиции и обратно демонстрират толкова много комунистически дейци от региона, че си струва да се замислим над феномена. Най-лесното обяснение е, че тези хора просто искат да се задържат на повърх-

ността на политическия живот, без оглед на каквито и да било идеи или вярвания, но има и по-дълбоки мотиви[89].

Не по-малко важна от персоналното решение е обосновката за елиминирането на този унгарски комунист-ветеран[90]. А тя е, че вижданията на И. Над противоречат на политиката на партията, защото водят до подценяване на базата на социалистическото развитие, каквато е тежката промишленост и „социалистическото преустройство на селското стопанство". С две думи, целта на тази обосновка е „новият" курс да бъде заменен отново със „стария": форсирана колективизация и индустриализация[91]. През 1955 г. прекратяват дейността си 7583 занаятчии, а „икономиите" засягат тежко културата и образованието[92]. На двата пленума през 1955 г. – юни и ноември, проведени от едноличния победител в борбата за власт – М. Ракоши, той се опитва да приключи сметките си с миналото, оцветено от политическите процеси. Делото Райк е в центъра на вниманието, но Ракоши се стреми да избегне личната отговорност, като прехвърли половината вина върху съветските „съветници", а другата – върху самия Райк, от когото не са свалени политическите обвинения. Друго едва ли може да се очаква от човека, който до началото на 50-те години се гордее с активното си лично участие в унищожаването на враговете с партиен билет и непрекъснато го подчертава[93].

С обявената от „новия" курс на Над по-голяма свобода на съвестта и словото у интелигенцията се ражда надеждата, че промените ще доведат до премахване на най-ярките несправедливости – отстраняването от средните и висшите училища на младежи заради произход и по политически причини, засилената политизация на учебното съдържание. Такъв процес действително започва, но се развива толкова бавно, че поставя под въпрос вярата в резултатността и смисъла му[94]. През есента на 1955 г. писателите се решават на предизвикателство, което да съдейства за прекратяване на отстъплението от „новия курс" на Над. Те пишат меморандум, който се разпространява от човек на човек. Протестът в него е срещу „вредното използване на сила, незаконната административна намеса и връщането към командните методи", които отново се появяват в обществото и преди всичко в културния живот. Приведени са примери на конфискация на списания, уволнение на културни дейци, забрана на пиеси. Отговорът на властта е „дърпане на ушите" на непослушните писатели и административни мерки срещу тях[95].

Новият „догматичен ренесанс“ в началото на 1955 г. окончателно попарва неукрепналата надежда във възможната демократична промяна по еволюционен път, извършена от същите хора, които са я унищожили. Кормилото на властта се връща в твърдата ръка, до болка позната от миналото. Безнадеждността ражда отчаяние, което завладява все по-голяма част от унгарците. А най-лошото на отчаянието е, че то бързо и неусетно може да се прерасне в разрушителен гняв.

Не толкова драматично колкото в Унгария, но и в останалите източноевропейски страни сталинизмът започва постепенно да линее. В **Полша** процесът започва с решенията на Втория конгрес на ПОРП от март 1954 г., смекчаващи икономическите усилия. Към положителните решения на конгреса трябва да се добавят и вече формално приетите промени във висшите органи – ликвидирането на поста председател на партията и замяната му с първи секретар, създаване на единен секретариат за текущата работа на ЦК, разширяване на правомощията на Ревизионната комисия. Взето е и едно поскоро държавно решение – за разделяне на основните партийни и държавни функции, което води след себе си оставката на Б. Бйерут като министър-председател, дадена пред Сейма и замяната му с Юзеф Циранкевич. От друга страна, не могат да не направят впечатление и тези решения, които продължават предходните тенденции. На първо място между тях трябва да се постави фактът, че въпреки смяната на наименованието на висшия партиен пост, той продължава да се заема от същото лице – Б. Бйерут, промените в устава са насочени към увеличаване на задълженията на партийните членове, които включват и „задължение да се пази единството на партията като главно условие за силата и боеспособността на партията“, разширява се правото на партийните организации в предприятията да контролират дейността на администрацията[96]. Колкото и да е минимално новото, донесено от конгреса, то все пак дава началото на някакви политически промени.

Трябва да мине още поне половин година, за да започнат промени и в сферата на контролирания от политическата власт свят на духа. На заседание на „широкия партиен“ актив от 29-30 ноември 1954 г. първият секретар на ЦК на ПОРП Болеслав Бйерут прочита доклад, в който за пръв път в Полша ръководството на управляващата партия се вглежда в себе си самокритично[97]. Самокритиката е направена с

половин уста, достатъчно несмело и пред ограничен кръг от верни на властта хора, като дори не се предвижда партийните организации да се запознаят с доклада и дискусията.

Все пак началото е поставено, а дори и нещо повече – по време на същото заседание членът на ЦК на ПОРП Виктор Клошевич открито иска освобождаването на предишния секретар на партията Вл. Гомулка от затвора. Членовете на политбюро премълчават не толкова защото имат съмнения в невинността на Гомулка, а защото не знаят как да представят пред обществото освобождаването (всъщност да обяснят арестуването) на бившия си ръководител. Твърде много от членовете на тясното партийно ръководство са между главните действащи лица при критикуването и сваляне на Гомулка, за да могат лесно да вземат такова решение. Въпреки това под натиска на общественото мнение и поради липса на каквито и да било доводи за по-нататъшното задържане на Гомулка те все пак решават да го освободят. По това време Гомулка се намира в болница, където на 13 декември 1954 г. при него идва Владислав Двораковски, член на политбюро и ръководител на Комитета по въпросите на обществената сигурност, създаден на мястото на покрилото се със злокобна слава Министерство на обществената сигурност, за да му съобщи решението[98].

За обществения резонанс на освобождаването на Вйеслав (какъвто е нелегалният псевдоним на Гомулка) говори и начинът, по който той се прибира вкъщи. След съобщението за освобождението единствената разлика, която чувства Гомулка е, че изчезва стражата. Той се обръща към приятели с молба да му помогнат да прекара Коледа у дома си. Проблемът с транспорта в навечерието на празника се оказва сложен и се разрешава само след като таксиметровият шофьор случайно разбира за кого точно става дума[99]. Името на Гомулка за твърде много поляци се свързва с периода на относителен плурализъм и свобода, с идеята за национален „полски път" към социализма.

Пак по същото време започват и административните промени, което вече означава промяна не само на думи, а и на структури. В партийния теоретичен орган „Нове дроги" се появяват публикации, в които, без да е отречено правото и задължението на държавните органи да водят борба с „класовия враг", се обръща внимание, че това може да става само при спазване на принципите на законността. На втория конгрес също се чуват критични думи по отношение на

органите за сигурност – директна атака има в изказването на А. Завадски[100]. След тези изказвания и писмени критики вече не е изненада реорганизацията на административните органи, свързани със сигурността, извършена на 7 декември 1954 г. Ликвидирано е Министерството на обществената сигурност, синоним на безправие и насилие в предходния период, а на негово място са създадени Министерство на вътрешните работи и Комитет по въпросите на обществената сигурност[101].

Положителните административни промени, извършени по инициатива на ПОРП едва ли могат да се припишат само на добрата воля на ръководството ѝ, защото се предшествани от многозначителни за полското общество събития[102]. След осъждането на Л. Берия през декември 1953 г. от Полша в Западен Берлин избягва шефът на Десети департамент от Министерството за обществена сигурност Юзеф Швятло и от 28 септември 1954 г. по радиостанция „Свободна Европа" той започва да чете цикъл статии, посветени на полския сталинизъм, чийто основен носител според него е Б. Бйерут[103]. Този случай не означава, че един свободомислещ човек най-после е получил възможност да каже истината, защото Ю. Швятло не е случаен човек, а ръководител точно на този неконтролиран от никакъв административен орган отдел, който следи дейността и лоялността на членовете на партийното ръководство. В своята дейност преди да замине на Запад той е бил достатъчно съвестен изпълнител и инициатор, а само страхът от съдбата на Берия го кара да направи тази крачка. Един допълнителен детайл от скандала с Швятло има значителни последици, а именно, че истинското му име е Исаак Фрайшфарба, което дава възможност на тлеещия в полското общество традиционен антисемитизъм да се появи отново на повърхността на политическия живот. Независимо от целите и намеренията на Швятло, след неговите потресаващи свидетелства за жестокостта на силите за сигурност този въпрос вече не може да бъде заобиколен.

Достатъчен е първият политически знак, за да се включи и интелигенцията в спора за възможностите на изградената вече система да се съчетае със свободата. Още през април 1954 г. на XI сесия на културата и изкуството министърът на културата Влоджимеж Сокорски, известен по-скоро като цензор и страж на идеологическата чистота, изнася доклад, в който признава, че „стагнацията" в културата се дължи на „фалшивата интерпретация" на доктрината на со-

циалистическия реализъм[104]. Признанието е половинчато, защото критиката е насочена само към интерпретацията на „соцреализма", а не към самото понятие, но и това е достатъчно ясен знак. В доклада на председателя на съюза на писателите, драматурга Леон Кручковски, прочетен пред Шестия конгрес на съюза (юни 1954 г.), се чува първата критика срещу „социалистическия реализъм"[105]. Размразяването достига и до върха в партийно-държавната йерархия – ръководството на ПОРП. Конгресът на ПОРП би трябвало да е форумът, който до извърши персонални промени, съобразени с изискванията на следсталинския период. Нищо подобно не се случва, може би защото конгресът е проведен много рано – март 1954 г., когато обществото все още не е осъзнало, че може да поставя и своите искания пред недостъпните до 1953 г. управляващи. Именно съзряване на обществото за промените се извършва през втората половина на 1954 г., свидетелство за което са и дискусията на ноемврийското съвещание, и освобождаването на Гомулка, и разпускането на силите на обществената сигурност.

Най-после в началото на следващата, 1955 г., идва времето на въпросите за отговорността. Третият пленум на ЦК, проведен от 21 до 24 януари 1955 г., приема решение със симптоматично заглавие: „По въпроса за пълното спазване на ленинските принципи на партиен живот и колегиалност в ръководството и за преодоляване на бюрократичните извращения в работата на партията и в държавния апарат"[106]. Решението дава широка и всеобхватна картина на необходимостта от промени в стила на „партийното ръководство" в области като: държавната администрация, органите за сигурност, народното стопанство. Въпреки единодушието при гласуването, точно на този пленум се проявяват първите противоречия, свързани с въпроса за отговорността[107].

Като пример за подражание на полското ръководство служи борбата за преодоляване на „култа към личността" в СССР. В дискусията обаче се посочва, че подобни явления в Полша е имало на всички партийни равнища, включително в ЦК и в апарата му. Споровете се водят предимно по въпроса дали едновременно с критиката за изминалия период не трябва да се прецени отговорността на всеки от членовете на ръководните органи, свързани с реализацията на това минало. Разделението на пленума се извършва според принципа кой от кого е по-невинен (или поне се чувства такъв), а резултатът е

минимален – от ЦК и от ПОРП е изключен единствено бившият заместник-министър на сигурността Роман Ромковски. В същото време дългогодишният министър на сигурността Станислав Радкевич продължава да бъде пълноправен член и на политбюро. Не е нещо ново в политиката на Източна Европа голямата отговорност за грешките и престъпленията да се прехвърля върху също толкова виновни, но по-низшестоящи дейци. Такъв е първият рефлекс и на М. Ракоши. Като положителен знак се възприема разширяването на секретариата с двама представители на младото поколение политици (дошли с нови идеи от младежките организации): Владислав Матвин и Йежи Моравски[108].

Много по-важно от половинчатите решения, приети от същите хора, които са налагали сталинизацията, е съживяването на свободата в културния живот. При това трябва да се направи уговорката, че в Полша той никога не е замирал, защото полските интелектуалци винаги са се вълнували повече от проблемите на духа и свободата за изявата му. В най-мрачните години на полския вариант на сталинизма философът Хенрик Елценберг пише: „Смисълът на борбата не е в шансовете за победа на каузата, в името на която е започната, а в смисъла на самата кауза...има безсмъртни и вечни каузи, които губят сто пъти, но никога не са окончателно победени.“[109] Липсата на прагматизъм, независимо как ще я оценяваме, у полската интелигенция е изградила ценностна система, в която духовните стойности стоят над материалните условия за живот[110]. За това говорят и дневниците и ръкописите „за чекмеджето“ на цяла поредица полски творци на словото, между които са Елценберг, писателят Ян Юзеф Щчепански, поетът Збигнев Херберт[111].

Писателите са първите, проявили смелостта да се противопоставят на „соцреализма“. Но художниците на свой ред са представителите на художествената интелигенция, които си позволят по свой начин да интерпретират директивата на Бйерут, че „в областта на културното творчество също са необходими елементите на план и обществен контрол“[112]. Задължителността само на един стил спира възможностите за творчески търсения, но не може да попречи на художниците да интерпретират в собствен стил соцреализма, така както го правят Анджей Врублевски и неговото „Общество за саморазвитие“, Тадеуш Кантор или Валдемар Цвенарски[113]. Преломна за изкуството става 1955 г., а началото е поставено от Общополската

изложба на младата пластика по време на Петия световен фестивал на младежта и студентите, проведен във Варшава. С тази изложба започва противопоставяне на соцреализма, превърнал се в просто натуралистично илюстраторство[114]. Възраждат се изложбите на близки по идеи творци, а със свои изложби се появяват нови и стари групи: „Краковската", „Група 55" („Старомейска"), „Група Р-55", „Група Ст-53", група „Замек"[115]. Строгите принципи на политическия канон престават да определят търсенията на свободолюбивите и бунтуващи се млади полски художници.

Още при първата възможност за освобождаване на духа интелигенцията се включва със страст в обществените дискусии – в началото те се водят предимно по партийни събрания, но скоро се пренасят в свободното политическо и интелектуално пространство. Заедно с пролетта на 1955 г. се ражда и новият източноевропейски феномен: първият интелигентски дискусионен клуб – Клуб на кривото колело. Това става в жилището на Ева и Юлиуш Гажтецки на улицата със същото име[116]. Поетът партиец Адам Важик по същото време пише „Поема за възрастни", посветена на проблемите на съвестта на цяло едно поколение пред близкото минало. Ян Кот на свой ред атакува „социалистическия реализъм". Горещите спорове, изпълнили страниците на в. „Нова култура", добиват по-скоро мирогледен (може да се нарече и идеологически), отколкото литературно-културен характер. Не остава без значение за отварянето на полското общество към останалия свят и участието на младежи от най-различни страни по света в проведеният през август 1955 г. световен младежки фестивал във Варшава.

Заедно с постепенното разкрепостяване на културния живот, което намалява страха от наказанието за свободно изразяване на мисли и усещания, започват и опитите на властта да се противопостави на тази тенденция. Още през април 1955 г. секретариатът на ЦК разпраща окръжно писмо за положението в творческите среди и обществено-културните печатни издания. Този нов опит за намеса в живота на интелигенцията, съпроводен с обвинения в антикомунистически и антисъветски настроения, донася на творческите кръгове разочарование, последвано от замиране на откровената и добронамерена критика. Интелектуалното внимание на партийното ръководство е съсредоточено върху партийните органи и издания, за които е създаден специален отдел, наблюдаващ пресата, радиото и издателствата в

рамките на ЦК. Начело на отдела застава секретарят на ЦК Й. Моравски[117]. В същото писмо, наред с думите за необходимостта от дискусия, присъства и многозначително предупреждение към органите за сигурност да не би да започнат да проявяват излишен либерализъм към „класовия враг"[118].

Вълната на започващата промяна в Полша преди XX конгрес на КПСС върви в две посоки. Едната е обща за всички страни от Източния блок – промени на приоритетите и директивите за икономическото развитие. Докато другата се проявява ярко предимно в Централна Европа – дискусионното преразглеждане на редица постановки, считани за крайъгълни и непоклатими камъни на „социалистическата" постройка. Най-значимото е обаче участието в този процес на различни обществени кръгове. Академици от старата генерация, занимаващи се с обществени науки, като Ю. Липински, Т. Котарбински, З. Инфелд сочат упадъка и залеза на икономическата наука, философията, точните науки, упадък, причинен от партийно-идеологическия контрол. Младият тогава философ-марксист Лешек Колаковски се осмелява да постави под въпрос изглеждащи дотогава безспорни постановки на марксистко-ленинската доктрина като: теорията за революцията, партийния монопол, демократичната същност на социализма (в Сталиновия му вариант). Историците на свой ред се осмеляват да погледнат критично на немалко политизирани оценки за най-близката полска история – преди всичко на тези, които се отнасят за антинацистката съпротива и мястото на Армия Крайова в нея[119].

* * *

През 1954 г. в **Чехословакия** също започва брожение на умовете в писателските и интелигентските среди, но без да се оформи като водеща тенденция. Общественото мнение продължава да се ръководи от официалните решения на най-значимите за онзи период форуми – тези на несменяемо управляващата (въпреки формалното присъствие не само в обществото, но дори и в държавните органи на няколко съюзни партии) ЧКП. Решенията на поредния й Десети конгрес по същество не се отличават от подобните решения в другите източноевропейски страни. Говори се за промяна на ударението при икономическите показатели: преливане на инвестиции от производството

на средства за производство към производството на средства за потребление и то на стоки за широко потребление (показателите за тежката и леката промишленост са изравнени), за увеличаване на грижите за селото, по-специално за растениевъдството с мисълта за по-добри условия за развитие на животновъдството[120].

Особено важно и интересно е едно друго решение – да се спре процесът на миграция от селото към града с мотива, че работната ръка в селото е намаляла. Данните действително показват намаление с 19 на сто на селското население в началото на 50-те години. Нещо повече, конгресът записва в решенията си, че „в продължение на най-близките две-три години за главно звено в развитието на чехословашкото народно стопанство трябва да се смята селското стопанство". За пръв път в този регион средството за спиране на негативните процеси в селото е видяно не толкова в силовите решения или кооперирането, а в по-добрата механизация на селскостопанския труд и в повишаването на качеството на живот там[121]. Конгресните решения имат и благоприятни последици – единствено Чехословакия и Румъния през периода 1954-1955 г. постигат по-високи темпове на нарастване на групата В (производство на средства за потребление) от групата А (производство на средства за производство)[122].

Никак не е случайно, че Чехословакия е страната, за която най-често се използва изразът „за пръв път от всички страни от източния блок". Тя е изключение за този регион както с демократичните си политически традиции, така и с високото равнище на икономическо развитие (тя е сред първите десет в света по промишлено производство в навечерието на войната). Още при първите признаци на започналото размразяване в Чехословакия започва да се говори не само за количеството на продукцията, а за нейното качество, за възможността да се използват постиженията на науката, за подобряване качеството на труда и производството (наречено малко по-късно научно-техническа революция).

На проблема с изоставането на чехословашката промишленост в прилагането на най-новите световни постижения в науката е посветен специален пленум през октомври 1954 г. В изказването на Ян Долански на този пленум се говори за неща, които занимават другите източноевропейски страни значително по-късно. След като отчита техническото изоставане на чехословашкото производство (най-развитото в Източна Европа!), Доланski сочи и основната причина –

„недостатъците в ръководната работа на държавните и стопанските органи и то от върха на държавния апарат до предприятията", както и „цялата система и методи на работа", които изискват „радикално" и „всестранно" подобряване[123]. Очевидно още тогава съществуват политически дейци, които виждат основните причини за икономическите проблеми, но от посочването им до началото на промените има твърде голяма пропаст.

По-големият икономически потенциал на Чехословакия, по-високо развитата ѝ наука и връзките, които продължават да съществуват със световните тенденции, ѝ позволяват да използва палиативни средства. Тенденцията за бързо прилагане на научните открития в производството, характерна за развитите страни, в Чехословакия е облечена с характерните за системата одежди – например в постановление на ЦК и правителството „За задачите на науката при осигуряване развитието и издигане на техническото равнище на чехословашката промишленост" от октомври 1954 г.[124] Но въпреки спецификите на системата, все пак за Чехословакия може да се говори за прилагане на постиженията на научно-техническия прогрес в практиката още през този период.

1954 г. донася законодателни промени в избирането (от непряко то става пряко), структурирането и правата на националните комитети, които по новия закон получават по-големи права за самоуправление по места и по-голяма независимост от държавната администрация. Едновременно с новия подход, говорещ за стремеж към демократизация, се запазва зависимостта на местните национални комитети от висшестоящия национален комитет. Разбира се, демократизацията не бива да се преувеличава. В изборите от месец май за нови национални комитети единственото ново право, което получават чехите и словаците, е да гласуват за или против предложените им единни листи, а не да избират между различни кандидатури[125]. По подобен начин преминават в края на същата година (ноември) и изборите за национално събрание и за словашки национален съвет.

В единното движение на източноевропейските страни и по време на сталинизацията, и при десталинизацията, Чехословакия показва различие в общото. Там, където другите се опитват да разширят площта на обработваемата земя, за Чехословакия проблемът ще се разреши само чрез механизация на селското стопанство. Където другите се питат кой ще обработва земята, чехите и словаците се

опитват да управляват демографските процеси. Където другите се борят за първоначална индустриализация, за чехите въпросът се състои в осигуряване на механизмите за прилагане на научния прогрес. Където за другите усилията са насочени към запазване на жизненото равнище, чехите обсъждат начините за неговото увеличаване. Такива в най-общи линии са основните въпроси, обсъждани на мартенското заседание на ЦК на ЧКП през 1955 г.[126]

Интелигенцията в Чехословакия изживява трудни години след февруари 1948 г., когато твърде много традиционни идеи започват да се определят като буржоазни. Такава е съдбата на т. нар. масарикизъм (по името на първия президент и създател на Чехословакия Томаш Г. Масарик) и на модернистичните търсения в предвоенната литература – структурализма. Всички тези интелектуални идеи в края на 40-те и началото на 50-те са обявени за упадъчни или за националистически[127]. Полъхът на размразяването се усеща и използва на първо място именно от интелигенцията, която гласно припомня, че най-важното условие за нея е свободата на изява[128]. Чешките философи започват борба с догматизма в обществените науки. Тактиката им е да се противопоставят на опростенческата и догматична идеология, наричана дотогава марксизъм-ленинизъм, чрез подчертаване на необходимостта от творческо развитие на марксизма[129]. Догматичната реакция на осъждане е светкавична, но началото на дискусията за същността на интелектуалната дейност е поставено.

Също толкова двузначни, съчетаващи стремежа да се поправят несправедливостите и нежеланието да се говори за грешките и престъпленията на чехословашките последователи на Сталин, са и политическите процеси в ръководството на ЧКП. В доклада си пред конгреса на ЧКП А. Новотни бегло споменава, че прояви на „култа към личността" в Чехословакия е имало, но не дава нито един пример и не споменава нито едно име. Нещо повече, тази формулировка е балансирана от повторението на тезата за „заостряща се класова борба". Тази тенденция с удоволствие е продължена в изказванията на комунистическите функционери, най-пряко свързани с нарушаването на принципите на законността – Карол Бацилек и Рудолф Барак[130]. Потвърдени са и обвиненията срещу осъдените наскоро словашки комунисти, обвинени в национализъм и дясно отклонение. През август е осъден на затвор и водачът на Пражкото въстание от май 1945 г. Йосеф Смрковски. Единственото доказателство, че вре-

мената са се променили, е „мекотата“ на присъдата: най-строгата е доживотен затвор за Г. Хусак. Новото на конгреса през юни е реабилитацията на създателя и командира на чехословашките сили, воювали заедно със съветската армия по време на войната – ген. Лудвик Свобода. Но и това е направено само след изричното настояване на Н. Хрушчов.

Отново трябва да минат няколко месеца, за да се реши политбюро на 10 януари 1955 г. да създаде комисия за преразглеждане на някои политически процеси. За председател на комисията е определен не друг, а министърът на вътрешните работи Р. Барак, който носи отговорността за политическите процеси от 1953-1954 г.[131] В комисията заседават същите хора, чиято дейност се нуждае от разследване, затова и резултатите от работата ѝ не могат да бъдат други, освен опит за успокояване на хората, задаващи въпроси, и прикриване на виновниците за следствените и съдебните престъпления. На 12 юли 1955 г. са арестувани няколко от офицерите от силите за сигурност и Б. Доубек, който е представен едва ли не като основен виновник. Позитивният резултат от работата на комисията се изразява в преразглеждането (намаляване) на някои от присъдите и в реабилитацията например на Смрковски, от когото е свалено обвинението, че е бил агент на Гестапо. Нищо обаче не е променено в обвиненията срещу словаците[132].

В Чехословакия може би най-ясно се проявяват отликите от другите централноевропейски страни при разрешаване на икономическите и политическите проблеми. В икономическата сфера, може би защото изходната база е по-висока, отколкото в останалите страни, проблемите се схващат по-бързо и по-лесно се разрешават. Въпреки че във всички страни в началото на 50-те години намалява жизненото равнище, за Чехословакия този спад няма особено тежки политически последици. Просто тук намаляването не означава слизане под чертата на съществуването, както е в някои от нейните съседки. Това, което продължава да тормози чешкото, но с особена сила словашкото общество, е дейността на репресивните органи и процесите срещу известни и често пъти уважавани политически дейци, а в този период те вече са предимно от комунистическото движение. До 1956 г. признаването на злоупотребите и фалшификациите при политическите процеси става само за периода след процеса срещу Р. Сланski (1952 г.), защото обяснението и вината могат да паднат

само върху Л. Берия и чехословашките му последователи. Неразрешените политически въпроси продължават да вълнуват обществото в Чехословакия, но те не са съпроводени от неразрешени икономически проблеми.

* * *

В **България** времето между Шестия конгрес на БКП (28 февруари – 3 март 1954 г.) и XX конгрес на КПСС минава под знака на грижите за повишаване на селскостопанската продукция. Почти изцяло на този проблем са посветени вниманието и решенията на Шестия конгрес, забавил се доста след предишния Пети от 1948 г. Най-важната от резолюциите е приемането на директивата за поредния, втори петгодишен план 1953-1957 г. В този документ, типичен за стила, господстващ в Източна Европа до смъртта на Сталин, е констатирано: „Ликвидирана е капиталистическата класа в града, а спрямо експлоататорските елементи се провежда последователна политика на ограничение и изтласкване."[133] Но едновременно с тази добре позната формулировка проличава и ново отношение към хората – докато през предишните години вниманието е съсредоточено върху производството, тук вече се говори, че трябва „да се увеличи и решително се разнообрази производството на стоки за народно потребление и се подобри тяхното качество"[134], за намаляване на цените, повишаване на реалните заплати и на доходите на селяните (с не по-малко от 40 на сто).

Напълно запазен е обаче стриктният класово-партиен подход за приемане в БКП. Приетите от конгреса промени в устава говорят точно за това: значително утежнени в сравнение с предишния устав от 1948 г. са изискванията за лица, членували преди това в некомунистически партии[135]. Решенията на Шестия конгрес на БКП, най-важният национален политически форум за онова време, не могат да се оценят по друг начин, освен като половинчати, опитващи се само с икономически облекчения (по-скоро обещания) да избегнат нарастването на опасността от политическа криза, предусетена при влошаването на икономическите условия за живот на населението[136].

Към усещането за половинчатост трябва да се добави и начинът, по който става разграничаването от т. нар. култ към личността. Най-активното действащо лице в тази дейност се оказва не кой да е, а именно Вълко Червенков. Той изнася и основния доклад на пленума

на ЦК от 26 януари 1954 г., посветен на тази тема[137]. Избраната от Вълко Червенков тактика заслужава внимание, затова ще приведа два пространни цитата от забележителното му изказване. В първия той обяснява какво означава да има култ: „Култът към личността е, когато личността постоянно се възвеличава, възхвалява, когато тя се издига над колектива, приписват ѝ се всички добродетели, всяка мъдрост, непогрешимост, вездесъщост, всемогъщество – едва ли не тази личност сама всичко върши, всичко решава, всичко знае, нищо без нея не става – когато тази личност се обкръжава с ореола на недосегаемост, току-речи на божество. Нещо подобно се получава, разбира се, когато цялата наша пропаганда – устна и печатна – всеки ден, например, гледа по някакъв начин да изтъкне моята личност, да я величае, всички мои постъпки и действия да нарича „исторически", „забележителни", „мъдри", „блестящи" и т.н, и т.н., час по час да ми се поменава името, непременно с титлите на всички длъжности, които заемам, да се устройва формено надпреварване по повод и без повод, да се типосва моята физиономия по вестници и списания, и разни други прояви от този род."[138] От всичко казано става ясно, че Червенков е станал жертва на пропагандата, която насила го цитирала, показвала, споменавала всичките му титли. Едва ли не проблемът е в изброяването на титлите, а не в това, че са толкова много.

Следващият цитат е не по-малко показателен: „Ще си позволя да кажа, че лично аз неведнъж съм повдигал въпроса и съм правел опити да се прекрати в печата, в нашата пропаганда тази вредна практика да се въздига и възхвалява моята личност. Не веднъж в Политбюро повдигах въпроса и даже официално писах, че е недопустимо безобразие, дето се търпи да се появяват мои бюстове, барелефи, статуи на обществени места, че е въобще скандал да се излагат и търпят на обществени места бюстове на живи политически ръководители и дейци. В началото на тази година внесох предложение в Политбюро и Министерския съвет да се изземат всички мои бюстове и пр. и да се забрани произвеждането и продажбата им. Нищо не излезе. Моето предложение беше отхвърлено. Тези мои постъпки с пълен успех не се увенчаха. Аз сега разбирам, че те не се увенчаха с такъв успех, защото сам аз не отидох докрай в тези си постъпки, включително до най-резки постановки на въпроса в Политбюро и в Централния комитет, до мерки за наказание и снемане от съответни места на ония, които въпреки моя протест, продължаваха да се занимават с култа на

моята личност."[139] Едва ли може да се коментира тази висша форма на демагогия на всевластния партиен ръководител, който изведнъж се оказва жертва на непослушни чиновници, създали и продължаващи култа към собствената му личност.

Заключението също е достатъчно цветисто и фалшиво: „Сега това е направено, точките над и-то са поставени, взети са всички мерки, за да се премахне решително и бързо този култ на личността в цялата Партия. Култът към личността е нещо като злокачествена брадавица, излязла на партийното лице, която ние досега попритискахме отвреме-навреме, мръщехме ѝ се, заканвахме ѝ се, но не я отрязвахме, а сега ще я отрежем издъно, ще я отрежем така, че да не останат никакви коренчета от нея."[140] Все пак има и някакви персонални резултати, а именно оставките на В. Червенков като генерален секретар на партията, на Г. Чанков и Р. Дамянов като секретари на ЦК.

Шестият конгрес на БКП е висшият орган, който има право да взема решения по персоналните въпроси, свързани с ръководството. Съставът на новоизбраното ръководство показва, че тази партия се опитва да се съобрази с промените другаде, но едновременно с това да запази континуитет в ръководството. Вълко Червенков, който изнася и отчетния доклад на конгреса, остава в политбюро (а също и министър-председател), но отстъпва поста ръководител на партията[141]. Както повечето от лидерите от сталинския период и той предпочита да запази държавния пост, а да отстъпи партийния на деец, изглеждащ невзрачен, а значи и неопасен. При това именно на В. Червенков е поверена задачата да отговаря за работата на политбюро. Единственият партиен функционер, чието име се повтаря в двата органа: в политбюро и в секретариата, е Тодор Живков. Този, избран от Вълко Червенков (а и със съгласието на Н. Хрушчов) деец е определен и за първи секретар на ЦК, нов пост на мястото на предишния генерален секретар на основата на идеята, че ще бъде пръв от няколкото секретари[142].

Икономическите решения на Шестия конгрес не се отличават съществено от решенията на партийните конгреси на сродните партии в Източна Европа. Те всички следват т. нар. продоволствен курс, по който поема Съветският съюз след смъртта на Сталин и след като се усеща изтощението от прекомерната индустриализация. Директивите за втората петилетка са определени именно от опита да се

замени старият курс на форсирана индустриализация с новия, сменящ приоритетите в посока на селското стопанство, но скоро се виждат и неговите недостатъци[143].

Състоянието и най-вече развитието на селскостопанското производство продължава да тревожи страната. На този проблем са посветени съвместни заседания на ЦК на БКП и ръководството на БЗНС (20 март 1954 г.), на ЦК на БКП и Министерския съвет (14 април с.г.), посветено на: „1. подобряване на организацията, повишаване на производството и заплащането на труда в ТКЗС, 2. за установяване на системата за изкупуване и търговия със зеленчуци и плодове"[144], пленум на ЦК на БКП от 31 януари 1955 г., приел постановление „за по-нататъшна борба за високи добиви в селското стопанство"[145] и Постановление на Министерския съвет и ЦК на БКП от 29 май 1955 г. „За новия начин на планиране на селското стопанство"[146].

Без съмнение централно място за промяна на аграрната политика заема януарският пленум на ЦК от 1955 г. След него се провежда серия от заседания и дискусии за най-благоприятните пътища за развитие на селото. Тогава за пръв път се чуват гласове на съмнение в избрания път за кооперране на земята, особено в софийската партийна организация. Но те остават глас в пустиня, а мнозинството приема, че кооперирането е единственият път към бъдещето, а това, което трябва да се промени, са методите за осъществяването му и че е необходима по-голяма грижа на държавата за селото[147]. Тази насока продължава линията на Шестия конгрес към смекчаване на противоречията и диспропорциите и за безболезнено преодоляване на зараждащото се недоволство на селското, но и на градското население.

Методите за осъществяване на променените задачи по нищо не се отличават от предишните. Те, както личи от документите, се съсредоточават около централизираното и волево усилие посредством засилване на контрола и дисциплината. Отново по познатия начин се организират съвещания на разнообразни „активи", които издигат „инициативи" за „социалистическо съревнование". Най-ярката подобна проява е априлското съвещание от 1954 г. на „партийния, профсъюзния, младежкия и стопанския актив от десет столични предприятия", когато „след основно проучване на вътрешните възможности на своите предприятия работниците поеха допълнителни задължения. Те обещаха да увеличат производителността на труда с 2 на сто над планираното; от ускоряване обръщаемостта на оборотни-

те средства да освободят за народното стопанство 55 млн.лв.; от надпланово намаление на себестойността на продукцията да предоставят на народното стопанство 2,8 млн. лв. допълнително за социалистическо натрупване."[148]

В сферата на политическите промени или по-скоро на надеждите, свързани с очакването тези промени да продължат, се вписват няколко акта, политически по същество. Първият е декларацията на няколко бивши опозиционни земеделски дейци (Вергил Димов, Петър Сърбински, А. Павлов) в подкрепа на политиката на ОФ[149]. Вторият е амнистията от 7 април 1955 г., отнасяща се за емигрираните българи, в която е обещано не само политическо опрощаване на завърналите се емигранти, но и възстановяване на имуществените им права[150]. Макар и много несмело, започват да се чуват самокритични гласове за посоките на развитие на културната дейност в началото на 50-те години и по-специално на литературата. Тези гласове излизат из средите на интелигенцията, организирана в творчески съюзи, а често и членуваща в партията. Може би за пръв път рязка критика за посоката, в която се развива литературата, се чува по време на партийно събрание на писателите, проведено на 17 февруари 1955 г.: „Нашата литература през последните години вместо да се развива с бързи крачки, явно вехне... Вместо да бъде откривател на истини, литературата се примирява с ролята на глашатай на известни твърдения и тези съвсем елементарни истини, които не заслужават и не могат да бъдат предмет на артистичен образ."[151]

Промените, настъпили в съветското ръководство, не остават без отглас и в България. Също както в Унгария и в България отстраняването на Маленков дава сили и увереност на сталинистките кадри, че „лошото време" за тях е свършило. През лятото на 1955 г. на връщане от посещението си в Югославия (27 май – 2 юни) Н. Хрушчов минава през България и разговаря неофициално с В. Червенков. След този разговор поведението на Червенков видимо се променя – намерението, което е изразил през април с. г. да се откаже от ръководството на политбюро, е забравено и не е последвано от обещаните действия за разделяне на властите[152].

Не може да не направи впечатление опитът на БКП като една от малкото комунистически партии от Източна Европа да смени политическото си ръководство. Едновременно с това се вижда колко несмела е тази смяна, защото Вълко Червенков остава и ръководител на

правителството, и със силни, почти монополни позиции в партийното ръководство. Доброто впечатление от стремежа към промяна не само на думите, но и на хората намалява от липсата на две ясно оформени тенденции в ръководството на партията, борбата между които би могла да залегне в основата на реални преобразования, така както става в Унгария и Полша. В документите, изработени от подмененото ръководство, продължават да преобладават изрази от рода на: „Комунистите в министерствата и централните ведомства слабо изпълняват своето уставно задължение – активно да сигнализират за нередностите ...", „да се създава атмосфера на висока революционна бдителност, на нетърпимост срещу рушителите на държавната и трудова дисциплина"[153] и други подобни, което говори по-скоро за запазване на духа на работа от времето на Червенков, отколкото за промяна.

Ако може да се говори за революционни събития, последвали смъртта на Сталин, но предхождащи XX конгрес на КПСС, то очевидно става дума само за революция в мисленето на тесен кръг от хора (предимно интелигенцията) и то само в някои страни от Централна Европа. Превръщането на движението за реформи в масово и излизащо вън от тясното партийно ръководство или от средите на интелигенцията тепърва предстои.

БЕЛЕЖКИ

[1] В цяла Източна Европа с едно единствено изключение – Чехословакия, през 30-те години се утвърждава авторитарна власт в различни проявления – „санация" в Полша, хортизъм в Унгария, монархически режими на Балканите. В Чехословакия парламентарната демокрация по образец на Третата френска република се запазва до Мюнхенската конференция от 1938 г. Причините са многобройни, но стабилността на демокрацията там се дължи най-вече на икономическата и социалната приспособеност на обществото ѝ към тази форма на управление, както и на сравнително демократичните традиции, наследени от Австро-Унгария, чиято най-развита и най-образована част са били земите на Бохемия и Моравия, вж. *Rothschild, J.* East Central Europe between the Two World Wars. University of Washington Press, 1990; *Garrison Walters, E.* The Other Europe. Syracuse University Press, 1988, 150-261.

[2] Комунистическите партии във всички страни на Източна Европа са били поставени извън закона (отново с изключение на Чехословашката КП), но трудности за дейността и съществуването, както и откровени преследвания са изпитвали и повечето от другите левоцентристки партии и центристки демократични партии, най-вече селските. Някъде се е стигало и до забраната на всички традиционни политически партии – такъв е например българският пример след 1934 г.

[3] Усещането за начало на нещо широко демократично и ново е общо за всички централноевропейски страни. Историкът проф. Домокош Кошари казва: „Но аз много добре си спомням, както навярно и повечето от моите връстници, с какъв порив и как стремително се заехме с възстановяването. И обратът, който осакати всичко, настъпи не през 1945 г., а в края на 1948 и началото на 1949 г., когато Сталиновата воля обезглави надигащото се общество." (Прозорец, 1990, № 1) Такова е виждането и на британския историк Хю Сетън-Уотсън (Hungary 1945-1956. – In: The Hungarian Revolution, 16-17), а и на много участници в народната борба и съпротивата срещу съветската интервенция, изразено в думите на Ищван Йорши: „Голяма част от моето поколение поради своя еврейски, селски или работнически произход, посрещна с голямо въодушевление идването на руснаците през 1945 г. Вярвахме, че започва един нов свят и те са олицетворение на този свят, в който няма да има бедност, преследване и омраза на расова и националистична основа." (*Берта, Б.* Цит. съч., с. 40.)

[4] Най-ясно то е усетено от интелигенцията. Ето думите на полския поет Чеслав Милош: „С развитието на ситуацията в народните демокрации границите, в които можех да се движа като писател, все повече се стесняваха – но въпреки всичко аз не исках да се призная за победен." (*Милош, Ч.* Поробеният разум. Варна, 1992, с. 15.)

[5] През последните години бяха публикувани и материали за трудностите, които създава на комунистическите партии и новите управляващи коалиции поведението на съветските войници, вж. напр. документите, цитирани от Dmitrow, E. Rewolucja ma wiele twarzy. – Polityka, 1989, № 30. За това говори в спомените си от края на войната и Камил Карпати, вж. *Берта, Б.* Цит. съч., с. 81.

[6] Според „Декларацията за освободена Европа" на европей-ските народи трябва да се създадат условия „да изкоренят всички остатъци от фашизма". В изпълнение на тази задача не е позволено възстановяването и легалната дейност на почти всички десни поли-тически партии, обвинени или в колаборация с окупаторите или в налагане на собствен фашистки режим, както е при сателитните страни. Между иелегализираните след войната партии са не само откровено профашистките организации, но такива големи и значими партии от междувоенния период като полската ендеция – Национално-демократичната партия, чешката Аграрна партия.

[7] Това става в заключителния етап на „народната демокра-ция" в края на 40-те години и се наричаше процес на „изграждане на политическа система на социализма". На Балканите, с изключение на българския БЗНС, навсякъде остават да съществуват само откровени еднопартийни комунистически системи, докато според втория модел на „европейски социализъм" – този на Източна Централна Европа, еднопартийната система е „гарнирана" с наличието на други партии – селска и демократична в Полша, социалистическа, народна, на словашкото възраждане и на свободата в Чехословакия, селска, либерално-демократична, християндемократична, национално-демо-кратична в ГДР. И тук има едно изключение – Унгария, където продължава да съществува само Унгарската партия на трудещите се.

[8] Разрешаването на политическите спорове със средствата на репресивните органи започва в България с процеса срещу Никола Петков, за който е написано немалко, вж. *Семерджиев, П.* Съдебният процес срещу Никола Петков 1947 г. С., 1990; Предсмъртните писма на Никола Д. Петков до Георги Димитров и Васил Коларов, 19 август – 22 септември 1947. С., 1992; *Гунев, Г.* Към брега на свободата или за Никола Петков и неговото време. С., 1992. По-широк е погледът върху

политическите процеси на Жоро Цветков в книгата му „Съдът над опозиционните лидери" (С., 1991). По подобен начин (макар че не навсякъде се стига до съдебни процеси, понякога заплахата се оказва достатъчна за постигането на политическата цел) е разрешен спорът за властта и в останалите източноевро-пейски страни. В Унгария са отстранени министър-председателят Фереиц Над от Независимата партия на дребните стопани и генералният секретар на същата партия Бела Ковач. В Чехословакия – ръководството на словашката Демократическа партия.

[9] В дискусията на страниците на списание „Векове" през 1989 г. бе подложена на съмнение изцяло позитивната оценка за периода на народната демокрация, вж. *Драганов, Др.* Съществувал ли е национален модел на народната демокрация? – Векове, 1989, № 4; *Баева, И.* За народната демокрация полемично. – Векове, 1989, № 6.

[10] До 1989 г. от критиките, отправяни към периода на изявен сталинизъм в Източна Европа, беше предпазена „народната демокрация". В политическата практика на „народната демокрация" дори се търсеше модел за истински демократичен социализъм, вж. *Исусов, М.* Комунистическата партия и революционният процес процес в България 1944-1948. С., 1983, с. 99; *Исусов, М.* Държавата и развитието на социалистическото общество в България. – В: България 1300. Институции и държавна традиция. С., 1982, 20-21; *Златев, З.* Преходът от капитализъм към социализъм в България. – Векове, 1988, № 6, с. 60; Круглый стол: актуальные вопросы истории европейских социалистических страи. – Вопросы истории, 1988, № 10; История венгерской народной демократии 1944-1975, 17-18; *Izdebski, H.* Historia administracji. Warszawa, 1984, p. 185; *Melichar, V. a kol.* Ludova demokracie a socialisticka revoluce. Praha, 1986, 27-29.

[11] Това се отнася не само за източноевропейските историци, чиято свобода на изказ и правене на изводи в продължение на дълги години беше ограничавана, а преди всичко за западноевропейските и американските.

[12] Всички изброени реформи фигурират още в първите правителствени програми, изработени от комунистите и предложени от тях на останалите партии, когато се обсъждат съставът и характерът на следвоенното управление. Ако трябва да бъдем съвсем точни, програмите са изработени от задграничните ръководства на комунистическите партии, намиращи се в Москва в годините на войната. Това е причината и за поразителното им подобие. Програмите са: Юлски манифест на ПКНО за Полша (Manifest PKWN. Warszawa, 1974), Кошицка програма за Чехословакия (*Готвалд, К.* Избрани речи и доклади. С., 1951, 137-152) и Сегедска за Унгария (Освобождение Венгрии 1944-1945. Будапешт, 1975, 56-61).

[13] Информационное совещание представителей некоторых коммунистических партий в Польше в конце сентября 1947 г. М., 1948.

[14] Става дума за широко пропагандираните преди това „национални модели" на изграждане на социализъм. Това е тезата, защитавана от генералния секретар на Полската работническа партия (ПРП) Владислав Гомулка, вж. *Jagiello, J.* O polska droge do socjilizmu. Warszawa, 1976, и дори от чехословашкия президент Едвард Бенеш, вж. *Benes, E.* Pameti. Od Mnichova k nove valce a k nove vitezstwi. Praha, 1947, 424-430.

[15] По обобщени данни за петте години, последвали 1948 г., от комунистическите партии са „изчистени" една четвърт от общия членски състав, а 250 хиляди са изпратени в затвор, вж. *Fejto, Fr.* Histoire des Demokraties Populares. Paris, 1969, p.

246. За процесите вж. *Westoby, A.* Communism since World War II. The Harvester Press. 1981. 72-76.

[16] Остракирането на ЮКП е извършено от Сталин с помощта на новосъздаденото Коминформбюро, което през юни 1948 г. приема резолюция, осъждаща политиката на ЮКП. Текстът на резолюцията е разгледан на пленум на ЦК на БРП (к) на 27 юни 1948 г., вж. ЦПА, ф. 1, оп. 5, а. е. 22.

[17] Трудностите при разработването на този период от следвоенната история на източноевропейските страни обуславят изключителната бедност на историографията. Могат да се изброят сравнително малко изследвания, вж. *Nowak, J.* Wegry. Trudne lata 1949-1956. Warszawa, 1981; *Seton-Watson, H.* Цит. съч. Има и някои обобщителни работи, като например *Tomaszewski, J.* Rozwoj krajow socjalistycznych w Europie srodkowo-wschodniej. Warszawa, 1985; *Баева, И.* Полша, Чехословакия и Унгария в годините на „унифор-мения социализъм" 1945-1956 г. – В: Утопия и реалност. С., 1991.

[18] В първите следвоенни конституции все още не е формулирана ръководната роля на комунистическата партия, но вече е фиксирана защитата на народнодемократичната власт. Конституциите са приети в края на периода на „народната демокрация" и в началото на периода на недемократичния централизъм – в България през 1947 г., в Чехословакия – 1948 г., в Унгария – 1949 г. и най-късно в Полша – 1952 г., вж. *Баева, И.* Оформяне на конституционното устройство в народнодемократичните държави в Централна Европа. – В: Нормативна система на обществото. С., 1986, 205-213.

[19] *Баева, И.* Криза в политическата система на социализма. – В: Кризата в историята. С., 1991, 140-153.

[20] Пример за такъв закон дава полското трудово законода-телство: Закон за осигуряване на социалистическата дисциплина на труда от 19 април 1950 г. Според неговия чл. 1 всеки работник „трябва да се привлича към отговорност по настоящия закон за нарушаване на трудовата дисциплина, изразяваща се в пропускане на работен ден без уважителни причини", вж. Конституция и основные законодательные акты ПНР. М., 1953, 189-192.

[21] За това говори в книгата си обвиняемият от процеса срещу Рудолф Слански и един от тримата избегнали смъртното наказание Артур Лондон, вж. Признание. – Иностранная литература, 1989, № 4, 164-234. Подобен е и разказът за унгарските лагери и затвори от началото на 50-те години на поета и писателя Камил Карпати („Затворниците плачеха от глад"); *Берта, Б.* Цит. съч., 80-101. За българското следствие пише в спомените си за 50-те години Владимир Топенчаров („Бесове на моето време", 7-90).

[22] Задълбочен анализ на психологическите поражения от политическия терор върху съзнанието на обществото е направен в официалния доклад на ЧКП за причините и протичането на политическите процеси в Чехословакия, подготвян за извънредния XIV конгрес на ЧКП за септември 1968 г. Интервенцията на войските на Варшавския договор на 20 срещу 21 август 1968 г. възпрепятства провеждането на конгреса и приемането на документа, но той е издаден по-късно вън от страната, вж. Zatajony dokument. Raport Komisji KC KPCz o procesach politycznych i rehabilitacjach w Czechoslowacji w latach 1949-1968. Warszawa, 1985. 62-66. Макар и без възможност за пространни изследвания, либерализираният достъп до документацията след 1989 г. донесе на историците доста неизвестни преди данни и факти. По отношение

на България наред с многобройните спомени на репресирани, се появи и книгата на Пенка Стоянова и Емил Илиев „Политически опасни лица – въдворявания, трудова мобилизация, изселвания след 1944 г." (С., 1991).

[23] *Ракоши, М.* Югославските троцкисти – шурмов отряд на империализма. – В: Титовата банда оръдие на империалистите. С., 1951, с. 157.

[24] Според Ралф Дарендорф сталинизмът „с пълно право може да бъде наречен тоталитаризъм; той служи на един лидер и неговите прищевки, впуска се в постоянна революция и терор и поема пътя към катастрофата.", *Дарендорф, Р.* Размисли върху революцията в Европа. С., 1992, с. 17. Подобно е становището и на изследователката на тоталитаризма Хана Аренд в книгата ѝ „Тоталитаризмът" (С., 1993, 5-20) и на Асен Игнатов в книгата му „Психология на комунизма" (С., 1991).

[25] Цит. по: *Шаша, Л.* Смерть Сталина. – Иностранная литература, 1989, № 5, с. 151.

[26] *Баева, И.* Проблемът за личността при социализма. – В: Личността и алтернативата в историята. С., 1993.

[27] За различните подвидове на обществото, изградено под общото наименование европейски социализъм след Втората световна война вж. *Baeva, I.* Eastern Europe: Past and Present. – In: Bulgarian Quarterly. Vol. 1, No. 3, 33-43.

[28] „Чл. 1. Съветът за икономическа взаимопомощ има за цел да съдейства чрез обединяване и координиране усилията на страните-членки на съвета за планомерното развитие на народното стопанство, за ускоряване на икономическия и техническия прогрес в тези страни, за повишаване равнището на индустриализацията на страните с по-слабо развита промишленост, за непрекъснато нарастване на производителността на труда и за неотклонно повишаване благосъстоянието на народите на страните-членки на съвета.", вж. Икономическо сътрудничество на Н Р България със социалистическите страни. С., 1969, с. 116.

[29] Решенията се състоят в мерки за намаляване на непосилните показатели за развитие на тежката промишленост и за повишаване на жизненото равнище на работниците, вж. Deutsche Geschichte, Band 3. Berlin, 1968, p. 569.

[30] Две гледни точки за събитията представят цитираната по-горе история на Германия, 568-570 и *Westoby, A.* Communism since World War II. The Harvester Press, 1981. 113-115.

[31] На 30 март 1954 г. В. Улбрихт нарича събитията от 17 юни предишната година дори „фашистки пуч", вж. *Ульбрихт, В.* К вопросам социалистического строительства в ГДР. Дрезден, 1968, с. 298.

[32] *Гараи, Л.* О смене политической системе в Венгрии. – Венгерский меридиан, 1991. № 1, с. 70.

[33] Ceskoslovenske Dejiny. Praha, 1986, s. 508.

[34] Не са изпълнени предвидените показатели за продукция в селското стопанство, леката и добивната промишленост. Още през 1950 г. отново е въведена купонната система за хранителни продукти, отменена през 1949 г., вж. Краткая история Чехословакии. М., 1988, 445-452.

[35] Проблемите, създадени в чехословашкото общество от изпълнение на решението на конгреса от 1949 г. за строителство на основите на социализма, не могат да бъдат премълчани дори и в официалната, подчинена на пропагандни цели историография, вж. История на Чехословашката комунистическа партия. С., 1983, с. 257.

[36] Процесът се води от 21 до 24 април 1954 г. в Братислава. Г. Хусак е осъден

на доживотен затвор, И. Хорват – на 22 години, Д. Окали – на 18, Л. Холдош – на 13, а Л. Новомнестки – на 10 години. В. Клементис, също обвинен в буржоазен национализъм, не е включен в този процес, тъй като по процеса срещу Р. Сланскн на 27 ноември 1952 г. е вече осъден на смърт и присъдата му е изпълнена, вж. Zatajony dokument. Raport Komisji..., 50-54.

[37] *Tomaszewski, J.* Цит. съч., с. 177.

[38] Хрушчов разказва за борбата си с Берия след смъртта на Сталин в: Берия: конец карьеры. М., 1991, 262-280.

[39] За осмисляието на първите промени от 1954-1955 г. пише Е. Зубкова, вж. Опыт и уроки незавершенных поворотов 1956 и 1965 годов. Страницы истории КПСС. М., 1989, 382-407. Правителството на Маленков променя приоритетите в икономическата политика, като поставя на преден плаи повишаването на жизненото равнище. Това означава по-големи инвестиции за селското стопанство и за леката промишленост. Този завой в съветската политика е последван от подобни решения на всички комунистически партии в Източна Европа. Такива са и решенията на Шестия конгрес на БКП от 1954 г.

[40] *Berecz, J.* 1956 Counter-Revolution in Hungary. – Words and Weapeans. Budapest, 1986, p. 35.

[41] Такива се думите на Матиаш Ракоши, когато специална делегация на УСРП в състав Дьорд Ацел и Шандор Ногради през 60-те години се среща и разговаря с него по време на изгнанието му в СССР. Целта на посещението е ръководството на УСРП да разбере истината за ракошизма. Цит. по: Иностраниая литература, 1988, № 7, с. 195.

[42] Цитатът е от статията на Ракоши „Що е унгарска демокрация?", публикувана на 7 декември 1943 г. във в. „Игаз со", вж. *Ракоши, М.* Избрани речи, доклади и статии. С., 1952. с. 45.

[43] *Nowak, J.-R.* Trudne lata 1949-1956. Warszawa, 1981, 28-29.

[44] *Berecz, J.* Цит. съч, с. 39.

[45] *Kopacsi, S.* Цит. съч., с. 84.

[46] Пак там, 84-85.

[47] *Желицкий, Б.* Уроки современной трагедии. – Иностранная литература, № 9, 1988, с. 188.

[48] *Tomaszewski, J.* Цит. съч., 182-183.

[49] *Berecz, J.* Цит. съч., 39-40.

[50] Пак там, с. 40.

[51] Такова е виждането на Др. Драгаиов, с което той обосновава и тезата си, че „новият курс" има само формален характер, вж. *Драганов, Др.* Комунистическото движение след Втората световна война. С., 1990, с. 117.

[52] История венгерской народиой демократии 1944-1975, 127-128.

[53] В някои случаи след закриването на лагерите затворените там хора ие са били пускаии на свобода, а преместваии в затвора, за което свидетелства Камил Карпати в спомените си, вж. *Берта, Б.* Цит. съч., 80-101.

[54] Такъв е случаят с брата на известния унгарски актьор Иваи Дарваш. Той е сред проектантите иа доменната пещ в Сталинаварош, но през 1955 г. е обвинен в предателство и шпиоиаж и е застрашен от смъртна присъда, вж. *Дарваш, И.* Стъпки зад гърба ми. – В: *Берта, Б.* Цит. съч., 22-23.

[55] *Дюрко, Л.* 1956. Иностранная литература, 1988, № 7, с. 196.

[56] Цит. по: *Сартър, Ж.-П.* Цит. съч., с. 87.

[57] Случаят е разказан от ръководителя на будапещенската полиция, но впечатлението не е само негово, а на голяма част от депутатите, вж. *Kopacsi, S.* Цит. съч., 86-87.

[58] За сравнение трябва да се каже, че в началото на 1953 г. цените са двойно по-високи от тези през 1949 г., а реалното заплащане е с 20 до 22 на сто по-ниско, отколкото е през първата година на петилетката – 1950 г., вж. *Berecz, J.* Цит. съч., 37-38.

[59] История венгерской..., 131-133; *Nowak, J.-R.* Stracone lata. – Polityka, nr. 38, 1981.

[60] За разлика от другите страни с „народна демокрация" в Полша най-острите политически репресии засягат не толкова политиците, колкото военните. Смъртните присъди са издадени предимно срещу армейското ръководство, като принципът е, че репресиите са насочени срещу участниците в испанската гражданска война, предвоенните офицери, участвалите в Съпротивата в състава на Армия Крайова, както и тези, които са воювали заедно със западните съюзници, а след войната се завръщат в родината си. Преследванията са подготвени и инспирирани от съветските „съветници" във войската, между конто ръководна роля играе шефът на контраразузнаването в полското Министерство на народната отбрана полковник Вознесенски, вж. *Naszkowski, M.* W dyplomacji i w wojsku. – Polityka, nr. 42, 1987.

[61] *Turski, M.* Ojciec chrzestny dogmatyzmu. – Polityka, nr. 48, 1984.

[62] Много е писано през последните години по тези процеси, но дори и новите сухи и официални данни са такива, вж. *Gora, W.* Polska Ludowa 1944-1984. Warszawa, 1986, p. 327.

[63] *Kupiecki, R.* Od VIII Plenum do VIII Plenum 1953-1956 – Odchodzenie od kultu Stalina w Polsce. – Kwartalnik Historyczny, 1992, nr. 2, p. 72.

[64] Сложните политически и икономически проблеми, които създава колективизацията на земята в Полша, са разгледани най-обстойно в публикациите на Януш Калински, вж. *Kalinski, J.* Polityka gospodarcza Polski w latach 1948-1956. Warszawa, 1987, 115-181; *Kalinski, J.* Forsowna kolektiwizacja rolnictwa 1948-1956. – Kwartalnik historyczny, 1984, nr. 1, 115-130.

[65] *Jezierski, A., B. Petz.* Historia gospodarcza Polski Ludowej 1944-1975. Warszawa, 1982, 136-149.

[66] Dzieje panstw socjalistycznych. Gospodarka, spoleczenstwo, polityka. Warszawa, 1986, p. 163.

[67] *Бернов, Ю.* Польша 50-х... – Международная жизнь, январь 1990, с. 122.

[68] Пак там, с. 123.

[69] Топенчаров, В. Цит. съч., 155-156.

[70] Пак там, с. 156.

[71] ЦПА, ф. 1, оп. 5, а. е. 121.

[72] Ново време, 1953, № 8, 33-43.

[73] БКП в резолюции и решения на конгресите, конференциите, пленумите и политбюро на ЦК. Т. 4, 1944-1955. С., 1955, 409-410.

[74] Пак там, с. 427.

[75] В такъв дух е коментарът за решенията на пленума в теоретичния орган на БКП. Боева програма за по-нататъшен подем на селското стопанство, вж. Ново време, 1953, № 10, 19-30.

[76] Може би е интересно да се отбележи и това, че при предишните конгреси няма

подобна съгласуваност във времето и че за разлика от предишните, а и от следващите периоди, между предишните конгреси и проведените от 1954 г. е изтекло доста време – 5-6 години. Сиреч при налагането на сталинизма в Източна Европа няма такъв синхрон, какъвто се появява именно след 1953 г., когато започват първите опити за десталинизация.

[77] *Nowak, J.* R., Stracone lata.

[78] *Kopacsi, S.* Цит. съч., с.95.

[79] Конституции социалистических государств. Т. 1. М., 1987, с. 168.

[80] История венгерской..., 134-136.

[81] Цит. по: *Nowak, J.- R.* Stracone lata.

[82] Цит по: *Nowak, J.- R.* Tragedia 1956 roku – po latach. – Polityka, 1986, nr, 44.

[83] *Tejchman, A.* Otazka prijeti Bulharska, Madarska a Rumunska do OSN v letech 1947 – 1955. – Slovansky prehled, 1976, nr. 5, 337-344.

[84] Новата организация обявява стремежа си „за създаване на система за колективна сигурност в Европа, основана на участието в нея на всички европейски държави, независимо от обществения и държавния им строй", но едновременно с това мотивира факта, че е създадена само от съюзници на Съветския съюз с решението за ремилитаризация на ФРГ, вж. Организация Варшавского договора. Документы и материалы 1955-1980. М., 1980, 6-10.

[85] Пак там, с. 9.

[86] *Kopacsi, S.* Цит. съч., с. 106.

[87] *Tomaszewski, J.* Цит. съч., с. 185.

[88] Оценките, които дават политици и историци за личността на Имре Над, са твърде разнопосочни. Това се дължи не толкова на личните качества на този комунистически деец, колкото на тясното преплитане на неговата съдба със съдбата на Унгария. Едните го обвиняват за събитията от края на октомври 1956 г., а други виждат в негово лице мъченик. Но независимо от тези крайности не може да се отрече желанието на хората около него през 1953-1954 г. да десталинизират страната. Недостатъците на характера му затрудняват тази задача, но той е един от малкото източноевропейски комунисти, които все пак опитват, вж. *Rothschild, J.* Return to Diversity. Oxford University Press, 1989, p. 155.

[89] Тъй като еволюцията на част от тези комунисти не спира през 1956 г., а някои от тях или техните деца остават активни и при следващите политически кризи на системата – 1968 г. и по-късно, могат да се търсят и други обяснения – например криза на сляпата вяра, опит за самостоятелно мислене, разочарование, което при някои хора води до вяра в обратното на дотогавашното и т.н.

[90] Тук е моментът да се спомена и немалобройните публикации с разкрития за принадлежността на И. Над към съветските тайни служби НКВД под псевдоним „Володя". Тъй като все още няма доказателства за тази теза, а и тя се използва в съвременната политическа борба около преоценката на унгарската революция от 1956 г., няма да я коментирам. Ще посоча само най-пълния преглед на всички позиции за и против разкритията, вж. *Olszanski, T.* Kryptonim „Wolodia". – Polityka, nr. 12, 1993.

[91] История венгерской..., 141-144.

[92] *Nowak, J.- R.* Stracone lata.

[93] Ето две от статиите на Ракоши по повод процеса на Л. Райк: За бандата на Райк (*Ракоши, М.* Избраии доклади и статии, 492-517), Разгромът на Титовата агентура в Унгария (Титовата банда..., 201-207).

[94] *Стыкалин, А.* Борьба за демократизацию школьной системы Венгрии в период народно-декомратической революции. – Советское славяноведение, 1990, № 2, 22-23.

[95] *Berecz, J.* Цит. съч., с. 58.

[96] *Gora, W.* Polska Rzeczpospolita Ludowa 1944-1974. Warszawa, 1976, p. 349.

[97] *Kozik, Z.* PZPR w latach 1954-1957. Warszawa, 1982, p. 50.

[98] *Syzdek, E., B. Syzdek.* Polityczne dylematy Wladyslawa Gomulki. Warszawa, 1985, p. 135.

[99] Пак там, 136-137.

[100] *Kucinski, J.* Ustrojowo-polityczne koncepcie PZPR w latach 1948-1959. Warszawa, 1984, 185-186.

[101] Umacniajmy ludowa praworzadnosc. – Nowe drogi, 1953, nr. 12, p. 9.

[102] *Rothschild, J.* Цит. съч., с. 150.

[103] *Wazniewski, W.* Цит. съч., с. 70.

[104] *Halecki, O., A. Polonski.* A History of Poland. London and Henley, 1978, p. 348.

[105] *Kupiecki, R.* Цит. съч., с. 80.

[106] *Gora, W.* Цит. съч., с. 336.

[107] *Kozik, Z.* Цит. съч., 52-55.

[108] Пак там, 54-55.

[109] И още думи от дневника му през същия период: „Безнадеждната борба, битката за предварително обречена кауза съвсем не е безсмислено занимание. Ако съдим по крайните резултати, всички човешки дейности са безнадеждни и без съмнение предварително обречени: две хиляди, три хиляди, десет хиляди години и създаденото пропада; край на всяко нещо е нищото... Прекрасно е да можеш да си помислиш, че служиш точно на такава кауза." Цит. по: *Michnik, A.* Z dziejow honoru w Polsce. Warszawa, 1985. p. 103.

[110] Може би най-яркото свидетелство за дълбочината на дилемата, пред която са изправени полските интелектуалци в следвоенните години, е написаната по онова време книга на Нобеловия лауреат за литература за 1980 г., големия полски поет Чеслав Милош „Поробеният разум".

[111] Адам Михник прави изследване, посветено на историята на честта на полските интелектуалци, в което специално място е отделено на духовното противопоставяне именно в тези години, вж. *Micnik, A.* Цит. съч.

[112] Цит по: *Kowalska, B.* Polska awangarda malarska 1945-1980. Szanse i mity. Warszawa, 1988, p. 71.

[113] Пак там, 71-81.

[114] Пак там, с. 91.

[115] Пак там, 95-99.

[116] Пак там, 141-142.

[117] *Kozik, Z.* Цит. съч., 57-59.

[118] *Kucinski, J.* Ustrojowo-polityczne koncepcie... , с. 193

[119] *Laqueur, W.* Europe since Hitler. London, 1970, 275-276.

[120] Чехословакия е една от малкото източноевропейски страни, при които показателите за дела на животновъдството почти се изравняват с тези на растениевъдството, вж. *Галецкая, Р.* Индустрализация и пропорции народного хозяйства социалистических стран. М., 1968, с. 90.

[121] История на ЧКП, 258-259.

[122] *Галецкая, Р.* Цит. съч., с. 86.

[123] *Opat, J.* Zdroje neschopnosti. – Slovansy prehled, nr. 4, 1990, p. 306.

[124] Ceskoslovenske dejiny, c. 510.

[125] K dejinam socialistickeho Ceskoslovenska. Praha, 1986, 206-207.

[126] На 29 март 1955 г. е взето решение за намаляване цената на дребно на зърното, за повишаване заплатите на майсторите, на преподавателите в средните и висшите училища и на лекарите, вж. Ceskoslowenske dejiny, c. 511.

[127] *Грзал, Л., Я. Нетопилик.* Борьба против философского ревизионизма в Чехословакии. М., 1982, 63-65.

[128] В споменте си от тези години Вацлав Хавел описва полулегалния литературен живот на групата „Набор тридесет и шест" и съществуването на „другата култура", паралелна и конкурентна на офнциалната, вж. *Хавел, В.* Задочен разпит. С., 1992, 41-45.

[129] *Грзал, Л., Я. Нетопилик.* Цит. съч., 70-71.

[130] *Tomaszewski, J.* Цит. съч., с. 181.

[131] Zatajony dokument. Raport Komisji KC KPCz o procesach politycznych i rehabilitacjach..., c. 67.

[132] *Tomaszewski, J.* Цит. съч., с. 185.

[133] БКП в резолюции и решения..., Т. 4, с. 432.

[134] Пак там, с. 438.

[135] Пълният текст на чл. 5, ал. Г, е следният: „Членувалите в иекомунистически партии се приемат в партията по препоръка на петима членове на партията (за всички други се искат 3-ма с 3 годишен стаж – б. а.): трима с десетгодишен партиен стаж и двама с партиен стаж отпреди 9 септември 1944 г., и то само чрез първична партийна организацня, със задължително утвърждаване от ЦК иа БКП.", пак там, с. 455. В устава, приет на Петия конгрес през 1948 г., препоръките пак са пет, но само една трябва да е иа партиен член отпреди 9 септември 1944 г., а за останалите се изисква само 5-годишеи стаж, пак там, с. 159.

[136] За приближаването на криза говори селското недоволство в Кулско и Ломско, снижаването на жизненото равнище, започналата безработица, вж. *Tomaszewski, J.* Bulgaria 1944-1971. Trudna droga do socjalizmu. Warszawa, 1989, 216-230.

[137] *Червенков, В.* За още по-голяма колективност в ръководството и работата на партията. – Ново време, 1954, № 4, 19-28.

[138] Пак там, с. 20.

[139] Пак там, 21-22.

[140] Пак там.

[141] При подбора на кандидатурите за първи секретар съществува колебание между двама дейци: Райчо Дамянов или Тодор Живков. С подкрепата иа Георги Чанков е избран Живков, вж. *Чакъров, К.* Втория етаж. С., 1990, с. 81.

[142] БКП в резолюции и решения..., Т. 4, с. 437. Останалите членове иа политбюро са: Георги Дамянов, Антои Югов, Георги Чанков, Райко Дамянов, Георги Цаиков, Енчо Стайков и Иван Михайлов, а за секретари са определени Димитър Ганев и Борис Тасков.

[143] *Марчева, И.* Индустриалната политика в България (1944-1958). – В: Страници от българската история. С., 1993, с. 120.

[144] ЦПА, ф. 1, оп. 5, а.е.135, и 137.

[145] БКП в резолюции и решения. Т. 4, 503-515.

[146] Пак там, 520-525.

[147] *Трифонова, М.* Борбата на БКП за укрепването и пълната победа на кооперативния строй след априлския пленум на ЦК на БКП (април 1956 – юни 1958). – Исторически преглед, 1961, № 5, с. 12.

[148] Раб. дело, 4 апр. 1954.

[149] *Зарчев, Й.* Участието на БЗНС в борбата за доизграждане на социалистическото общество (1956-1966 г.). – Научни трудове, 1969, с. 185.

[150] Реакцията на политическата емиграция е отрицателна, но това не променя значението на акта, вж. *Барев, Ц.* С перо в изгнание. Кн. 1 (1949-1979 г.). В. Търново София, 1993, 91-94.

[151] *Аврамов, П.* БКП и формиране на социалистическата интелигенция. С., 1966, 172-173.

[152] Признанието е направено лично от Червенков в изказването му по време на априлския пленум на ЦК на БКП от 1956 г., вж. Вести на ВС на БСП, 1990, № 7, с. 106.

[153] Из „Решение на политбюро на ЦК на БКП, 1 април 1954 г. – За работата на партийните организации в министерствата и централните ведомства в София", пак там, с. 486, 490.

ГОДИНАТА НА ПРЕЛОМА

В обстановката на десталинизация, разбирана от някои като демократизация, а от други като неосталинизация, във времето на разграждане на най-репресивните структури на тоталитаризма и едновременно с това на ренесанс на други негови черти, се провежда редовният, пореден конгрес на КПСС – безспорна инициаторка на всичко, извършено след Втората световна война в източната част на Стария континент. За разлика от много предидущи и следващи конгреси на КПСС, този ще остане в историята не като пореден, а като повратен – повратен не само за процеса на десталинизация, не само за Съветския съюз, не само за Източна Европа, а и за съдбата на цяла тенденция в обществения живот и международните отношения в света. От този конгрес започва началото на истинската десталинизация на това, което от 1945 до 1989 г. наричахме социализъм, а на запад бе известно като комунизъм.

Всеизвестна е ролята, която изиграва т.нар. секретен доклад на Хрушчов на XX конгрес на КПСС, прочетен на 25 февруари 1956 г. след приключване на деловата работа на конгреса. Когато днес четем вече широко разпространения документ с пълното наименование „За култа към личността и неговите последствия“[1], той разочарова, защото нито критиката на Сталин отговаря на действителните размери на престъпленията му, нито самокритиката на КПСС е съизмерима с ролята, която СССР и КПСС изиграват в следвоенна Европа и света. Стойността на документа обаче трябва да се оценява не от позицията на днешния ден, а според състоянието на света през 1956 г. За тогавашната атмосфера на недоверие и силово противопоставяне на противници, които имат вече и военно измерение – НАТО и ОВД, на остро идеологическо противоборство, опитът едностранно да се саморазкритикуваш, да посочиш извършените от твоята обществена система престъпления изисква немалко мъжество. Сътресението, изпитано от слушателите на доклада по време на закритото заседание, бързо се пренася сред представителите на „братските партии“,

на които е даден за кратко време текст, подлежащ на връщане[2]. Към всичко това трябва да се добави и още един извод, който може да се направи от доклада на Н. Хрушчов – а именно, че ръководният принцип в съветската държава, наречен „култ към личността", е твърде подобен на фюрерския принцип, ръководещ другата паралелно съществувала със СССР през 30-те години тоталитарна държава – нацистката[3].

За вълнуващата ме тема – реакцията в Източна Европа на това, което става в Съветския съюз, от изключителна важност е фактът, че наред с доклада на Хрушчов се взимат и решения, засягащи пряко Полша и Унгария. Едното е признанието за неправомерното решение на Коминтерна от 1938 г. за разпускане на Полската комунистическа партия, а другото се отнася до трагичната съдба на Бела Кун и унгарските комунисти, загинали в съветските затвори и лагери или просто разстреляни като „врагове на народа". Тези признания отекват остро в двете страни и оказват влияние върху еволюцията на и без това сложната политическа ситуация там. Може би една от най-неочакваните последици от разкритията на Хрушчов е заболяването и смъртта на ръководителя на ПОРП Болеслав Бйерут. Вероятно трябва да се приеме като ирония на съдбата, че датите на смъртта на двама верни източноевропейски последователи на Сталин – К. Готвалд и Б. Бйерут, остават тясно свързани със съдбата на стопанина – първият умира само няколко дена след него, а вторият не преживява разкритията за престъпленията му[4].

ПОЛСКАТА 1956 ГОДИНА – УСПЕХ НА ДЕМОКРАТИЗАЦИЯТА

Варшава реагира първа на предложения от XX конгрес на КПСС остър завой в отношението към миналото. Характерно е, че преди някой да знае подробности за т.нар. секретен доклад на Хрушчов, още на 3 март са събира „централният партиен актив", който обсъжда в изключително гореща дискусия резултатите от конгреса. Видимите на повърхността на полския политически живот последици обаче са по-различни от идейната дискусия за партийното минало (съдбата на ПКП и полските комунисти, останали в СССР) – още на 6 март от затвора е освободен ген. Мариан Спихалски, а на 10 март в

партийния орган „Трибуна люду“ се появява редакционна статия със заглавие, повтарящо наименованието на доклада на Хрушчов, а именно „За култа към личността и неговите последствия“. Изводите надхвърлят в значителна степен официалните решения на XX конгрес на КПСС.

Следващите стъпки към промяна стават вече след смъртта на Бйерут, когато за погребението му във Варшава пристига Н. Хрушчов. Основната причина за посещението вероятно не е толкова погребението, колкото нещо друго – Хрушчов иска лично да проследи, а ако може и да въздейства, върху полската реакция на XX конгрес на КПСС и на необходимостта от избор на нов партиен ръководител. Този извод се гради върху срещите му с политбюро, с ЦК на ПОРП и най-вече участието му с изказване на VI пленум на ЦК от 20 март[5]. Първият въпрос на пленума – за смъртта на Б. Бйерут, е само информативен. Вторият засяга партийната реабилитация на 37 комунистически дейци, обвинени преди това в антидържавна дейност.

Реабилитацията е част от процеса на преразглеждане на политическите процеси, започнал през януари 1955 г. В началото на март 1956 г., сиреч след XX конгрес на КПСС, политбюро съставя седемчленна комисия за обсъждане съдбата на все още нереабилитираните. Личности като бившия военен министър Мариан Спихалски, бившия член на политбюро Зенон Клишко са освободени, но са твърде далеч от реабилитация. Едвард Охаб, който чете доклада на пленума и е посочен за заместник на Бйерут, казва по случая Спихалски: „По отношение на Спихалски отпадат обвиненията за заговорническа и шпионска дейност, но политбюро смята, че отговорността на Спихалски е безспорна: 1. За замърсяване на кадрите на полската войска с чужди и вражески елементи, което Спихалски прави от националистически подбуди; 2. За подкрепа и издигане на отговорни постове по време на окупацията и след освобождението на демаскираните покъсно двойкари (от второ полицейско управление – б. м., И. Б.) Лехович, Ярошевич и Нйеналтовски, за разследване на миналото на които Спихалски не е направил нищо.“[6] Тъй като по-късно поне двама от обявените за „двойкари“ също са реабилитирани, ясно е, че дори и през 1956 г. продължава веригата от фалшифицирани обвинения, прехвърляща се от човек на човек, от държава на държава (най-характерно е прехвърлянето на обвиненията от процеса срещу Райк от Унгария към Полша и Чехословакия). Като добавим и факта, че

комисия, съставена от хора, участвали активно в обвиненията, следствието или процесите, решава дали да бъде реабилитиран един деец, става ясно, че процесът на преодоляване на последиците от култа ще бъде дълъг и мъчителен.

Основното внимание на пленума все пак е съсредоточено върху персоналните промени, от които по-важни се оказват секретарите, отколкото заместникът на Бйерут. На овакантеното място първи секретар на ЦК на ПОРП единодушно и в присъствието на Н. Хрушчов е избран Едвард Охаб. Присъствието на Хрушчов не е случайно, той изразява съветската позиция в подкрепа на Охаб срещу желанието на значителна част от ръководството на ПОРП, което е на страната на консерватора Р. Замбровски[7]. Охаб на свой ред предлага допълването на секретариата с двама души, а именно Йежи Албрехт и Едвард Герек. Дискусията се центрира около тези предложения. И двамата обаче си правят отвод, първият, защото смята, че още „не е дораснал". Отказът на предложените веднага е използван от представителите на консерваторите (Зенон Новак), които предлагат кандидатурата на Роман Замбровски – един от тях[8]. Всъщност спорът за опитния (с натрупан опит от сталинисткия период) или за младите и неопитни дейци показва все по-ясното разделение в ръководството на ПОРП между хората, които искат да преминат към новото с възможно най-малко промени и другите, които разбират, че шансът за тях, за ПОРП и в крайна сметка за развитието на страната е в коренните промени. От броя и тона на изказванията личи, че мнозинството са на страната на сталиниста Замбровски (между тях е и писателят Йежи Путрамент) и смятат изказванията на младите (Виктор Клошевич) за глупави и опасни за партията. В този момент думата взима Н. Хрушчов, на когото често се позовават изказалите се по-рано и то главно сталинистите. След неговото изказване новоизбраният първи секретар Е. Охаб предлага да се гласува първото му предложение за двамата и те са единодушно избрани (единствено по кандидатурата си се въздържа Й. Албрехт).

Що се отнася до изказването на Хрушчов, то е издържано в присъщия му стил на непринудено общуване при обсъждане на всякакви въпроси. След като заявява, че няма никакво намерение да се бърка във вътрешните работи на поляците, той откровено казва: „.... у нас този въпрос (с функциите на секретариата – б. м., И. Б.) е разрешен по-правилно отколкото е у вас."[9] Урокът, който се опитва

да даде Хрушчов на поляците е, че не бива да се дава твърде много власт на секретариата, което при него е изстрадан извод. Следващият му съвет се отнася до взаимоотношенията между партийната и държавната власт и също е пределно ясен: „... при нас всички членове на Президиума, т. е. на Политбюро, влизат в състава на Министерския съвет... сега всички въпроси, всички проблеми на страната ние решаваме не в Президиума на ЦК, другари, а в Президиума на Министерския съвет. И затова у нас Министерският съвет е пълнокръвен, държавен орган, който решава всички проблеми. У нас няма, няма такава нужда някакъв проблем да не бъде разрешен в Министерския съвет, а да трябва да се пренася в Политбюро."[10] Едва ли има по-откровено признание на висш комунистически ръководител за поглъщане на държавното управление от ръководството на комунистическата партия.

Спорът около кандидатурите за секретари на ЦК на ПОРП се води не толкова заради двамата, предложени от Охаб, колкото в плоскостта Охаб–Замбровски. Всъщност подкрепеният и от Хрушчов Охаб е възприеман и в страната и вън от нея като умерена центристка фигура, достатъчно близък до Бйерут, но и достатъчно склонен да провежда нова политическа линия. Горещата защита на кандидатурата на Р. Замбровски от страна на консерваторите изразява по-скоро негласен протест срещу Охаб. Но не бива да забравяме, че Е. Охаб е избран единодушно за първи секретар на ПОРП, което става и с двете кандидатури за секретари. Очевидно добре вкорененните навици от сталинския период пречат на откритата защита на позициите.

Другият важен резултат от пленума от 20 март 1956 г. е, че още на следващия ден новото ръководство взима решение да се преведе и издаде докладът на Хрушчов за ползване от партийното ръководство. Това има немалко значение, защото за дълги години остава единственият официално издаден текст на доклада. Освен всичко решението докладът да бъде само за вътрешнопартийно ползване не се спазва, защото печатарите отпечатват доста по-голяма бройка от поисканата и бързо разпространяват доклада из Варшава и Полша[11]. Като се има предвид съвпадението във времето, може с голяма степен на вероятност да се предположи, че издаването е станало и със съгласието на Хрушчов. Най-големият ефект от масовото запознаване на поляците с първия опит за критика на сталинизма е морален –

разклащат се духовните устои на системата, като все повече хора започват да си задават въпроса за смисъла на извършеното в предходните години и посоката му.

Първата фаза на разделянето с миналото се движи в обратна посока – от „сталинизацията“ на Полша, извършена от Бйерут, към предложения на времето от Гомулка „полски път към социализма“. Тя не се осъществява лесно – първо, защото новоизбраният първи секретар Е. Охаб е сред близките сътрудници на Бйерут, и второ, защото още е далеч от победа на реформаторите в ръководството на ПОРП. В началото позицията дори на „младия“ секретар на ЦК Йежи Моравски е: „Когато говорим за полски път към социализма, ние влагаме в това понятие по-различно съдържание, отколкото правеше това гомулковщината. Позицията на гомулковщината бе противопоставяне на програмата, изкована от партията, програмата за революционни преобразования.“[12]

Първата фаза от полската десталинизация през 1956 г. е изпълнена с борба за пълна политическа реабилитация на носителя на идеята за „национален“ социализъм – Гомулка. Тя започва веднага след мартенския пленум на ЦК. Гомулка отговаря на половинчатата позиция на ръководството с писмо, изпратено до централния партиен орган в. „Трибуна люду“. В него той директно атакува позицията на ръководството, че „отново говори за позицията на т. нар. гомулковщина, която всеки смята за равнозначна със становището на Гомулка, сиреч моето. Във връзка с това искам да обявя, че възгледите, изразени по този въпрос от автора на статията, нямат нищо общо с действителното виждане, което заемах в миналото по засегнатите в статията въпроси.“[13] Писмото не е отпечатано, но е известно на ръководството на ПОРП. Липсата на реакция не е случайна, отричането на „гомулковщината“ е потвърдено и от ръководителя на партията Е. Охаб на 6 април 1956 г. в среща с партийния актив на столицата. Той казва, че реабилитацията на Гомулка засяга очистването на името му от обвиненията във „враждебна диверсионна дейност“, но не и по отношение на виждания му против форсираната колективизация на полското село и традициите на полското работническо движение.

Гомулка обаче доказва, че веднъж оставен на свобода, той наистина не може да бъде пренебрегван. Веднага реагира и на позицията на Охаб, този път с писмо, отправено директно до политбюро. В него

изразява благодарност за реабилитацията си, но той не би бил популярният водач от 40-те години, ако се задоволяваше само с това: „По отношение на тези, които съзнателно са ме очерняли и са използвали провокации, имам право да искам да получат това, което са заслужили... Ако ръководството на партията е сметнало за необходимо да информира партията и общественото мнение за моите възгледи по най-важните политически и икономически въпроси, имам пълно право да изисквам тази информация да бъде обективна, да отговаря на действителната истина и да бъде опряна на факти."[14] След това писмо политбюро вече не може да мълчи. На 19 април то официално се запознава с писмата на Гомулка и делегира Франчишек Мазур и Зенон Новак за преговори с Гомулка. В Полша относителната мекота на режима е оставила вътрешнопартийния противник (Гомулка) жив, но когато през 1956 г. започва нов исторически етап, старите спорове от епохата на „народната демокрация" се завръщат като бумеранг. Новото време изисква разрешаването на тези стари конфликти по нов начин, за да се върви напред.

Проблемът Гомулка е безспорно най-острият политически проблем, но той все пак е само съставна част от по-общия въпрос за реабилитациите. Началото е поставено отново от средствата за масово осведомяване и от вестникарска публикация. Този път тя е в най-скандалния за периода полски вестник „По просту" (скандалността му се изразява по-скоро в смелостта да поставя най-парливите проблеми, вълнуващи полското общество), излиза изпод перото на трима автори – Йежи Амброжевич, Валери Намиоткевич и Ян Олшевски, и е озаглавена многозначително „Да се обърнем към хората от Армия Крайова". Смисълът на статията се свежда до опит да се възстанови справедливостта към полската съпротивителна борба, в която заслугите на АК са несравнимо по-големи от тези на прокомунистическия лагер. Става дума за очистване на имената на героите от съпротивата, за възстановяване на гражданските и човешките им права. В кампанията за реабилитация на АК се включват и ветераните от прокомунистическата и селската съпротива от Гвардия и Армия Людова и от Батальони хлопске.

Особено интересна и едновременно с това валидна за всички източноевропейски страни е дискусията, водена от партийните писатели. При партийната интелигенция тя е по-интересна, отколкото при безпартийните писатели, защото за партийците равносметката с ми-

налото е по-трудна: тя означава разделяне не просто с чужда, наложена отвън система, а със собственото преживяно минало и вяра. Йежи Путрамент систематизира повярвалите в сталиновия социализъм в три групи. Първите са тези, които „нищо не са знаели и са повярвали сляпо на Сталин“ (сиреч не са се замисляли, защото едва ли по друг начин може сляпо да се повярва в думи, толкова отличаващи се от действителността). Втората се състои от тези, които знаят, но са се опитвали да се борят за правилното, да правят възможно най-доброто в трудните времена. А в третата група са хората, които са знаели истината и въпреки това са служили и обосновавали нещо, в което не вярват. Според значителна част от полските интелектуалци вината за престъпленията, насилията и погазването на свободата не може да се разпределя по равно, тя трябва да се носи не само от извършителите, а и от вдъхновителите, съставящи третата група[15].

Още през 1956 г. дискусията засяга въпроси, които продължават да са актуални повече от 35 години по-късно. Например за съотношението между искрената или неискрената вяра в някаква идея, за страха от нещо, което може да се случи и за онова, което можеш да загубиш. Един от участниците в интелектуалната дискусия писателят Антони Слонимски казва открито: „Готов съм да призная, че както тези, които са вътре в нещата, така и участниците в литературната Армия на спасението, са вярвали, а най-често са искали да вярват, защото желанието и стремежът да постигнеш личната си изгода чрез идеологична, а по-скоро идеонелогична надстройка, са човешки черти. Важен фактор обаче в този тъжен период е страхът и да го подминаваме с мълчание би означавало отново да изпаднем в заблуда. И дори ако това не е страх от непосредствено ликвидиране или от обвинение в шпионаж, то е дълбоко деморализиращ страх от загуба на печалбите, значението, привилегиите.“[16]

Другият голям проблем е за това кой може и има право да поправи нещата – дали този, който ги е довел до кризисно състояние, или са необходими нови хора. Мнението на литературния критик Артур Сандауер е следното: „В нашата литература има известна, много добре окопана група, която ни беше натрапена през 1949 г. и която до ден днешен контролира всички списания... Организационни и персонални промени трябва да се извършат веднага: те не са толкова трудни за осъществяване.“[17] Хората на науката също си задават

въпроси за цената на компромисите и искат освобождение от необходимостта да се обосновава и да се възхвалява действителността на всяка цена. Говори се за нуждата от развитие на такива клонове от науката като кибернетиката и социологията. Започва преоценка на доскорошните „последни постижения" на науката, богато украсени с „цитатология", догматизъм и възхвала на политическите авторитети.

Идва времето за преразглеждане значимостта не само на идеи, смятани дотогава за непогрешими, а и на такива личности. Най-свободни в това отношение се чувстват полските писатели, които реагират остро на фалшивите опити на наложените отгоре писатели-началници да загладят проблемите. На събранието на Съюза на полските писатели от 20 април 1956 г. участниците не позволяват на Леон Кручковски да говори от тяхно име, противопоставят се и на опитите на Й. Путрамент да въведе ред. Писателите предпочитат сами да поставят исканията си, между които има политически, свързани с Гомулка, реабилитацията, новата икономическа политика (в изказване на Питлаковски), за търсене на отговорност и от Е. Охаб като един от сталинистите (на Ян Вика), но и за свободно творчество – за създаване на печатен орган на немарксистите (на Кишелевски), за свикване на извънреден конгрес на писателския съюз[18].

Това знаменито събрание има и продължение седмица по-късно, време, оказало се достатъчно да бъде привикан Я. Вика на партиен съд за „антипартийното си изказване". Опитите да принудят писателите да замълчат не успяват. Нещо повече, още на същото събрание от 27 април Марк Антони Вашилевски иска освобождаване от заточението в манастир на главата на полската католическа църква кардинал Стефан Вишински. Присъстващият на събранието секретар на ЦК Й. Моравски, макар и да е от групата на младите и реформаторски мислещи комунистически дейци, отговаря на писателите в добре познатия от близкото минало стил: „Няма да позволим да се ширят нито чужди, нито враждебни възгледи. Няма да допуснем либерализъм, подобен на този в буржоазните държави... (за освобождаването на кардинал Вишински- б. м., И. Б.) Това няма да стане никога! Няма да го позволим!" Унижението, което писателите изживяват при тези думи, не изчезва при следващите, с които секретарят на ЦК обещава, че може вече да се говори за артистични групи и естетически течения, разбира се, при условие, че възникват на основата на комунистическия светоглед[19].

След раздвижването на умовете на литератори и учени идва редът и на държавните и политическите структури. Сесията на полския Сейм, започнала на 23 април 1956 г., показва какво може да се постигне при най-незначителната промяна (обещанието за свобода) в една, изглеждаща застинала и лъжовна псевдодемократична институция[20]. Наред с изказванията за правото на разнообразно светогледно възпитаване на младежта (Константи Любенски – става дума за католицизма наред със светското, атеистично възпитание), против абортите (Ян Добрачински – традиционен католически проблем), е взето решение, което засяга хора от повечето обществени групи – за амнистията[21]. Тя се отнася до всички затворници от определени групи, но основното ѝ обществено значение е, че право да се възползват от нея получават и около 9000 политически затворници. Още до 22 май с. г. са освободени 34 644 души, 4500 от които не са криминални, което означава, че са политически[22]. Актът на помилване обаче не е достатъчен нито за освободените политически затворници, нито за обществото. Неговата половинчатост се състои в това, че хората са пуснати, но от несправедливите, често унизителни обвинения не са очистени нито техните имена, нито (което е още по-важно за много от тях) техните идеи.

В духа на по-категоричното разделяне с тъмните петна от миналото върви искането за реабилитация, а за един от първите му успехи може да се приеме съобщението на ПАП от 28 април: „Във връзка с откриването на значителни изопачения, извършени през изминалите години в работата на следствените органи, прокуратурата изпраща за разследване като цяло делото на Станислав Татар, Мариан Утник, Станислав Новицки, Йежи Кирхмайер, Станислав Мосор, Франчишек Херман, Мариан Юрецки, Владислав Роман и Шчепан Вацек. Установено е, че доказателствата, върху които се опира присъдата на тези лица, са получени при следствието в резултат от използване на недопустими методи. Във връзка с това, заедно с подновяването на наказателното дело Висшият военен съд отменя издадената преди това присъда, а прокуратурата прекратява следствието поради липса на доказателства за вина. На 24 април са освободени последните четири лица, намиращи се все още в затвора: Станислав Татар, Мариан Утник, Мариан Юрецки и Владислав Роман.“[23]

Свързан с амнистията и с плахата реабилитация само на най-известните репресирани се оказва проблемът с вината. Осъждането

на „изкривяванията“ и „грешките“ поставя и въпроса чия и доколко е отговорността: на отричаната в момента система или на изпълнителите ѝ. Доколко отделният човек като личност е бил способен да се съпротивлява на наложената отвън система и доколко е бил принуден да участва пасивно или активно (някои дори прекалено активно) в наказателните ѝ механизми. Как трябва да се разпределя отговорността за вината, като се започне от върха – ръководителя на ПОРП и държавата (Б. Бйерут и най-близките му помощници), отговорника по проблемите на сигурността в политбюро (Якуб Берман), министъра (Станислав Радкевич), шефовете на отдели (Роман Ромковски, Юзеф Ружански, Анатол Фейгин) и се стигне до редовите извършители на легитимираните от властта престъпления.

През април, сиреч почти едновременно с началото на преразглеждането на фалшифицираните процеси, обществото започва да търси отговорността на организаторите на процесите[24]. Защитната реакция на властта се изразява във вълна от уволнения и процеси срещу ръководните кадри от силите за сигурност, следствието и прокуратурата. На заседанията от 2 и 5 май политбюро също се опитва да защити най-важните в момента политически фигури, като ги разграничи от извършителите на престъпленията. Тогава е потърсена политическа отговорност от Я. Берман за извършеното от органите за сигурност в периода 1948-1953 г. Тя се изразява в оставката му и като член на политбюро, и като заместник министър-председател.

Пролетта и началото на лятото донасят революционни по същество изменения в политическото и културното съзнание на поляците. На преден план излизат въпросите не на икономиката, на всекидневното съществуване, а на свободата на духа и за защитата на гражданските и човешките права. Проблемът с ограниченията в правата започва да се разглежда по начин, точно обратен на дотогавашния. Докато преди ограниченията се отнасят към отделния човек, гражданин на „социалистическа“ държава, който трябва да жертва част от правата си в името на интереса на държавата, сега ограничения се искат от институциите – те трябва да бъдат наблюдавани дали спазват законите и дори нещо повече, обществото иска институционални гаранции за това.

Известният публицист К. Т. Тьоплиц в броя на в. „Нова култура“ от 1 май 1956 г. атакува фронтално т. нар. социалистическа бюрокрация: „Революцията изнася на раменете си нов апарат за управле-

ние.... В началото той е неконтролиран от масите, а после вече ловко сам се предпазва от контрол. Той се въоръжава със собствени канони и принципи, извоюва си собствена полиция, защитаваща по-скоро личния интерес на класата от чиновници, отколкото интересите на масите, произвежда собствена идеология във вид на вяра в непогрешимия вожд, сключва собствени класови съюзи в недвузначните връзки на чиновническата класа с кръговете на частната инициатива и някои особено привилегировани групи от свободните професии, и накрая създава собствена нормативна естетика в ждановската версия на социалистическия реализъм... Това, което става сега, е революция."[25] Подобни тези са пропагандирани и на други места в пресата, но никога така откровено и критично. Затова точно тази статия предизвиква намесата на властта, която смята, че К. Тьоплиц не оценява достатъчно успехите за отминалите 11 години и нарича революция нещо, което по същество е „самокритика в думи и действия на управляващата класа и на нейната партия"[26].

Но не само в пресата, а и в цензорския институт, съществуващ официално в Полша през целия следвоенен период до 1989 г., стават невиждани и неочаквани неща. Когато в края на март в. „Жиче Варшави" публикува писмо на Ян Джеджиц и Юнуш Вейрох до министъра на правосъдието с искане за пълна реабилитация, секретариатът на ЦК иска дисциплинарното уволнение на цензора, допуснал публикацията. Искането на секретариата на ЦК не се обсъжда, а се изпълнява, но това, което става след уволнението на цензора, е поразително. Той веднага е назначен на работа в същия вестник, който е цензурирал. Това наистина е революция – пресата и цензурата се обединяват срещу властта. Абсурдите в политическия живот предизвикват и многозначителното възклицание на А. Сандауер: „Смелостта поевтиня, разумът поскъпна." Колебанието между смелостта и разума остава основната човешка реакция на милиони хора в цяла Източна Европа, опитали се през 1956 г. да играят активна роля, когато се определя бъдещето им.

Полските хора на изкуството продължават борбата си срещу стягащия творческата инициатива корсет на „социалистическия реализъм". Дискусионните клубове на младата интелигенция към Съюза на социалистическата младеж (ССМ), чиито брой през 1956 г. нараства на 126, провеждат общополска среща на 30 юни. В приетата там декларация се заявява, че „клубното движение се ражда като

протест на прогресивната интелигенция против закостенялата идеология, маразма в културата, сепаратизма в интелектуалния живот, твърде бавно настъпващата демократизация в обществения ни живот“[27]. Художниците започват да издават свое, освободено от цензура списание „Нови нурт“, в което се опитват да съчетаят отричаните през последните години полски традиции със съвременните търсения на световното изкуство и да експериментират нови културни инициативи. Към Клуба на кривото колело се прибавя и Галерията на кривото колело, възникват нови експериментални художествени, поетични, театрални групи[28].

Търсенето на истината, на свободата за творчество оставя на заден план икономическите проблеми. За кратко време, както често става в преломни времена, духът надделява над материалното. Опиянението на интелигенцията от отново придобитото усещане, че съдбата е в собствените ѝ ръце, приглушава тътена на работническото недоволство от непроменените условия за труд и заплащане. През май политбюро се занимава главно с уреждане на отношенията си с Владислав Гомулка. На 10 и 17 май са обсъдени първите резултати от разговорите с него (проведени на 9 май). Решено е те да продължат, което става на 19 май. Накрая, на 24 май политбюро взема решение да възстанови партийната принадлежност на бившия генерален секретар на партията. Засега това е компромисът на ръководството, за да избегне по-дълбоката дискусия за отмяна на политическите обвинения срещу Гомулка. Но Гомулка не е доволен и няма намерение да чака мълчаливо. Вместо благодарност за върнатото му членство политбюро получава нови въпроси: какво ще стане с обвиненията, отправени му през 1948 и 1949 г. за дясно отклонение и национализъм, какво ще се случи с хората, които са отправяли такива обвинения, не трябва ли на предстоящия пленум той сам да защити позициите си от онези години.

Наред с неудобните въпроси Гомулка лишава бившите си противници, а сега вече съпартийци и от последните им доводи срещу него: „Тъй като членовете на Политбюро са се позовали на самокритиката ми, направена в миналото, обявявам, че моята самокритика е отречена от живота, че критикувах себе си за нещо, за което не трябваше да се критикувам, че позициите, които заемах по основните въпроси в критиката и самокритиката, се оказаха правилни в светлината на по-късните събития.“ И завършва: „Обръщам се с искане за отговор

на по-горните въпроси не защото повдигнатите въпроси ме засягат лично, а защото смятам, че имат принципно значение за цялата партия."[29]

Наред с персоналните проблеми за приобщаване на едни и освобождаването от неудобното присъствие на други комунистически лидери от миналото се извършват и количествени промени в партийния апарат, съкратен наполовина. Може би връхната точка на новопридобитата свобода е отбелязана при едно събитие, определяно и тогава, и по-късно като историческо – завръщането на 14 юни 1956 г. във Варшава на бившия премиер на лондонското емигрантско правителство Станислав Цат-Мацкевич. Тържественото му посрещане дава на поляците надеждата, че Полша може да престане да се дели на две – официална и емигрантска, че тя може да бъде отново еднаква за всички свои граждани. Първите думи на Цат-Мацкевич засилват надеждата: „Стъпвайки на полска земя, съм необикновено развълнуван. Винаги съм защитавал политическо направление, обратно на представяното от правителството на днешна Полша. В така любезното ми посрещане тук виждам, че Полша вече не се дели на победени и победители. Има само поляци."[30]

Само един месец по-късно в остър дисонанс с атмосферата на предвкусване на истинската демокрацията прозвучават познанските събития. Те поставят началото на бурната полска 1956 г., известна и до ден днешен в Полша с имената на двата месеца, изписани с главни букви – Юни и Октомври. Започва Познанският юни. Недоволството, неочаквано за правителството и партийното ръководство, избухва в този сравнително спокоен полски промишлен център, в машиностроителното предприятие „Цегелски" в Познан, което е традиционен първенец в „социалистическите съревнования" (за последен път получава „преходното знаме" в първото тримесечие на 1955 г.). То разполага и с многобройна партийна организация (4600 от общо 13 000 работници), често е обект на ритуалните посещения на партийни и държавни ръководители – само за периода 1955-1956 г. е посетено от: Б. Бйерут, В.Клошевич, Й. Моравски. Влияние върху хода на събитията оказват и силните людовски традиции на Велкополска с център Познан, които се характеризират по-скоро с обществена солидарност, католицизъм и национализъм[31].

Първоначалният работнически протест възниква след като относителното подобряване на материалното положение на работниците

през 1955 г. е заменено през 1956 г. не само от застой, но и от подготвени нови по-високи норми (означаващи 20-процентно намаляване на доходите). Всичко започва с акцията на работниците от заводите „Х. Цегелски" (преименувани през 1949 г. на „Й. Сталин"). Исканията, които те поставят, са икономически: за връщане на неправилно взетите през последните три години данъци, за осигуряване на суровини за нормална работа на заводите – проблемът е, че честите спирания на работата поради липсата на суровинен материал се отразяват върху заплащането, за връщане на старите, по-умерени норми, за стриктно спазване на 8-часовия работен ден, което означава и допълнително заплащане за всяка извънредна работа, за по-надеждна сигурност на труда и неговата хигиена и едно единствено искане извън сферата на чисто производствените, което засяга ролята на работниците в управлението на производството – техни представители да участват при вземане на производствените решения. Силната централизация в предишния период прави невъзможно за ръководството на предприятието, а и за местния национален съвет да удовлетвори справедливите според тях работнически искания. Това принуждава работниците да изпратят делегация във Варшава за преговори с министъра на промишлеността Роман Фиделски[32].

На 26 юни преговорите на работническата делегация постигат резултат – министърът е съгласен, но работниците искат той лично да пристигне в Познан и да разговаря с работниците. На 27 юни Р. Фиделски посещава предприятията „Цегелски". Той уведомява работниците за решението да се удовлетворят някои от исканията им и обещава, че другите ще бъдат осъществени по-късно. Разочарованието и недоволството, че не всичко е прието, са усетени от почти всички гости и най-вече от министъра. Още същата вечер положението в предприятието е обсъждано продължително. Накрая представителите на работниците са помолени да напуснат, за да оставят представителите на държавната власт и на ръководството на предприятието да решат какво да правят. Това грубо действие се превръща в капката, преляла чашата на работническото нетърпение. Работниците се чувстват обидени от изгонването на представителите си и решават, че трябва сами да се борят за исканията си. Веднага започват подготовка за стачка[33].

На следващия ден, 28 юни, четвъртък, доста неочаквано и за много от участниците в събитията, стачката и мирният протест пре-

растват в нещо друго. Без да чакат резултатите от неясните преговори, работниците от нощната смяна обявяват, че търпението им е изчерпано и че щом „началството“ не иска да чуе техните представители, ще трябва да чуе тях самите. Стачката започва в 6 ч. сутринта, когато се събират двете смени и решават, че проблемът със заплащането вече не е основен. Най-често срещаната реакция е: „Стига!“, „Това трябва вече да се прекрати!“. Стачен комитет не се създава, което е довод в полза на тезата, че движението е спонтанно, а не предварително организирано. Работниците се обръщат към единствените профсъюзни структури. Може да се предположи, че бързането, нежеланието да се изчака, се дължи и на факта, че стачкуващите искат да окажат натиск върху изпълнителната власт и с помощта на многобройните чужденци и журналисти, пристигнали за провеждащия се в момента Международен Познански панаир, още повече че до закриването му на 30 юни остава много малко време.

С помощта на заводските сирени работата е спряна и по-голямата част от работниците (около 80 на сто) излизат от завода и се отправят към централния площад пред Двореца (по това време площадът също носи името „Й. Сталин“). Целта им е да се срещнат с министър-председателя Ю. Циранкевич, който според пуснатия слух трябва да пристигне в Познан. По пътя си работниците минават или изпращат специални групи и през останалите големи промишлени предприятия, за да вдигнат стачка и там. В 7 ч. са спрени трамваите и автобусите, към работниците се присъединяват и чиновниците. За назряващите събития е информирано воеводското ръководство, а и централното, но политбюро се събира да обсъди положението едва в 10 ч. Спонтанната демонстрация, започнала в 8 ч., преминава по улиците на града (специално обикалят панаирното градче) и нараства като снежна топка. В началото манифестацията изглежда традиционна, пеят се патриотични (мазурката на Домбровски „Йешче Полска нйе сгинела“) и религиозни песни, липсват плакати и писани лозунги.

Но както обикновено става при масови акции на недоволство, поведението на хора и отделни групи бързо излиза от контрола на инициаторите на стачката-демонстрация. Започват първите инциденти и ексцесии[34]. Наред със скандираният за повишаване на заплатите и намаляване на цените се чуват възгласи: „Вън руснаците!“, „Вън болшевиките!“, „Искаме свободни избори под контрола на ООН!“.

Първи предлагат да се вземат мерки срещу демонстрантите пред-

ставителите на силите за сигурност. Подполковник Юзеф Липински в 6 ч. и 30 мин. се обръща към шефа си във Варшава с предложение да бъде препречен пътят на работниците, така че те да не могат да достигнат до центъра на Познан. Ръководителят на Корпуса за вътрешна сигурност бриг. ген. Владжимеж Муш категорично не се съгласява, защото смята, че силова акция срещу работниците не отговаря нито на времето, нито на обстановката в страната. Нещо повече, той препоръчва да не се употребява сила от милицията и от войската[35].

Около 9 ч. манифестацията с участници между 50 000 и 200 000 души достига до централния площад и остава в очакване нещо да се случи. Специална делегация започва преговори с председателя на градския национален съвет Франчишек Фронцковяк, които не довеждат до нищо, защото той няма властта да изпълни исканията им. Поинтересното в случая е, че делегацията е оглавявана не от работник, а от студента от познанската политехника Тадеуш Бенек. Този факт показва промяната в състава на събралите се – от чисто работническа в началото, демонстрацията вече включва разнообразни социални групи. От друга страна, челната позиция на студентите, младежите и интелигенцията е характерна за повечето от бурните събития в Източна Европа през същата тази 1956 г. Очакването изнервя събралите се и по-активните от тях влизат и разбиват сградите на Градския национален съвет, Воеводския комитет на ПОРП. Този вероятно е моментът, който превръща стачката и демонстрацията в бунт[36].

Следващата цел е посочена с възгласа: „Да освободим затворниците!“ Идеята да се освободят политическите затворници е достатъчно близка на всички, особено след като през пролетта на 1956 г. започва масово да се говори и пише за репресиите и за политическите процеси. Резултатът обаче се оказва по-различен от призива. Затворът е превзет в 11 ч., тъй като охраната му от 48 души е получила нареждане да не оказва съпротива и да не стреля. Освободени са всички 257 затворници (само 5 отказват да напуснат затвора) и подследствени, сред които по официални данни няма нито един политически. Дори и официалните данни да не са верни, освобождаването на криминалните, заедно с политическите, както и присъединяването им към бунтуващите се, не съдейства за излизане от кризата. Вторият страничен ефект е, че заедно със затворниците нападателите получават и склад с оръжие, състоящ се от една картечница, 37 пушки, 21

автомати, 29 гранати и 20 000 бройки амуниции. Следващата нападната сграда е съдебната палата – тя също е превзета, а архивите ѝ – подпалени.

Поредният призив е за превземане на зданието на силите за обществена сигурност. Вероятно не е случайно, че въпреки голямата омраза срещу силите за сигурност те не са първата цел на бунтуващите се. Роля в случая играе както продължаващият да съществува страх, така и порасналото самочувствие след превземия склад с оръжие. Затова воеводският център на силите за сигурност не е първата, а последната цел. Поведението на обитателите на тази сграда обаче коренно се отличава от това на милицията, войската и другите сили на реда. Шефът на воеводското управление на обществената сигурност подп. Феликс Двояк издава заповед при нужда да се използва огнестрелно оръжие без специално разрешение. Около 11 ч. и 40 мин. насъбралите се отвън започват атака срещу сградата – в началото не се пролива кръв, защото срещу вратата тръгва група хора, сред които има много деца от 10 до 14-годишна възраст. След 40 минути, около 12 ч. и 20 мин., подп. Двояк издава заповед да се стреля и тогава падат първите жертви. Престрелката се води и от двете страни и се засилва след като нападателите овладяват двете бронирани коли и трите учебни танка, с които пристигат изпратените на помощ, но невъоръжени 40 старшини-школници. Престрелките с обсадените и отбраняващи се сили за сигурност започват около 13 ч. и приключват около 17 ч.

Събитията в Познан на 28 юни остават почти през целия ден събитие с местно значение. В общонационално и повратно те се превръщат след намесата на централните власти и разпространяване на информация за тях от полските и чуждите средства за масово осведомяване. По време на заседанието на политбюро, състояло се едва в 10 ч., пристигат сведенията за нападенията над официални сгради. Тогава обсъжданията са поставени в нова плоскост – не какви са исканията на работниците и може ли да бъдат изпълнени, а какво трябва да се направи, за да бъде „възстановен редът“ в Познан. Изпълнението е предоставено на Министерството на отбраната. В 19-20 ч. на същия 28 юни в Познан влизат две танкови дивизии, които дори изстрелват доста безсмислено три снаряда срещу все още съпротивляващи се бунтовници. В Познан пристигат и министър-председателят Ю. Циранкевич, и секретарят на ЦК Й. Моравски, но те остават на летището[37].

Първото съобщение за познанските събития на официалната полска агенция ПАП е огласено едва в 19 ч. и 30 мин. Един час по-късно информация излъчва и познанската станция на Полското радио. Тя е предварително прегледана и одобрена от Й. Моравски и затова представя напълно изопачена картина на събитията. Говори се, че вълненията са предизвикани от „провокатори" и „хулигани", които са използвали недоволството на работниците, за да ги въвлекат в конфликт с правителството. Безредиците били потушени с помощта на трудещите се от Познан. Не по-малко разочарование от това съобщение, имащо много малко общо с действителността, предизвиква радиообръщението на премиера Циранкевич на 29 юни вечерта. Между другото в неговото слово прозвучават думите: „Нека всеки провокатор-безумец, който се осмели да вдигне ръка срещу народната власт, знае, че народната власт ще отсече тази ръка в името на работническата класа." Почти година е необходима на Циранкевич, за да изясни на познанското население какво е имал предвид и за̀ каква ръка е ставало дума[38].

Резултатите и последиците от познанските събития са многостранни и различни. Най-видими са човешките жертви – официалните данни (въпреки многобройните спорове) сочат 55 убити по̀ време на събитията, още 19 умират от раните си по-късно (66 са цивилни, 3 от силите за̀ сигурност, 1 милиционер, 4 войници), между 300 и 775 са ранените[39]. Материалните щети възлизат на 4,1 млн. злоти.

С оглед на повторението на подобни въоръжени сблъсъци през същата година в Унгария, немалко значение има фактът какви хора участват в полските сражения през юни. Преобладават младите хора – ученици, студенти и млади работници: ръководител на групата за преговори е студент, една от огневите точки за атака на сградата на силите за сигурност е аулата на познанския университет, а между убитите цивилни 11 са под 17 години, 9 – между 17 и 21, 7 – от 21 до 25. За времето от 28 юни до 8 юли 1956 г. в Познан са арестувани 658 души, срещу 11 от които са започнати съдебни дирения, 98 са предадени на прокуратурата, а 185 са задържани от силите за сигурност. Но политическите последици са много по-важни. Те имат значение за развитието не само на Полша, но и на цяла Източна Европа както през втората половина на 1956 г., така и през следващите години. А политическото отношение към събитията само в продължение на няколко месеца значително се променя.

Реакцията на обществото е категорична – познанският „черен четвъртък" показва първата ясно изразена пукнатина в отношенията власт (партия) – общество. Още на следващия ден, 29 юни, политбюро решава „да се анализират дълбоко причините, които довеждат до събитията", от специална анкетна комисия, оглавена от секретаря на ЦК за промишлеността и комуникациите Едвард Герек[40]. Основните тези от работата на комисията са изложени от Герек на заседанието на първите секретари на воеводските партийни организации на ПОРП, проведено на 7 юли[41].

Основната теза на доклада „Оценка на познанските събития" е, че съществуват три главни причини за бунта: 1. „враждебна антинародна диверсия и политическа провокация, организирана и ръководена от вражески център"; 2. „от дълго време в много познански промишлени предприятия нараства недоволството на колективите, което се дължи на икономическото им положение, а също и на хаоса в стопанството на предприятията и трудностите в снабдяването и кооперирането... продължително нежелание на икономическата администрация да чуе правилните искания и претенции на колективите..., необмислени действия при заплащането през последните месеци" и 3. „дезориентацията и демобилизацията на познанската партийна организация, които са общи за страната и партията. Партийните организации се оказват неготови да приемат и напълно да разберат доклада на др. Хрушчов за култа към личността... много от тях разбират демократизацията, спазването на правото, ленинските норми на партиен живот като пълен либерализъм, разхлабване на партийната дисциплина, толериране на неограничената критика."[42]

Твърде показателно е смесването на икономическите и политическите причини с отгласите от острото международно противопоставяне от предходния период. Анализът на тежкото материално положение на промишлените работници, обезправяването им, догматично-сектантските грешки на ПОРП, неподготвеността на партийните членове да възприемат критиката на култа към личността са съчетани с твърдението, че всичко това създава благоприятна почва за вражеска пропаганда. Но тук присъства и признанието: „Много членове на партията и активисти не само се солидаризират със стачните настроения, но и направо стават активни организатори на стачката."[43]

Объркването в обществото, поляризацията в оценките – от оправ-

даване на недоволството до отричане на правото на свободен протест, се проявява и на заседанието на воеводските партийни ръководства от 7 юли. Най-ярко тенденцията да се търси изход от кризата в политическата сигурност на близкото минало се проявява в заключителното слово на първия секретар на ПОРП Е. Охаб. Според него грешката на партията е в това, че: „Допуснахме прекомерен либерализъм по отношение на различни клюкари и гнили елементи, които подриват авторитета на нашата власт." За предизвикване на събитията са обвинени вестниците, радиото и кинопрегледите, които „застават на равнището на „Свободна Европа", а изходът е да се определи по-ясно класовият враг, който вече не е „само кулакът, не само империалистическият агент, но и дребнобуржоазната гнилоч, дребнобуржоазният псевдореволюционер, който не разбира необходимостите, свързани със строителството на социализма, живее с фрази и иска да втълпи тези фрази на масите"[44].

Най-достъпният „враг" се оказва пресата. Тя, като изразителка на общественото мнение, се опитва да потърси по-дълбоко причините за естественото работническо недоволство, да представи и поглед отстрани. Такова е мнението на италианския комунист и профсъюзен деец Джузепе ди Виторио. В редакционната статия „Първи изводи" на официоза „Трибуна люду" от 6 юли той е цитиран с възгледа, че когато от работниците се искат жертви за бъдещето, трябва да бъдат очертавани границите: „В социалистическото общество тези граници могат да се определят в споразумение с работниците. От недоволството на народните маси трябва да се направи изводът, че с определянето на тези граници не всичко е наред."[45] Резултатът от тази публикация в партийния орган е решението на политбюро за сваляне на Йежи Моравски от поста главен редактор на вестника, но в същото време той продължава да бъде секретар на ЦК и да отговаря за средствата за масово осведомяване[46].

Заедно с политическата акция да се омаловажат събитията, да се представят по-скоро за инспирирана отвън проява, отколкото като мотивирано от вътрешнополитически и икономически причини събитие, се извършва и друг тип разследване. То не става обществено достояние, защото има секретен характер – в Комитета за обществена сигурност е създадена комисия за разследване, оглавена от заместник-председателя на комитета Ян Пташински. Тя работи попродължително време и представя доклад едва на 14 август 1956 г.

В доклада присъстват доста по-различни тези: напълно е отхвърлена версията за агентурния произход на събитията, говори се за спонтанния им характер и като основна причина се сочи вътрешнополитическото положение в страната. По-трезвата оценка вероятно се дължи на факта, че е направена за вътрешна употреба. Тя обаче не може да изиграе роля за промяна на общественото мнение, защото доскоро този документ въобще не беше известен. Доколкото той има значение, то се дължи на факта, че със съдържанието и с изводите от доклада е бил запознат Вл. Гомулка (благодарение на близостта си с Я. Пташински), който ги използва в борбата си коренна политическа промяна и за личното си връщане на политическата сцена[47].

Независимо от всички заседания, уволнения, прехвърляне на отговорността върху местните политически дейци (за непредотвратяване на събитията е наказан секретарят на познанската воеводска организация на ПОРП, срещу което се противопоставя цялата организация), опити да се омаловажат събитията, да се обвинят за тях вътрешните вражески сили или външната вража пропаганда, след тези събития новите, по-дълбоки промени в структурите на властта и в организацията на полското общество, стават неминуеми. Оценката за познанския сблъсък между работници и власт и произтичащите от това политически промени фигурират в дневния ред на Седмия пленум на ЦК, проведен с двудневно прекъсване от 18 до 28 юли 1956 г.

Юлският пленум остава в сянката на следващия, октомврийски, който променя не само партийното ръководство, но и започва „нов курс" в партийната политика, както и нов етап в полската история. И въпреки това именно юлският е условието, без което следващият би бил невъзможен. По време на работата му ясно се проявяват вече оформените противоборстващи си тенденции в ръководството. Разделението и противопоставянето вътре в управляващата партия се оказва гаранция за промените. Ситуацията предизвиква разделение от особен тип, при което победата на едната група при всички случаи означава излизане от неопределеното дотогавашно равновесие. Принципите на разделението и особено характеристиките на двете групи предизвикват дискусии и до ден днешен[48].

Двете групи полски комунисти, оформени окончателно през разделната 1956 г., носят наименования, свързани с местата, където в началото са се събирали неформално. Групата на консерваторите се

нарича Натолинска, по името на имението в околностите на Варшава, превърнало се в тяхно средище. Докато реформаторите се наричат Пулавяни – от улица „Пулавска", където е обичайното им място за срещи. Двете групи често са определяни съответно като „московци" и „съветофоби", като „догматици" и „ревизионисти", като консервативно-сектантско и прогресивно-демократизаторско движение, като „простаци" и „евреи"[49]. При всички случаи обаче би било трудно да се определят конкретните им политически позиции според тези характеристики. Интересно е може би неочакваното и не винаги обяснимо разделение между дейците от двете групи по многобройните въпроси, поставени на дневен ред през лятото на 1956 г.

Изброяването на основните спорни въпроси, направено от съвременник на събитията, звучи по следния начин: оценка на познанските вълнения и начина за потушаването им, причините за социалното недоволство и как може да бъде преодоляно, бъдещето на селото, отговорността за миналото, връщането на Владислав Гомулка в ръководството, свободата на пресата и радиото, ролята на партийния апарат, централизацията и децентрализацията в икономиката, понятието „деснонационали-стическо отклонение и ревизионизъм", ролята на законодателния орган – Сейма, отношението към сталинизма, КПСС и СССР[50]. По изброените по-горе въпроси различните групи често разменят становищата си така, че едва ли могат ясно да се характеризират натолинците като консерватори, а пулавяните – като ясно изразени реформатори. Изключение от това правило показват само отделни дейци с трайна и последователна линия, но те са главно между основните участници в ръководството до 1953 г.[51]

Юлският пленум е свикан, за да направи оценка на политическото и икономическото положение в страната и да обсъди директивите за следващия петгодишен план. Но общественото напрежение е такова, че участниците в него се опитват по един или друг начин да отговорят на всички изброени по-горе въпроси. Това прави този пленум уникален като продължителност – той заседава от 18 до 28 юли с два дена (21 и 22 юли) прекъсване заради националния празник на страната и оставя протокол с обем над 1500 машинописни страници. В основния си доклад първият секретар Е. Охаб извършва промяна в дотогавашната оценка на познанските събития. Неотменният доскоро империалистически заговор е заменен от икономическите причини. Охаб заявява: „На първо място трябва да се търсят социалните корени на

събитията, които за цялата ни партия стават предпазен сигнал, който говори за сериозни трудности в отношенията между партията и отделните отряди на работническата класа... Значителна част от хората на труда не усещат подобрение в сравнение с 1949 г., а има и такива групи работници, чието положение дори се влошава."[52] Преоценката се дължи и на информацията на главния прокурор Мариан Рибицки, че следствието не е разкрило връзка между вълненията и чуждата агентура. Но тя насочва последвалата дискусия не толкова към причините за избухването на работническото недоволство, а по-скоро към търсене на отговорността за събитията.

Основният спор се води около различията във виждания за начина на управление. Най-общо двете концепции могат да се представят така: първата е за икономически мерки за задоволяване на непосредствените материални нужди на населението и персонална смяна на хората, виновни за положението. Втората залага на демократизацията, която означава промяна в начина на управление и участието на различните социални групи в него.

Още в този момент от повратната полска 1956 г. се оформят сложните дилеми на демократизацията, които се проявяват по-късно и навсякъде другаде, а и при всеки завой в богатия политически живот на следвоенна Полша. Става дума за обвиненията, отправени към т.нар. „млади секретари" (Йежи Моравски, Владислав Матвин, Йежи Албрехт, Хелена Козловска), привърженици на демократизацията. От една страна, вярно е, че към тях се присъединяват много от хората, активно действали в предишния период и опитващи се с промяната в позициите си да си осигурят бъдещето. От друга, те са атакувани от догматично настроените „по-възрастни" за това, че на тяхната дейност се дължи появата в Полша на „негативните" последици от демократизацията – антисъветизъм, русофобство, загуба на контрол върху събитията, бързото прескачане от възхвала към очернителство и т.н. (такива нотки прозвучават в изказванията на Виктор Клошевич, Станислав Лапот, Зенон Новак, Станислав Скшешевски – предимно от натолинската група). Особено остро се води този спор, когато става дума за пресата и правото ѝ на свобода. Натолинци искат „да се въведе ред" в пресата, докато пулавяните твърдят, че е нормално да има и неприемливи или вредни (идеологически) статии, но по-важното е да се запазят общият критичен дух и свободата за изразяване на мнения. Също толкова ясно разграничение може да се

направи по предложението за наказания – като правило консерваторите са много по-склонни към налагане на сурови наказания, независимо дали за сталинизъм или за ревизионизъм.

Двете тенденции за методите на управление могат да се илюстрират с части от две изказвания. Първото е на Е. Охаб, според когото демократизацията означава „борба с бюрокрацията, с вождизма, с възпирането и потискането на критиката, с нарушаването на социалистическата законност", но тя трябва да съдържа и „противопоставяне на всякакви опити на вражи елементи да се възползват от свободата на критиката, за да разпространяват чужди, антимарксистки възгледи и срещу всякакви действия, които поставят под въпрос народната власт". Второто е на Артур Старевич, който твърди: „В Полша може да се управлява без необходимата подкрепа в народа... Може, но не бива, не бива да се стига дотам, защото това няма да бъде демокрация, това няма да бъде социализъм, това ще бъде една печална карикатура на социалистическата демокрация."[53]

Макар и не основен, но затова пък най-остро дискутираният проблем си остава съдбата на Гомулка. Спорът е личен и идеен. Личният се изразява във въпроса дали амнистията на Гомулка трябва да бъде последвана и от реабилитация. Дали върнатата му партийна членска книжка е достатъчна или той трябва да заеме отново мястото си там, откъдето несправедливо е бил изгонен през 1948-1949 г. – ръководството на ПОРП. Идейният спор се води около това дали реабилитацията на Гомулка трябва да означава преразглеждане и отмяна и на обвиненията в „деснонационалистическо отклонение". Справедливостта би го изисквала, но такова решение може да постави под въпрос всичко, извършено в селското стопанство след отстраняването на Гомулка. Известно е, че искането на Гомулка да се уважават полските традиции в селото и да не се налага безкритично Сталиновият модел на колективизация, е едно от основните обвинения в „десен национализъм", използвано за свалянето на Гомулка от политическата сцена[54].

Още в началото на пленума е направено предложение Гомулка да бъде поканен на заседанието, за да се осъществи пряка дискусия с него. Предложението е отхвърлено със значително мнозинство при пълното единодушие на политбюро. Първата причина за неочакваното единомислие е обстоятелството, че предложението е направено от групата на натолинците – Болеслав Руминski, Виктор Клошевич,

Станислав Лапот[55]. Втората, вече много по-сериозна, личи в логиката на изказването на един от младите, необременени с миналото дейци – Анджей Верблан: „Дискусията с др. Гомулка на сегашния пленум би била подновяване на дискусията, поне в рамките на ЦК, за дясното отклонение в партията и би довела до поставяне под съмнение неговото съществуване. Но, другари, за нас това не е само проблем на историята, а и на личен политически опит... Не можем да подценяваме политическите последици от такава дискусия, нейното отражение върху селото... Смятам обаче, че... е необходима... нова оценка на дяснонационалистическото отклонение, за да се освободи тя от много натрупвания от неправилните, според мен, решения на III пленум на ЦК от 1949 г. и от известни преувеличения и изхвърляния дори през 1948 г."[56] Както се вижда, нещата не са толкова прости, защото реабилитацията на Гомулка означава отричане на цял период от историята на ПОРП, но и на почти всичко, извършено в страната след 1948 г. Това може да бъде по силите на хора, които не се чувстват емоционално свързани с този период, но не и на такива, които са възпитавани да вярват, че това, което се прави, винаги е правилно.

Позицията на политбюро е да не се повдига въпросът за това кой през 1948-1949 г. е имал право, а Гомулка просто да се реабилитира без дискусия. Най-картинно в този дух се изразява Едвард Герек в края на изказването си: „Въпросът стои така – кой има право, Гомулка или партията?"[57] По този въпрос, за разлика от предишните, групата на „младите" демократизатори не застава зад пълна реабилитация на Гомулка, а се опитва да изрази съмнения в липсата на лични мотиви в борбата за пълна реабилитация на Гомулка. Много от изказалите се припомнят и заслугите на Гомулка за налагане на култа към личността и собствените му диктаторско-водачески черти. В крайна сметка пленумът приема решение, с което отменя онази част от решението на III пленум на ЦК от ноември 1949 г., където Гомулка е обвинен във враждебна дейност[58]. Решението е половинчато, защото отмяната не засяга резолюцията от 1948 г. за „дяснонационалистичното отклонение". Но завръщането на Гомулка в политиката не с помощта и под знамето на натолинците дава шанс на „младите" демократизатори да избегнат присъединяването на сталинистите-прагматици, приспособяващи се към новата обстановка, по същия начин, по който са се приспособявали и през 1948-1949 г.

Най-дълго продължилият пленум на ЦК на ПОРП завършва с резултати, които могат да се определят като „спирка по пътя". От една страна, става ясно, че Полша не иска и не може да се върне обратно, но, от друга, повечето от решенията са половинчати – говори се за нови форми на демокрация, но се изразяват и опасения от „прекомерната" свобода. Те обещават демократизация на партията – ограничаване ролята на апарата, промяна на методите за ръководство на профсъюзите и на обществените организации. Но всичко това са все още само обещания, които могат да задържат надеждите и доверието само за известно време.

През лятото на 1956 г. в полската преса, но особено ярко по време на дискусиите на VII пленум, се проявява тенденцията, която винаги е съществувала в полското общество, особено в католическите среди, но за пръв път толкова ярко се проявява след Втората световна война в средите на ПОРП – става дума за антисемитизма. Въпреки покъртителната трагедия на полското еврейство, подложено на почти пълно унищожение, традиционните антиеврейски настроения не напускат съзнанието на поляците с изчезването на полското еврейство. За пръв път обаче (след погрома в Келце от 1946 г.) те излизат на повърхността на политическия живот. Получава се така, че търсенето на вината за насилието и беззаконието през последните пет години става основно занимание за политиците, нещо повече, колкото по-ангажирани са те с предишната система, толкова по-дейно търсят виновниците другаде. Най-лесно е да се открият изкупителните жертви в унисон с традиционните психологически предубеждения на полското общество. Използван е формалният факт, че броят на евреите в партийния и държавния апарат, силите за сигурност, съдебните органи значително надвишава относителния им дял в полското общество, за да се насочи масовото недоволство към тях.

Добре познатият похват за пренасочване на недоволството е използван преди всичко от консервативно-догматичното крило. Скандална известност добиват изказванията на Зенон Новак и на Виктор Клошевич с искане да се отстранят от ръководни постове дейците от еврейски произход[59]. Никой не иска да бъде директно обвиняван в антисемитизъм, но няма друго тълкувание на думите на З. Новак на юлския пленум: „Неведнъж говорехме за тези неща, неведнъж разговаряхме за неправилните, нездрави групировки. Изглежда това трябва ясно и отчетливо да се каже. Смятам, че ние като ръководство

извършихме грешката, че недостатъчно смело издигахме отговорни, полски, работнически кадри." Национализмът, възприел в този момент антисемитски облик, се включва в арсенала на борбата за власт в партията[60].

Политическата криза не е разрешена със Седмия пленум. Не на последно място това се дължи на факта, че неговите решения остават почти неизвестни на обществото. Те не са публикувани, а се „пренасят" до организациите чрез специално съставени „информации". Това създава атмосфера на недоверие и възможност за лични спекулации на много от участниците, които съзнателно позволяват да „изтекат" определени, изгодни за тях сведения. В такава ситуация вече не само на закрития форум на висшето партийно ръководство, а на обществената сцена отново се появява полузабравеният през предишните години образ на Гомулка. Никой от тогавашните полски политици не може да се похвали нито с пълната си несъпричастност към периода на „грешки и изопачения", нито с ореола на легенда – човек, пострадал заради убеждението си, че Полша трябва да следва свой собствен път на развитие, а не налагания ѝ от могъщата източна съседка. Годините на отдалечаването на Гомулка от политическата сцена са спомогнали и да се позабравят някои от авторитарните му качества и силови действия. В началото на есента Гомулка се оказва личността, която печели доверието на мнозинството поляци. Още на 1 август Е. Охаб и А. Завадски разговарят в продължение на няколко часа с Гомулка. Резултатът е, че на следващия ден той си получава партийната членска книжка, а след два дена това е съобщено в централната вечерна радиоемисия[61].

Между резултатите от пленума трябва да се споменат и неполитическите актове: заплатите на работниците са повишени, а промяната на отношението към познанските събития води до освобождаване от затвора на вече осъдените и от ареста на все още подследствените за вражеска и агентурна дейност. Общественото напрежение спада, но изборите за заводски профсъюзни ръководства показват, че е рано за успокоение. При тези избори работниците открито демонстрират, че не са склонни да се подчиняват на предварителната селекция, извършена от партийното и административното ръководството, а искат да гласуват за хора, на които вярват. Варшавските работници се обявяват за провеждане на „икономически експеримент", под което се разбира промяна на мястото на колектива в ръководството на

предприятието, по-голяма самостоятелност на предприятията и свързване на заплащането с икономическите резултати. В този дух вървят и съветите на известните икономисти Влоджимеж Брус и Юзеф Пайестка.

Започва съживяване във вътрешнопартийния живот, както и търсене на собствена идентичност и в двете „съюзни" партии – Демократическата и Обединената селска[62]. Дискусионните клубове на интелигенцията, достигнали 250 на брой (особено формираните около редакцията на в. „По просту" Клубове на младата интелигенция към ССМ) продължават да търсят истината за миналото и гаранции за демократизация в бъдещето. Младежта най-бързо и смело се възползва от свободата – още през август в Сопот се провежда първият фестивал на джазовата музика, доскоро обявявана за един от основните врагове на социализма. Църквата не бърза да поставя искания, но вече по-спокойно и масово се изпълняват католическите ритуали, въпрос от особена важност за поляците, които и през XIX, и през XX в. свързват католицизма със съпротивата си срещу всичко чуждо, дошло от изток. На 26 август по време на традиционния католически поход-шествие в Ясна Гура се събират неколкостотин хиляди пилигрими.

С началото на есента, през месец октомври, заедно с учебната година започва и активният политически сезон, а всеобхватните промени, очаквани от всички, стават неминуеми. За студентите началото на учебната 1956/1957 г. означава не толкова учене, колкото дискутиране и митингуване. От всички страни, партийни и непартийни, се чуват искания за провеждане на нов пленум на ЦК, който наистина да промени нещо. Посоката на промените също е определена и то от създателите на общественото мнение. Литераторите-партийци пишат: „Обръщаме се към др. Гомулка, който благодарение на несломимата си позиция спечелва доверието на народа, да представи на партията и на работническата класа вижданията си за основните проблеми на нашия живот и пътя за изграждането на социализъм в Полша."[63]

По същото време представителите на двете тенденции в политбюро постигат споразумение около решението да поканят Гомулка на някое от следващите си заседания. Персоналните промени в този ръководен партиен орган продължават – подава оставка архитектът на полската свръхиндустриализация Хилари Минц. Едва ли за някого

в партийното ръководство вече може да има съмнение, че Гомулка се връща, разликите са в условията, при които той може да се върне и най-вече на какъв пост. На 12 октомври, за пръв път след отстраняването му от ръководството на ПОРП, Владислав Гомулка присъства на заседание на политбюро. В отговор на предложението да се включи в работата казва: „Досега не ми позволявахте да го правя, сега, ако сте променили позицията си, аз няма да се противопоставям. Искам обаче да подчертая, че по въпросите, по които смятам, че имам право, няма да отстъпя – ще се обръщам последователно към ръководството на партията, евентуално към партийните организации със своите съмнения. Такъв съм си упорит и искам да го знаете.“[64] Думите му не са случайни. С тях той иска да предупреди, че няма да се подчинява на всички решения и условия, че когато не е съгласен, ще се обръща за подкрепа към масите през главата на партийното ръководство.

От друга страна, и думите, и присъствието на Гомулка показват, че той се е отказал от едно от предварителните си условия – да се отмени решението от 1948 г., с което се осъжда деснонационалистическото отклонение, свързано с неговото име[65]. Този отказ означава, че личната му обида е отстъпила на политическото мислене. Извършването на голяма промяна в ръководството, свързана с името на Гомулка, е осъзната като неизбежна необходимост и от политбюро. Тя е основната причина за свикване на нов, Осми пленум на ЦК на 19 октомври 1956 г.

Извършващото се в Полша се следи с голямо внимание далеч извън границите ѝ – и от изток, и от запад. В едни случаи интересът е предизвикан от надежди, в други – от опасения. Интелигенцията от страните на европейския съветски блок търси достъп до полските издания – те се четат, препрочитат, превеждат и разпространяват на самиздатски принцип. За България такава е съдбата на статиите от вестниците „По просту“ и „Нова култура“[66]. Със съвсем други чувства наблюдава развитието на полския политически живот новото, реформаторски настроено ръководство на КПСС. Н. Хрушчов присъства на първия полски пленум след XX конгрес на КПСС, за да не позволи да бъде избран на овакантения ръководен пост догматично настроен комунист. Няколко месеца по-късно обаче предвижданата нова смяна в ръководството, този път с човек, несправедливо отстранен и арестуван по съветско настояване за „деснонационалисти-

ческо отклонение", плаши съветското ръководство с перспективата полската демократизация да отиде твърде далеч. Тревожни са сведенията, получавани в Москва от съветските дипломатически и други представители в Полша[67].

Тревога тогава, в средата на октомври, предизвикват две неща – антисъветизмът и опасността от разпадане на създадената година порано в столицата на Полша Организация на Варшавския договор. Според вижданията на наблюдателите на полския политически живот и двете тенденции се появяват в Полша като резултат от процесите на либерализация, започнати от Седмия пленум. Първият съветник в съветското посолство във Варшава (и бивш консул в Краков) Ю. Бернов пише: „Създалото се положение в страната и особено антисъветската насоченост в поведението на редица полски дейци не можеше да не предизвика тревогата на съветското ръководство. Не можеше да се изключи и вариантът, че с идването в ръководството на партията на В. Гомулка може да се извърши корекция в политическата линия на ПОРП и да бъдат направени сериозни кадрови промени във висшите ешелони на властта. Не е изключено и това, че Полша може да излезе от Варшавския договор и да тръгне към загуба на социалистическите завоевания."[68].

Доводите за тревогата се градят върху необикновената политическа активност на социални групи, които в нормална обстановка са доста далеч от политиката: работници (особено тези от Варшава, Шльонск, Лодз), студенти (особено от Варшавския университет), интелигенция (особено писателите). В очите на съветското ръководство тези социални групи могат да бъдат само опора на властта, но не и равноправни партньори при определяне на политическата линия.

В такава обстановка се подготвя възприеманият от всички като повратен Осми пленум на ЦК на ПОРП. Последното заседание на политбюро преди пленума се провежда на 17 октомври. Предварителната договореност между членовете на политбюро и Гомулка е за пълна смяна на тясното ръководство на партията – политбюро. Съставена е и комисия в състав Ю. Циранкевич, Е. Охаб, А. Завадски, В. Гомулка, чиято задача е да подготви предложение за ново ръководство. Очевидно не някакво уставно положение, а политическата необходимост прави Гомулка член на такава комисия в момент, когато е само редови партиен член и то едва от два месеца и половина. Предложението за ново ръководство не включва (в първия момент е по-

важно не кого включва, а кого изключва) В. Двораковски, Ф. Юзвяк, Ф. Мазур, З. Новак, К. Рокосовски. Подборът на изключените никак не е случаен – това са представители на консерваторите, на хората, свързани прекалено тясно с предишната система, а последният е съветски гражданин преди да бъде изпратен за военен министър на Полша. Но все пак остават и доста изявени сталинисти, такива като Р. Замбровски или Е. Охаб. Победата за реформаторите се изразява по-скоро в категорична промяна на съотношението на силите.

Най-важното персонално предложение безспорно е за нов първи секретар на ПОРП – В. Гомулка на мястото на Е. Охаб. Самият Е. Охаб смята, че Гомулка трябва да се върне в ръководството на ПОРП, но е противник на такова решение, при което веднага да бъде определен като първи секретар, защото според него това би означавало „да се постави партията на колене“[69]. Всъщност Охаб дори и не подава оставка, нито отчита дейността си, той просто мълчаливо се подчинява на решение, което му е предложено и наложено от двама други членове на политбюро Ю. Циранкевич и Р. Замбровски. Имената не могат да не направят впечатление, защото това не са най-реформаторски настроените партийни дейци. Тяхната активност в борбата за връщане на Гомулка може да се обясни по-скоро с надеждата да запазят влиянието си в партията (а може би и постовете си).

Политическото напрежение нараства. На 16 октомври в католическия седмичник „Слово повшехне“ излиза статията „Държавен инстинкт“ на председателя на официалната обществена католическа организация ПАКС Болеслав Пясецки, в която се призовава към умереност и чувство за отговорност, за да не се стигне до военно положение. Поради съмненията в моралната чистота на Пясецки и за обвързаността му с органите за сигурност предупреждението в неговата статия е възприето по-скоро като заплаха. Слух за подготвян военен преврат упорито се разпространява из Варшава. При това не бива да се подценява прякото съветско влияние в армията, където служат много съветски офицери, съветници, а и К. Рокосовски продължава да е военен министър.

Слуховете и съобщенията за предстоящи промени водят до съветска реакция. На 18 октомври Е. Охаб е уведомен от съветския посланик във Варшава Б. Пономарьов, че ръководството на КПСС смята за необходимо да обсъди с полски представители положението в страната и в партията, затова съветска делегация, оглавена от Н.

Хрушчов, има намерение да пристигне на следващия ден във Варшава. Съобщението е поразително. Не става дума за покана, за уговаряне на среща, а за съобщение, че делегацията пристига и полското ръководство трябва да се съобрази с този факт. При тези условия не е странно, че вестта за внезапното пристигане на Хрушчов остава неизвестна за обществеността[70].

Вечерта на 18 октомври в съветското посолство във Варшава има прием по случай посещението на делегация на Московския комсомол. До този момент никой от посолството, с изключение на посланика, не знае за внезапното пристигане на нова делегация на най-високо равнище. Едва след приема посланикът уведомява първия си съветник и още същата вечер като подготовка за сутрешното посещение те се срещат с трима от членовете на полското политбюро. Имената им са многозначителни. Това са К. Рокосовски, З. Новак и Ф. Юзвяк – и тримата не са предвидени в новото политбюро. Те са, както пише Бернов, дейци, „с които ние имахме делови, приятелски отношения“[71]. Разговорите продължават цяла нощ и от тях съветските дипломати разбират, че персоналните промени са предварително подготвени, че консерваторите не са против личността на Гомулка, а се страхуват от натиска, който могат да му окажат „десните“. Към предварителната подготовка за посещението на Хрушчов трябва да се отнесе и пристигането във Варшава в 4 ч. сутринта на маршал И. Конев с група офицери[72]. За това пристигане поляците не са уведомени официално, защото съветските военни имат голяма свобода на действие в Полша след подписването на Варшавския договор. Присъствието на маршал Конев във Варшава точно когато предстоят решителни и повратни събития говори достатъчно ясно за намерението на Хрушчов да преговаря със значителна военна сила зад гърба си.

Рано сутринта на 19 октомври, още преди началото на пленума, обявен за 10 ч., долита съветската партийна делегация, в чийто официален състав влизат Никита Хрушчов, Лазар Каганович, Анастас Микоян, Вячеслав Молотов и „други отговорни работници от ЦК на КПСС“. Намесата на външен фактор в полските вътрешнопартийни и държавни дела се възприема и оценява по различен начин. На първо място делегацията иска да разговаря с ръководството на ПОРП и Гомулка преди да започне пленумът. Всъщност целта на Хрушчов е отново същата, както и през март с. г. – да не допусне опасно за

Съветския съюз развитие на събитията. Но при всички случаи тази намеса поставя в трудно положение и старото, и новото полското партийно ръководство, което трябва да запази баланса между самостоятелност (искана от масовото движение за демократизация) и идеологическа вярност към общността на източноевропейските държави (условие, поставяно от съветските дейци, към което се добавя и важното за тях избягване на антисъветизма).

Още първите думи на Хрушчов, отправени към дошлите да го посрещнат членове на полското политбюро заедно с Гомулка, говорят за конфронтационните му настроения. Репликата е: „Е, как става така, защо ние в Съветския съюз научаваме за предстоящата промяна в ръководството на вашата партия и страна от предаванията на „Гласът на Америка" и от БИ БИ СИ?"[73] Хрушчов, разбира се, не е съвсем искрен, защото във Варшава е публикувано официално съобщение за предстоящия пленум и за дневния му ред. Проблемът е другаде, недоволството на съветския ръководител идва от факта, че за предстоящите значими промени Е. Охаб, а и повечето от другите полски ръководни дейци, не са се обърнали за съвет и съгласие към КПСС. Трябва да се отбележи и това, че страхът очевидно е роден от непредвидимото поведение на Гомулка, но недоволството е от поведението на старото ръководство. Като изключим лицата, с които се срещат в навечерието на пристигането на Хрушчов съветските дипломати, другите полски дейци предпочитат да решават политическите си проблеми сами, в съответствие с настроенията на полското общество. Не е случаен и разговорът на Хрушчов пред всички веднага, още на летището, с марш. Конев. Той го пита как вървят нещата и едва след като се уверява, че съветските войски, разположени в Полша, са потеглили към Варшава, се успокоява и отново се обръща към поляците[74].

Към рифовете в полско-съветските отношения по време на октомврийския пленум трябва да се добави и опасността от прерастване на политическия конфликт между двете партийни ръководства във военен сблъсък между двете държави. Тази възможност дълги години е отричана от официалната съветска и полска историография, но е запазена като варшавски слухове и сведения на външни наблюдатели[75]. През последните години бяха дадени многобройни и убедителни подробности в спомените на полски военни, участници в събитията[76].

Военна акция в подкрепа на политическата е подготвяна от съветска страна, но полската също има готовност за такъв развой на събитията. За да не могат съветски войски да навлязат в полска територия от съседните страни, най-вече от ГДР, главнокомандващият полските погранични войски издава специална заповед, според която за навлизане на такива войски е необходим специален пропуск[77]. Полските военни предупреждават партийното ръководство, че то едва ли може напълно да разчита на редовната полска армия, защото значителна част от основния ѝ команден състав се състои от съветски граждани, а военен министър е Константин Рокосовски. Но полящите разчитат на силите за сигурност, чийто командващ е станал близкият на Гомулка и репресиран в предишния период ген. Вацлав Комар. Верни на полските интереси остават и военновъздушните сили, ръководени от ген. Фрай-Белецки и военноморските с контраадмирал Вишневски[78]. Годините на размразяването в Полша и успехите в реабилитацията на полските генерали са довели до такива промени, които неочаквано изправят съветските войски срещу армия, освободена от външен контрол и дори готова да се бие в защита на суверенитета на страната си.

Рано сутринта на 19 октомври полските патриотично настроени военни получават сведения за движението на съветските танкови войски, разположени в Долен Шльонск (Силезия) и Западно Поможе (Поморие) към Варшава. На зададения им от поляците въпрос какви са намеренията на раздвижилите се войски, съветските военни от делегацията отговарят, че това са предварително планирани маневри и че войските не са насочени към Варшава. В 11 ч. обаче сведенията, че танковете се насочват именно към Варшава, се потвърждават. Заместник-министърът на вътрешните работи ген. Хибнер дава заповед съветските войски да не бъдат допуснати до столицата и в изпълнение на тази заповед наличните сили за сигурност и милицията заемат изходите на Варшава[79].

Едвард Охаб, който на 19 октомври все още е първи секретар на ПОРП, описва ситуацията по следния начин: „Поръчах на Алстер (държавен подсекретар в Комитета за сигурност – б. м., И. Б.) да подготвят заедно с ген. Комар заповед на министъра на вътрешните работи за поставяне на Комитета за държавна сигурност (КДС) в състояние на готовност... Смятах, че това ще ни донесе катастрофа, огромно нещастие, но не бихме могли да се откажем от този коз...

играта очевидно беше много трудна и тънка. Хрушчов се досещаше."[80]

Съветските войски спират далеч от Варшава, но защото в последния момент съветските маршали издават заповед да се спре военната акция. Доказателството е движението на един от отрядите, загубил връзка с останалите, който все пак достига Варшава – квартала Воля[81]. Твърдото намерение, а и желанието за съпротива както у военните, така и сред варшавската общественост, която бързо организира доброволни защитни отряди в помощ на войските, карат съветските политици да се откажат от силовото военно решение. Към тази най-очевидна тогава причина трябва да се добави и най-важното – посоката на преговорите, която хем зависи от военното противопоставяне, хем предопределя и действията на военните.

След като посрещат Хрушчов на летището, поляците искат от него разрешение да открият пленума и после да се върнат за двустранните преговори, тъй като участниците в пленума не са информирани за неочакваното съветско посещение. Така или иначе пленумът започва така, както е обявен – в 10 ч. Без тържествено откриване Е. Охаб само предлага да бъде разширен съставът на самия ЦК с четирима души – Владислав Гомулка,Мариан Спихалски, Зенон Клишко, Игнаци Лога-Совински. Такова кооптиране на членове не е най-приемливата практика, но никой не поставя въпрос доколко ЦК има правото да го извършва. На участващите в заседанието е съобщено също, че след избора на тези лица и преди да започне деловата работа на пленума, трябва да се проведат преговори със съветската делегация. Предложението е да се отложи работата до 18 ч. същия ден. Реакцията на залата е по-скоро отрицателна, което показва, че дори и сред членовете на висшия партиен орган, избрани от конгреса през 1954 г., промените в мисленето и в отношението към Съветския съюз и КПСС са много напреднали. Някои членове на ЦК предлагат изборът на нов първи секретар (Гомулка) да се извърши преди преговорите (т. е. да бъде поставена съветската делегация пред свършен факт), но това предложение не е прието[82].

Преговорите на полското политбюро и Гомулка със съветската партийна делегация продължават през целия петъчен ден (19 октомври) и през нощта на следващия – 20 октомври, до 3 ч. през нощта. В 6 ч. и 45 мин. на 20 октомври самолетът на съветската делегация отлита. Основните действащи лица в тези доста темпераментни пре-

говори са Хрушчов и Гомулка. По-късно Гомулка пише: „На моменти разговорите се водеха на доста недипломатичен език. Защото това често се случва с приятели. Тук не са пристигнали дипломати, а ръководители на КПСС и разговаряха с ръководители на ПОРП. Казахме си истината в очите. Какво те мислят за нас и какво ние мислим за техните действия... Обявихме им, че оценката на положението в страната е само наша работа, а е само наша работа, защото ние по-добре можем да почувстваме и оценим настроенията, отколкото някои отвън. Смятаме, че всякакво друго разрешение на назрелите проблеми, всяко различно от това, което предлагаме, може да бъде само вредно, вредно и за нас, и за целия социалистически лагер. Затова им казахме: отговорността за положението поемаме ние."[83] Когато Хрушчов иска да знае защо не е информиран за предложенията за ново ръководство на ПОРП (а оттам и на държавата), той получава отговор, че този въпрос може да се разглежда единствено и само като вътрешнопартиен проблем на ПОРП и нейния ЦК[84].

Впечатлението на Гомулка от разговорите с Хрушчов е, че очевидно съветските информатори в полското партийно ръководство са създали застрашителен образ на демократизацията. Това кара полските партийни дейци през цялото време да успокояват съветските представители и да защитават демократичния, а и социалистическия характер на промените. Гомулка е принуден да декларира: „Полша не по-малко от Съветския съюз е заинтересувана от съюза на Полша със Съветския съюз, приятелските отношения между Полша и Съветския съюз и братското сътрудничество на полската армия с Червената армия да бъдат запазени."[85] Тези думи не са предназначени само да успокоят Хрушчов. Такова е искреното убеждение на Гомулка и на значителна част от полското общество: че Полша може да запази мястото си в Европа и в света след Втората световна война, разчитайки преди всичко на съюза със СССР. Ако към това се прибави и нелекият проблем за новите полски граници на север и запад, които през целия следвоенен период до момента са поставяни под въпрос от ФРГ, може да се обяснят ако не просъветските, то поне неантисъветските настроения на немалка част от поляците[86].

Преговорите завършват успешно и за двете страни. Полската иска да бъде освободена от пряк съветски контрол и получава това право. Съветската е успокоена, че събитията няма да излязат изпод контрола на ПОРП и най-вече, че процесът на демократизацията

няма да вземе опасни за целия Източен блок размери[87]. Обещанията са дадени, но за да се превърнат те в реалност, е нужно да бъдат последвани от преговори, спогодби и договорености. В нощните преговори се говори повече за обещания, по-малко се мисли за изпълнението им, но и на него му идва времето. Още през нощта, когато Гомулка изброява икономическите проблеми на полско-съветските отношения, той получава от Хрушчов покана за посещение на полска партийно-правителствена делегация в Москва през ноември 1956 г.[88]

Пленумът на ЦК на ПОРП продължава работата си едва в 11 ч. на 20 октомври. А. Завадски прави отчет за полско-съветските преговори, след което се разменят остри реплики във връзка с движението на съветските войски. Маршал Рокосовски отговаря от тяхно име, като се опитва да омаловажи действията им и гарантира, че полски редовни войски не са били ангажирани в събитията. В това никой не се съмнява, тъй като полските военни са искали да избегнат именно намесата на Рокосовски като военен министър. Оттук нататък заседанието следва хода не на дневния ред, а на историческите събития. Гомулка формално още не е нищо повече от редови член на ЦК, но взима думата, за да направи програмно изказване. След като получава благословията на Хрушчов, вече никой не се съмнява, че това е новият полски държавен ръководител, дори и тези, които са алармирали съветското ръководство за тази „опасност"[89].

Гомулка излага цялостното си виждане за пътя на Полша от 1949 г. до момента и програмата си за бъдещото развитие. Това е доклад-програма, представен не само пред членовете на ЦК, а и пред цялата страна. За пръв път работата на пленум на ЦК е предавана пряко по радиото. Гомулка е единственият, който може да се почувства освободен от отговорност за предходния период и който може да каже, че се надява отминалият период да премине завинаги в историята: „Много лоши неща имаше в тези години. Наследството, което този период остави на партията, работническата класа и нацията в някои области на живота е повече от тревожно..."[90] Следва критичен преглед на резултатите от шестгодишния план, от аграрната политика, познанските събития и решенията на предишния Седми пленум.

Може би най-остра е критиката към оценката на досегашното ръководство на познанските събития. Неговата интерпретация е изцяло нова: „Работническата класа даде на ръководството на партията

и на правителството болезнен урок. Като започваха стачката и излизаха демонстративно на улицата в черния юнски четвъртък, познанските работници извикаха на висок глас: Стига! Така повече не може! Откажете се от погрешния път!... Когато излязоха на улицата, работниците от Познан не протестираха срещу Народна Полша, срещу социализма. Те протестираха срещу злото, което се шири в обществения ни живот и което болезнено ги засяга, срещу изопачаването на основните принципи на социализма, който е тяхна идея... Причините за познанската трагедия и дълбокото недоволство на цялата работническа класа се коренят у нас, в ръководството на партията, в правителството. Избухливият материал беше събиран в продължение на години."[91]

След суровата и сравнително справедлива (от гледна точка на днешния ден може би недостатъчна) оценка за годините на чистия сталинизъм в Полша, Гомулка пристъпва към програмата си за бъдещето. Най-кратко тя може да бъде определена с думата демократизация. В икономиката той я вижда във възстановяването на работническото самоуправление, в новите работнически съвети, вън и независимо от профсъюзите, които да участват в управлението на предприятията и да са заинтересовани от тяхната ефективност. Говори за необходимост от съобразяване със закона за стойността, за децентрализация на управлението, за по-голяма самостоятелност на предприятията.

За селото той предлага друг път, различен от дотогавашната форсирана колективизация. Без да се изказва по принцип срещу кооперирането, Гомулка поставя четири условия, необходими за образуването на производствени кооперации: 1. абсолютна доброволност, изключваща всякаква принуда; 2. пълно самоуправление; 3. закупуване на машините и оръдията за селскостопанско производство; 4. помощ в кредити от държавата, приоритет при договарянето и осигуряването на торове и др.[92] Но всъщност призивът му е към развиване на разнообразните, традиционни форми на кооперации на основата на „благосъстоянието на трудещото се селячество".

По-глобалното виждане на Гомулка за развитието на Полша е всъщност връщане към собствената му концепция от втората половина на 40-те години за „полски път към социализма", съобразен с националните специфики и традиции, немислим без демократизация. Последното понятие се възприема като разграничаване на компетен-

циите на партийния и държавния апарат, промяна във вътрешнопартийния живот (количествено и качествено ограничаване на партийния апарат и контрол над него), възстановяване самостоятелността на законодателната власт в лицето на Сейма, нов избирателен закон, който да позволи на гражданите не само да гласуват, а и да избират, по-голяма свобода за дейност на „съюзните" партии и на католическата църква.

Заключителната част от речта на Гомулка сочи и границите на демократизацията: „Като обявяваме принципа за свобода на критиката във всичките ѝ форми, а значи и в пресата, имаме право да изискваме от всяка критика да бъде творческа и справедлива, да помага да се преодоляват трудностите на сегашния период, а не да съдейства за разширяването им или както става понякога демагогски да разглежда явленията и нещата. От нашата младеж, особено от младежите от висшите училища имаме право да искаме отличаващата я страст в търсенето на пътища за подобряване на днешната ни действителност да бъде затворена в рамките на решенията, които ще вземе днешният пленум. На младежта винаги може много да се прощава. Но животът не прощава никому, значи и на младежта, неразумните стъпки."[93] Акцентите идват да обявят, че търсенето е приключило.

Изборът на политбюро за пръв път в историята на тази партия се провежда тайно[94], но за нов първи секретар на ПОРП (В. Гомулка) гласуването е явно и единодушно. Резултатите от тези избори са интересни от гледна точка на изхода от борбата между двете групировки. Според Гомулка разликите между двете тенденции са: „първо, в разбиранията за суверенитета на Полша и второ, в съдържанието, характеризиращо демократизацията на нашия живот в рамките на социалистическия лагер"[95]. На практика изразителна победа на октомврийския пленум не получава нито едната, нито другата група. И двете имат представители в политбюро, но основно значение има не това коя има повече (това е реформаторската група), а изборът на нов първи секретар, защото Гомулка още през войната и през първите следвоенни години доказва, че не се поддава на натиск отвън и на опити за манипулации. И в този случай, въпреки че е по-близък до реформаторите, той и на тях не позволява да го направят зависим. Освен водаческите лични черти на Гомулка причина за недоверието му е и бързата еволюция на някои от новите реформатори от краен догматизъм в миналото.

В последна сметка резултатът от полския Октомври е обещанието и началото на значими реформи на практика във всички сфери на икономиката, в обществения живот, в политиката, в отношенията с църквата. Това става възможно не само и не толкова поради желанието на партийното ръководство, колкото под натиска отдолу на хилядите варшавски, лодзки работници, студентските дискусионни клубове, исканията на творческата интелигенция[96]. В кризисните дни 19 и 20 октомври в големите полски градове работниците и младежите излизат на площадите, правят митинги, очакват промените. На много от партийните ръководители това не се харесва[97], но всъщност активността е тази, която не позволява половинчато разрешение на кризата.

След щедрите обещания идва ред и на изпълнението им. Може би едно от първите действия на новия ръководител е това, което изглежда най-далеч от личните му убеждения – преодоляването на конфликта на властта с църквата. На 28 октомври е освободен кардинал Стефан Вишински, глава на полската римокатолическа църква[98]. На 8 декември 1956 г. е обявено и решението на съвместната комисия на Полския епископат и правителството за промяна на декрета от февруари 1955 г. по въпросите на: заемането на духовните постове, изучаването на религия в училище (което вече може да става извън задължителните предмети), освобождаване на заточените свещеници и правото им да се завърнат сред вярващите. Тези едностранни действия на властта слагат началото на сложните и изпълнени с конфликти и с разбирателство отношения между полските комунисти и полската църква.

В еуфорията на демокрацията радостта от по-широките права, дадени на практика на всички социални и политически групи, никой не се сеща за необходимостта промените да бъдат осигурени и с документи. Доверието в личността на Гомулка, на свой гръб усетил несвободата, за повечето дейци се оказва достатъчна гаранция. Започват стъпки за осъществяване на по-широки права за Сейма, за работническите съвети, за другите политически партии, но не и на идеята за институционални гаранции. Истинските обществени промени започват в Полша едновременно с нарастването на политическата криза в Унгария и се оказват под прякото им влияние. Затова всичко, което става след Осмия пленум, вече е вън от понятието Полска 1956 г., то вече е нейният послеслов[99].

БЕЛЕЖКИ

[1] Пълният текст на доклада на Хрушчов е широко публикуван в СССР едва през 1989 г., вж. Известия ЦК КПСС, 1989, № 3.

[2] Сведенията за въздействието на доклада са многобройни и са дадени от представители на всички партии-гостенки. Те започват още в началото, когато паметта на Сталин е почетена с едноминутно мълчание, едновременно с тази на Готвалд и Токуда.

[3] На подобието на двата принципа обръща внимание Хана Аренд в предговора към изследването си „Тоталитаризмът", с. 17.

[4] Събитията около смъртта на Бйерут на 12 март 1956 г. и масовото разпространяване в Полша на вариант от доклада на Н. Хрушчов за култа към личността е описано от двама полски историци, вж. *Rykowski, Zb., W. Wladyka.* Exemplarz Numer 2094. – Polityka, 1988, Nr. 31.

[5] WystapieNie N. S. Chruszczowa Na VI pleNum KC PZPR (1956 г.). – Z pola walki, 1989, Nr. 1, 131-135.

[6] Цитирани от встъпителната статия на историка Богдан Бжежински, предшестваща публикуването на речта на Хрушчов, пак там, 127-128.

[7] *Бернов, Ю.* Цит. съч., с. 126.

[8] Пак там, с. 129.

[9] WystapieNie N. S. Chruszczowa..., с. 132.

[10] Пак там, 133-134.

[11] Според спомените на Сташевски Варшавският партиен комитет решава да се публикуват 3000 номерирани екземпляра, а неофициално са отпечатани още 15 000, вж. *Toranska, T.* Oni. Warszawa, 1989, p. 383.

[12] Цитатът е по: *Rykowski, Z., W. Wladyka.* Rehabilitacja. – Polityka, 1986, Nr. 21.

[13] Цит. по: *Syzdek, E., Br. Syzdek,* Цит. съч., с. 138.

[14] Пак там, 140-141.

[15] *Rykowski, Z., W. Wladyka.* Rehabilitacja.

[16] Пак там.

[17] Пак там.

[18] Разказът за тези събития се намира в дневника на католическия писател Йежи Завейски, *вж. Zawieyski, J.* Oczyma pisarza i polityka. – Polityka, 1982, nr. 4.

[19] Пак там.

[20] *Korotynski, H.* Ruch odNowy w Sejmie w 1956 г. – Polityka, 1983, Nr. 47.

[21] *Kolomejczyk, N., A. Koseski.* Europejskie panstwa socjalistyczne 1948-1960, с. 336.

[22] Според сведения на историци емигранти амнистираните политически затворници са 28 000 души, вж. *Halecki, O., A. Polonski.* Цит. съч., с. 350.

[23] Става дума за едни от известните процеси срещу военни, а именно от т.нар. група „Старт". Общо в процесите срещу висши офицери са издадени 19 смъртни присъди.

[24] *Wazniewski, W.* Zarys historii Polski Ludowej 1944-1983. Warszawa, 1986, p. 86.

[25] *Toeplitz, K.* Z wlasnego prawa bierz nadanie. – Nowa kultura, 1 maj 1956.

[26] Отговорът е публикуваи в официоза „Трибуна люду". Цит. по: *Rykowski, Z., W. Wladyka.* Rehabilitacja.

[27] Цит. по: *Kowalska, B.* Polska awangarda malarska 1945-1980. Warszawa, 1988, p. 100.

[28] Пак там, с. 101.

[29] Писмото е публикувано у: *Syzdek, E., Br. Syzdek,* Цит. съч., 142-143.

[30] *Korotynski, H.*, Цит. съч.

[31] *Czubinski, A.* Czerwiec 1956 w Poznaniu. Poznan, 1986, 9-17.

[32] Пак там, 18-21.

[33] Спорът по точния ход на събитията, довел до познанския бунт, продължава в полската историография. Може би най-пълно виждания на различните участници са представени в цитираната вече книга, вж. пак там, 22-24.

[34] Под често енигматичното понятие „ексцесии" в случая разбирам побой и хвърляне в канала на директора на едно от предприятията, поставянето на кошче за боклук върху главата на партиен секретар на друг завод, преобръщане на коли, трамваи и автобуси, разбиване и разграбване на магазини – главно за хранителни стоки, вж. пак там, с. 30.

[35] *Mus, W.* Z drugiej strony barykady. – Polityka, 1982, nr. 19.

[36] Спорът в полската политика и историография се водеше по въпроса дали бунтът е антисоциалистически или остава в рамките на приемането на господстващата система. До 1989 г. определението антисоциалистически имаше чисто политически характер, а целта му бе да бъдат обвинени и осъдени участниците в събитията, като в същото време бъде оправдано използването на сила при потушаването на буита. От гледна точка на деполитизираното виждане на полската история смятам, че няма причина да се отрича антисоциалистическият характер на събитията след 11 ч. Това само показва съществуването на такива настроения в Полша още през 1956 г. и позволява да се потърси възникването на организирана опозиция срещу управляващата ПОРП през този период.

[37] Развитието на събитията е проследено по двете цялостни изследвания: *Czubinski, A.* Czerwiec 1956 w Poznaniu; Poznanski Czerwiec 1956. Poznan, 1981.

[38] *Jarocki, R.* Gdzie pan wtedy byl? Rozmowa z prof. W. Markiewiczem. – Polityka. 1981, nr. 25.

[39] *Ziemkowski, A.* Poznanski Czerwiec 1956, 94-98. Друг изследовател намира грешки в 15 имена, които се повтарят, и трима души, които са още живи през 1981 г. Неговият извод е, че точният брой на жертвите е 56, вж. *Choniawko, A.* Poznanski Czerwiec 1956. – Polityka, 1981, nr. 33.

[40] *Wladyka, W., Z. Rykowski.* na twardo czy na miekko. – Polityka, 1986, nr. 34.

[41] „Raport Gierka". – Polityka, 1988, nr. 2.

[42] Пак там.

[43] Пак там.

[44] Пак там.

[45] *Wladyka, W., Z. Rykowski.* Na twardo czy Na miekko.

[46] *Krasuski, J.* Rzeczywistosc a „Rzeczywistosc". – Zycie Warszawy, 1981, Nr. 197.

[47] *Czubinski, A.* Цит. съч., 54-55.

[48] Една от най-остро дискутираните позиции е изразена в полското емигрантско списание „Култура", вж. *Jedlicki, W.* Chamy i Zydy. – Kultura (Paryz), 1962, nr. 12.

[49] Повечето от тези характеристики са дадени от емигрантската или чуждата историография: *Jedlicki, W.* Цит. съч., с. 13; *Halecki, O., A. Polonski,* Цит. съч., с. 351; *Rothschild, J.* Цит. съч., с. 152.

[50] *Kuzinski, S.* Pazdziernik 1956. – Polityka, 1981, nr. 34.

[51] Общото впечатление в партийния апарат е, че всяка от групите обвинява другата в груповщина и фракционна дейност, но най-вече, че общият стремеж е всеки член на ръководството да получи съответен етикет, независимо доколко верен е той, вж. *пак там.*

[52] Цитатът е от доклада на Охаб, вж. *Wladyka, W., Z. Rykowski.* Na twardo czy na miekko.

[53] Пак там.

[54] Rezolucja w sprawie odhylenia prawycowego i nacjonalistycznego w kierownictwie partii, jego zrodel i sposob jego przezwyczenzenia, 2 wrzesien 1848. – In: PPR, dokumenty programowe, 1942-1948. Warszawa, 1984, 433-444.

[55] *Syzdek, E., Br. Syzdek.* Цит. съч., с. 143.

[56] Пак там, 144-146.

[57] *Ptaszynski, J.* Powrot Gomulki. – Polityka, 1985, Nr. 7.

[58] Пак там.

[59] Обвиненията срещу евреите не се свеждат само до дейността им от предходния период, а засягат и актуалната им позиция. Ето как описва ситуацията секретарят на Варшавския комитет на ПОРП: „Всеки има право да променя възгледите си, но промяната от крайно догматични до демократични възгледи е приписвана преди всичко на еврейския произход и на загубата на добрите предходни позиции. Сложността на въпроса се състои в това, че независимо от всичко много от тези другари изиграха действително и искрено изключително положителна роля в процеса на демократизация.", *Kuzinski, S.* Цит. съч.

[60] Антисемитизмът, макар и да не е толкова ясно изразен, колкото по време на мартенските събития от 1968 г., в Полша се признава от всички съвременници и изследователи, а се отрича единствено от хората, които го разпалват, вж. и NarodziNy i zgoN Polskiego PazdzierNika. – Polityka, 1981, Nr. 43.

[61] *Rykowski, Z., W. Wladyka.* Odpowiedzialnosc my bierzemy. – Polityka, 1986, nr. 42.

[62] *Gora, W.* Цит. съч., 351-354.

[63] Цит. по: *Rykowski, Z., W. Wladyka.* Odpowiedzialnosc my bierzemy.

[64] Пак там.

[65] *Syzdek, E., Br. Syzdek.* Цит. съч., 148-149.

[66] Данни за влиянието на полските събития, на полските вестници, както и за разпространяването им сред студентите от СУ „Климент Охридски" се пазят в университетския архив,вж. Софийски градски партиен архив (сега в СГОДА), ф. 1829, оп. 1, а. е. 27, л. 24-27, а. е. 32, л. 34-38, оп. 2, а. е. 4, л. 96.

[67] *Бернов, Ю.* Цит. съч., с. 127.

[68] Пак там.

[69] Siedem glosow o Gomulce. – Polityka, 1984, nr 6.

[70] *Rykowski, Z., W. Wladyka.* Odpowiedzialnosc my bierzemy.

[71] *Бернов, Ю.* Цит. съч., с. 127.

[72] Пак там, 127-128.

[73] Пак там, с. 128.

[74] Пак там.

[75] *Жан-Пол Сартър.* Цит . съч., с. 20; *Halecki, O., A. Polonski.* Цит. съч., 352-353.

[76] Публикациите са няколко и дават различни гледни точки, без обаче да си противоречат в едно: раздвижването на съветските войски, разположени на полска територия, вж. *Mus, W.* Czy grozila interwencja zbrojna? – Polityka, 1990, nr. 42; gen. Czeslaw Kiszczak. – Tygodnik Powszechny, 1989, gen. Juliusz Hibner. – Tygodnik Powszechny, 1990, nr. 12, nr. 51; gen. Edwin Rozlubirski. – Tygodnik Powszechny, 1990, nr. 17.

[77] На 19 октомври съветски танков отряд от Франкфурт се опитва да премине границата при Слубице, но тъй като няма специален пропуск, не е допуснат на полска територия. Отрядът се подчинява и не се стига до никакви инциденти.

[78] *Бернов, Ю.* Цит. съч., с. 128.

[79] *Mus, W.* Цит. съч.

[80] *Toranska, T.* Цит. съч., 1985, 61-62.

[81] *Mus, W.* Цит. съч.

[82] Това са Хелена Яворска и Михалина Татаркувна-Майковска. *Ptasinski, J.* Цит. съч.

[83] Цит. по: *Rykowski, Z., W. Wladyka.* Odpowiedzialnosc my bierzemy.

[84] Това прозвучава в отчета за преговорите, направен пред участниците в пленума от А. Завадски, пак там.

[85] Пак там.

[86] *Okey, R.* Eastern Europe 1740-1985. London, 1989, p. 208.

[87] Такава е и оценката на емигрантските историци, вж. *Jedlicki, W.* Цит. съч., с. 23.

[88] *Бернов, Ю.* Цит съч., с. 129.

[89] *Rykowski, Z., W. Wladyka.* Odpowiedzialnosc my bierzemy.

[90] Значителна част от речта на Гомулка е отпечатана у: *Syzdek, E., Br. Syzdek.* Цит. съч., 151-153.

[91] Цит. по: *Rykowski, Z., W. Wladyka.* Odpowiedzialnosc my bierzemy.

[92] *Ptasinski, J.* Цит. съч.

[93] Цит по: *Syzdek, E., Br. Syzdek.* Цит. съч., с. 152.

[94] Против отделни кандидати – по-специално от двете крайности Йежи Моравски и Роман Замбровски, гласуват по 20 души, но и 9-те кандидати са избрани. Те са: Ю. Циранкевич, В. Гомулка, С. Йеидрихновски, И. Лога-Совински, Й. Моравски, Е. Охаб, А. Рапацки, Р. Замбровски, А. Завадски. Тайният избор през 1956 г. е за пръв път, но се оказва и последен за дълъг период от време. Следващите тайни избори за политбюро са по време на Деветия извънреден конгрес на ПОРП, проведен през бурната и отново повратна 1981 г.

[95] В изказване пред варшавския партиен актив от 4 ноември 1956 г., вж. *Turski, M.* Ojciec chrzestni dogmatyzmu. – Polityka, 1984, nr. 48.

[96] *Kuzinski, S.* Цит. съч.

[97] Особено остри думи на пленума се чуват срещу дейността на секретаря на варшавската воеводска партийна организация С. Сташевски, който става организатор на масовото движение, вж. *Ptasinski, J.* Цит. съч.

[98] На 28 октомври 1956 г. кардинал Ст. Вишински се завръща във Варшава, вж. Kronika popazdziernikowa. – Polityka, 1986, nr. 50.

[99] Съдбата на тези институции е постепенното им сливане с други и изчезването им. На 20 декември 1956 г. е свикана учредителна конференция за работническото

самоуправление, която учредява независимите работнически съвети. На 29 ноември с. г. е учредена нова междупартийна организацня Фроит на народното единство. През януари 1957 г. се саморазпуска общата младежка организация и е дадена възможност да се създадат няколко различни младежки органнзацин. Финансови и икономически отстъпки от СССР са постигнати и по време на преговорите на полска делегация от 15-19 ноември 1956 г. там, вж. *Wazniewski, Wl.* Цит. съч., 96-97.

УНГАРСКАТА 1956 ГОДИНА – НАДЕЖДИ И ПОГРОМ

ПОРЕДНИЯТ ОПИТ ЗА ПРОМЕНИ

За унгарците разкритията, направени по време на XX конгрес на КПСС от Н. Хрушчов, стават сигнал за преосмисляне и преразглеждане на собствената близка история, включително и от последните две-три години. Изгубените за унгарската демократизация 1953-1956 г. се оказват пропуснати възможности и за достойно разделяне с историческото минало – освобождаването на репресираните по политически причини в периода на пълното господство на Ракоши не е съпроводено с преоценка на миналото. Унгарското общество реагира остро (подобно на полското при отмяната на решението за разформироване на ПКП), когато научава, че жертва на сталинските репресии са станали Бела Кун и повечето унгарски комунисти, намерили след поражението на Унгарската съветска република от 1919 г. убежище в Съветския съюз[1]. В изминалите след войната години пропагандата и идеологизацията вече са успели да превърнат мрачния спомен от кръвопролитията – червени и бели, на Унгарската съветска република в обект на национална гордост и това съзнание подсилва психологическото сътресение от новите разкрития.

Към политическото недоволство и недоверието във възможността за истински промени се прибавя и непоследователността в икономическата политика. Непрекъснато променящите се икономически указания на правителството водят до пълно объркване както на частните селски стопани, така и на предприятията, министерствата и официалните институции. Председателят на Статистическото управление изразява отчаянието си в писмо до ръководителя на Плановото управление, като пише, че поради нанесените няколко хиляди поправки в плановите показатели никой в страната, дори и Статистическото управление, не знае какви са действителните задачи на плана[2].

Решенията на XX конгрес на КПСС и особено промените, започнати в другите централноевропейски страни, за пореден път обна-

деждават унгарците, че нещо може да се подобри[3]. Отново, както и след смъртта на Сталин, хората се опитват да потърсят отговорността за репресиите по време на режима на Ракоши, болезнено усетени от почти всяко унгарско семейство. Очакванията за промяна не се оправдават. Причината е същата, както и за икономическото боксуване на място. Ръководният пост в УПТ, който М. Ракоши запазва след като си прави формална самокритика, си остава най-важен в това общество, наречено социалистическо, и дава пълна възможност на този опитен комунистически функционер да контролира целия живот на унгарското общество. Идеята за разделяне на властите в Унгария, макар и формално реализирана, след отстраняването на И. Над от поста министър-председател на практика е погребана. Новият пръв министър Андраш Хегедюш, въпреки някои свои прагматични идеи, си остава верен привърженик на консервативното крило в УПТ. Освен всичко друго той няма нито желание, нито политическа тежест, за да се опита да се противопостави на партийния лидер и остава верен на непроменето партийно ръководство или, което е същото, на Матиаш Ракоши.

След повратния за комунистическото движение конгрес на КПСС големият политически играч М. Ракоши отново прави необходимото, за да създаде видимост, че всичко върви както трябва. Само двадесет дни му трябват, за да организира на 12-13 март пленум на ЦК на УПТ, посветен на прилагането на „новия курс" на Хрушчов в унгарски условия (въпреки антисталинските идеи на Хрушчов, във взаимоотношенията му с „братските партии" от Източна Европа се запазва твърде много от Сталиновото наследство – затова и всички компартии се съобразяват с извършеното в КПСС). За разлика от резолюциите на други комунистически партии от Централна Европа, подчиняващи работата си на решенията на XX конгрес, ръководството на УПТ определя, че „генералната линия на нашата партия се оказа правилна във всички области"[4]. И още, че няма нужда от промени, защото те вече са били извършени и политическото положение в страната е добро[5].

Демагогското решение и особено твърдението, че процесите в Унгария се развиват добре, са в рязък контраст с нарастващото недоволство и напрежение, но то не е нещо ново в следвоенната унгарска история. На мартенския пленум се чуват и гласовете на несъгласни наред с успокоителните оценки, че XX конгрес е потвър-

дил правилността на унгарските промени. Членове на ЦР обвиняват Ракоши в укриване на реалните проблеми, в създаване на погрешна картина на икономическите резултати и в съзнателно забавяне реабилитацията на невинно осъдените, включително и на Ласло Райк. Ракоши отговаря отново с празни обещания и самокритики[6]. В пълно противоречие с оптимистичната картина, очертана от пленума, са трудностите в снабдяването на големите градове с хляб и други хранителни стоки, както и започналите стачки[7]. Ракоши се опитва да залъже общественото мнение и да се представи за реформатор, като на 27 март по време на среща с партийния актив от областта Хевеш обявява, че процесът срещу Райк е бил фалшифициран и затова осъдените неправомерно са реабилитирани. Малко по-късно, на 18 май, Ракоши признава и личната си съпричастност към процеса[8], но дори и в този момент продължава да се представя за жертва на собствения си министър на вътрешните работи Габор Петер. Все същата – успокояване на страстите, е целта на амнистията, обявена за някои католически свещеници и други политически затворници[9].

Демагогията изисква нежеланието за политически отстъпки да бъде балансирано от икономически облекчения. На 2 май правителството частично намалява цените на стоките за широко потребление. На 6 май е публикуван указ „за реда за разглеждане на заявленията и молбите на трудещите се". Започва и обявеното още през март повишаване на заплатите. Дори и в селото започва реабилитация на средните селяни, определяни все още по съветски образец като „кулаци", както и завръщането по родните места на изселеното в предходните години южнославянско население – отглас от преразглеждането на антититовите процеси[10].

Последвалите няколко месеца от пролетта и лятото на 1956 г. са решаващи за развитието на политическите процеси в Унгария. Полският пример е пред очите на унгарците – от поляците те се учат как да възприемат промените, извършени от Хрушчов, от техните трудности могат да видят и пораженията от бездействието, изразени в човешките жертви по време на Познанския юни. Също както и в полския случай, и в Унгария ферментът на недоволството покълва в средите на интелигенцията, намерила трибуна по страниците на пресата (особено в органа на писателския съюз „Иродалми уйшаг"), на заседанията на Съюза на унгарските писатели и в никнещите като гъби дискусионни клубове. Горчивият опит от подписката на писа-

телите през 1955 г., на която възраждащият се ракошизъм отговаря не с отстъпки, а с наказания, не възпира през следващите години новите ентусиасти. Младите писатели, интелектуалците, студентите не са склонни да се плашат от наказанията, а предпочитат да действат според принципа да се правят опити за промяна при всяка представила се нова възможност, докато в края на краищата властта бъде принудена да отстъпи.

Център на новата вълна от осъзнати искания, обърнати към политическата власт, става кръгът „Петьофи". Той е създаден през март 1955 г. по инициатива на Съюза на трудещата се младеж (ДИС) с цел да стане средище за обществено-политически дискусии по най-важните въпроси, вълнуващи младата (а и не само младата) унгарска интелигенция. През май и юни 1956 г. младежкият дискусионен клуб „Петьофи"[11] организира поредица от публични дискусии по проблемите на втория петгодишен план, за ролята на историческата наука, марксистката философия, функциите на пресата и информацията. В разнообразните дискусии се включват известни унгарски творци като философът Дьорд Лукач и композиторът Золтан Кодай.

В хода на дискусиите градусът на напрежението нараства – на 19 юни вдовицата на Ласло Райк разказва за следствието и съда, за ужасяващите условия и преживените унижения от нея и от мъжа ѝ, значително по-страшни от преживяното по време на диктатурата на М. Хорти. Цяла Будапеща говори за тази среща, но само до следващата, обявена за 27 юни и посветена на пресата. Водещ е главният редактор на партийния всекидневник „Сабад неп" М. Хорват, но за цензурата започва да говори писателят Тибор Дери, който открито атакува партийното ръководство. Той задава въпроса каква е причината за кризата и отговаря: „Няма свобода. Аз се надявам, че няма да има повече полицейски терор. Оптимист съм и се надявам, че ще се отървем от нашите сегашни лидери. Но да не забравяме, че ни е позволено да дискутираме тези въпроси само благодарение на разрешение отгоре. Те си мислят, че е добре да пуснат излишната пара от врящия бойлер. Ние обаче искаме дела и искаме възможност да говорим свободно!... Ние се борихме за толкова много неща, че забравихме за главното. А то е хуманизмът."[12] Следват подобни изказвания на Тибор Мераи, Александер Фекете, Петер Куцка, а дискусията, продължила девет часа, завършва със скандирания „Долу режимът! Да живее Имре Над!". Тази сбирка прелива чашата на търпението на догматичното партийно ръководство.

Реакцията на групата на М. Ракоши е изразена в специална резолюция на ЦР на УПТ от 30 юни. В нея се казва, че „акциите, насочени срещу партията и народната демокрация са организирани от различни групи, създадени около Имре Над", които „разчитат на голямата популярност на XX конгрес и на марксизма-ленинизма като умело прикритие на техните антипартийни и антидемократични възгледи". После се твърди, че „решителното противопоставяне на вредните възгледи не трябва да създава впечатление за заглушаване на критиката". Само не е ясно как могат да се съчетаят двете[13]. На следващия ден, 1 юли, И. Над изпраща писмо до ЦР, в което отхвърля отправените му обвинения: „И в публичните речи, и в написаното борбата ми е била за свободно изразяване на възгледи и е ръководена от Лениновите идеи и принципи. Аз отричам да съм изменил на тези принципи или да съм се отказал от тях, защото няма да позволя да бъда изключен от политическия и социалния живот."[14] Протестът на Над не пречи решението на ЦР да бъде изпълнено от силите за сигурност, които закриват клуба, наречен с името на поета и борец от революцията от 1948 г. Едва през септември дейността на клуба е отново възстановена, но тогава вече не може да бъде задържана в старите тесни граници, защото той е получил ореол на преследван от властите и започва създаване на подобни клубове из повечето провинциални университети.

Раздвижването сред младата унгарска интелигенция, главно студентите, съвпада със задълбочаване на трудностите при снабдяване на градовете – пряка последица от отказа да се стимулира индивидуалното селско стопанство. Започналите протестни стачки за пореден път показват, че нещо не е в ред в отношенията между властта „на работническата класа" и самата работническа класа. Към усложняващата се вътрешна обстановка се добавя и международният отзвук от познанските събития в Полша, които поставят подобни въпроси пред полското ръководство. Не на последно място за променените изходни позиции за предстоящия пленум играе роля и отношението на най-важния външен фактор – съветското ръководство. Въпреки че Ракоши успява след периода на немилост 1953-1954 г. да си възвърне благосклонността на съветското ръководство, той не може да се справи с принципното неприемане на неговата личност от югославския ръководител Йосип Броз Тито. Ракоши не само е сред най-активните действащи лица по време на прогонването на Югославия

и Тито от „социалистическия лагер", но именно от будапещенските „шпионски" процеси тръгва преследването на т.нар. Титови шпиони из цяла Източна Европа. А това трудно може да бъде забравено и пренебрегнато от Тито. По време на югославско-съветската среща на най-високо равнище в СССР през пролетта на 1956 г. Тито поставя съвсем ясно въпроса за смяната на Ракоши. Отговор на твърдото Титово убеждение, че „Ракоши няма квалификация нито да ръководи унгарската държава, нито да постигне национално обединение", е мъгливият отговор, че „другарят Ракоши е стар революционер, че той е честен и т.н."[15].

Повод за окончателната смяна на Ракоши става последната му стъпка като политически лидер. Очевидно загубил нерви пред засилващите се атаки в пресата и при откритите дискусии лично срещу него, Ракоши иска да реши проблема кардинално по най-добре познатия му начин. По негово поръчение верните му сили за сигурност изготвят списъци със стотици имена (между 400 и 500) на най-изтъкнатите несъгласни с режима и дори започват подготовката за арестуването на някои, убийството на други[16]. Сведенията за тази последна приумица на Ракоши стигат до Москва благодарение на един от преследваните доскоро комунисти, а по-късно секретар на столичната партийна организация Имре Мезьо. Тези вести преливат чащата на търпението и слагат край на колебанията на съветското ръководство по отношение на изпитания сталински лидер (след отстраняването на Г. Маленков Хрушчов няма нищо против Източна Европа да се върне малко назад в икономическата политика, но очевидно не желае някой да прави опити за връщане и към Сталиновите политически методи). С нелеката мисия да принуди М. Ракоши да подаде оставка е натоварен А. Микоян[17].

Планът на Ракоши предвижда свиканият за 17 юли пленум на ЦР да даде съгласие за масовите репресии. Точно изпълнението на този план е прекъснато от внезапната поява на съветския представител. Анастас Микоян връчва на М. Ракоши записка от Хрушчов, в която го съветва „да се откаже от всички свои позиции в унгарската партия и да напусне страната". Дори и това не се оказва достатъчно, нужно е още острото настояване на Хрушчов и по телефона, за да се съгласи унгарският диктатор да напише молба за оттегляне от поста първи секретар на УПТ[18]. Обръщението до ЦР е публикувано на 19 юли 1956 г. в партийния всекидневник „Сабад неп" и там може да се

прочете, че според М. Ракоши основната причина за оставката е лошото здраве и високото кръвно налягане, които му пречат да работи активно. Завършекът на писмото, издържан в самокритичен дух, прилича на написан по-скоро от тези, които продължават да се борят за демократизация на Унгария: „Ако реабилитацията от време на време се забавяше и дори се прекъсваше, ако през миналата година можеше да се забележи връщане в процеса на ликвидация на култа към личността, ако критичността и самокритичността заедно с колективното ръководство се развиваха с твърде бавни стъпки, ако борбата срещу сектантските и догматичните виждания не се водеше достатъчно решително – за всичко това без съмнение сериозна отговорност лежи върху мен, заемащия поста първи секретар на партията."[19]

В обстановката на ясно изразено и вече масово недоволство най-после на 18 юли се събира пленумът на ЦР на УПТ. Той продължава до 21 юли и този път върху работата му оказват влияние неспокойното обществено мнение и настойчивите искания за съществени промени в ръководството, изразени от голям брой членове на УПТ и искани от външните фактори Тито и Хрушчов. Идеята на организаторите е този пленум да се съобрази с исканията за промяна, но едновременно с това тя да не бъде шокова. Всъщност целта е плавна десталинизация на УПТ и на Унгария. Примерът с полските работнически вълнения в Познан плаши унгарските политици и ги кара да бъдат внимателни и да се вслушат в общественото мнение. Пак по същото време съветските представители отново се обръщат към отстранения с тяхно съдействие И. Над – посланикът на СССР в Будапеща Ю. Андропов го кани на разговор, а и на посещение в Москва[20].

Първата точка от дневния ред на пленума предвижда персонални промени. Както показват предишните години на зигзагообразни действия, именно смяната на личностите е решаваща за промените по същество, защото въпреки многобройните обещания на Ракоши и съмишлениците му, че ще променят стила на работата си от авторитарен на демократичен, това се оказва невъзможно. Условие за истинска промяна е не смяната на позициите (дори и когато е искрена), а на хората. За никого не е изненада прочетеното писмо-оставка на Матиаш Ракоши. Изказването на Ракоши пред пленума се отличава коренно от предишните – той обявява, че едва след XX конгрес на

КПСС е разбрал колко големи са грешките му (!?). Признава и отговорността си, че в периода след 1953 г. не е действал с достатъчна последователност, особено що се отнася до реабилитацията на невинно осъдените. Решението, взето от пленума по този въпрос (по предложение на А. Хегедюш), е за освобождаване на Ракоши от поста първи секретар (но не и от състава на ЦР). В обосновката обаче се сочат не допуснатите грешки, а здравословни причини. След юлския пленум М. Ракоши заминава за Съветския съюз и до смъртта си през 1971 г. не се завръща в Унгария. Половинчатото отстраняване на Ракоши е твърде закъсняло, за да предизвика някакъв особен интерес. Много по-важен е въпросът за това, кой ще го замести. Също както и в Полша, смяната се извършва в присъствието на съветски представител. В Полша това е Хрушчов, а тук – Микоян. А при избора на наследник той се осланя на съвета, получен от Ракоши.

Пленумът избира за първи секретар ЦР на УПТ Ерньо Герьо, който се оказва една от най-лошите възможности. Защото колкото по-закъсняла е промяната, толкова по-голяма е необходимостта тя да бъде категорична. В такава „закъсняла" ситуация УПТ изпитва нараснала нужда от промени, а начело застава най-близкият съратник на Ракоши (не само като идеи, а и като действие). При това първото му обръщение към обществото е призивът всичко да започне отначало, на „чиста страница", без „да се говори за миналото". Нежеланието да се оцени критично наследството е предизвикано от личното неблаговидно участие на Герьо като най-близък помощник на Ракоши във фалшифицираните процеси срещу собствените съпартийци, от отговорността, която носят те за тежкото икономическо състояние на Унгария и от страх пред последиците от неизбежните дълбоки промени. Другите кадрови промени се изразяват в допълване на състава на ЦР с нови хора, подбрани главно между жертвите на чистките в партията по времето на Ракоши: Янош Кадар (освободен от затвора през 1954 г.), Дюла Калай, Дьорд Марошан, Имре Мезьо. Нов облик добива и политбюро с включването на Янош Кадар, Карой Киш, Дьорд Марошан и Йожеф Реваи[21]. Илюзия обаче се оказва надеждата, че новите хора, несвързани със сталинисткия период, могат да извършат поврат в политиката на партията без помощта и дори против волята на първия секретар. Те са предвидени по-скоро за прикритие на опитите да се извърши само външна, козметична промяна.

Пример за възгледите и мисленето на новия партиен ръководител е неговата статия, публикувана в официоза едновременно с оставката на Ракоши. В нея се казва: „Тежка грешка е да не се поучим от Познанската провокация, да не съобразим с нея нашето положение и нашите задачи. Всъщност врагът открито говори, доста империалистически вестници или радиостанции споменаваха, че целта на врага е „Унгарският Познан". Гладна кокошка просо сънува!" После е отправено и предупреждение не толкова към кръга „Петьофи", за който са казани немалко добри думи като клуб, в който се събира предана на партията интелигенция, колкото към „оформящия се втори политически център, който е предизвикателство за единствения реален политически център на нацията, ЦР на УПТ"[22]. Истинската опасност новият първи секретар, точно както и предишният, вижда в създаването на конкурентен политически център – през 1953-54 г. такава роля играе правителството на Имре Над, докато през 1956 г. в нещо подобно все повече започва да се превръща групата от съмишленици, обединени отново около вече бившия комунист И. Над[23].

Подвижната групировка, условно наречена „Групата на Имре Над", се възприема от партийното ръководство и от общественото мнение като опозиционен на партийното ръководство властови център. Точно в този период тя се опитва да оформи собствена система от възгледи и искания. Нейната платформа предлага виждания за необходимостта от „по-добър социализъм", за „очистване на демокрацията", за приоритет на общите национални интереси пред по-тесните работнически, за защита на интересите на селяните, които самостоятелно произвеждат селскостопанска продукция, за възстановяване на многопартийната система такава, каквато е била в годините на народната демокрация.

Последната, четвърта точка от дневния ред на юлския пленум, също е кадрова, но от съвсем друг характер. Обсъжда се дейността на Михай Фаркаш, който като член на триумвирата Ракоши-Герьо-Фаркаш до юни 1953 г. е наблюдавал вътрешните работи и е ръководил службите за сигурност. Неговата съдба е характерна за много подобни дейци, които търсят начини да избегнат отговорността за извършеното през най-мрачните пет години 1948-1953 г.: през юни 1953 г. той е отстранен от политбюро, но тогава преминава към групировката на реформаторите около Имре Над и няколко дни по-късно не само е възстановен в политбюро, но става и секретар. С

излизането на все повече политически затворници на свобода и с разширяването на сведенията за дейността на силите за сигурност ясно се очертава персоналната вина на Фаркаш за репресиите. При това положение през юни 1956 г. той е единодушно изключен и от ЦР, и от УПТ. Скоро след това е арестуван, а по-късно и осъден на 16 години затвор, от които излежава 7[24]. Така или иначе зигзагите, които Фаркаш прави от догматиците към реформаторите, доста характерни и за полските комунисти след 1953 г., поставят под въпрос чистотата на идеите и сериозните намерения за демократизация на новите дейци.

Трогателното единодушие на пленума по отношение осъждането на М. Фаркаш не звучи убедително на унгарците. Твърде лесно е да се концентрира вината върху една личност от бившето ръководство на УПТ, която да прикрие останалите, участвали в приемането на политическите решения за репресиите в Унгария, а дори и в събирането на обвинителен материал срещу комунистически дейци от съседни източноевропейски страни[25]. Разказите на несправедливо осъдените, които излизат живи от затворите на ракошистка Унгария, изиграват за унгарското общество и особено за унгарските интелектуалци роля, подобна на доклада на Хрушчов за Сталиновите престъпления. Писателите марксисти не могат да си простят доверието, с което са се отнасяли към фалшифицираните обвинения и към процесите. В криза е вярата им в хуманността на новата система, вяра, оказала се сляпо доверчива. Разочарованието води до дълбока преоценка[26].

Пространният документ, приет от много продължителния и за пореден път повратен пленум, може би най-добре характеризира състоянието на УПТ. Той е озаглавен „За единство на партията в борбата ѝ за социалистическа демокрация“ и прилича на програмен държавен документ[27]. В него новото партийно ръководство се опитва да очертае и собствената си, а и държавната политика във всички сфери: промишлеността и селското стопанство, жизненото равнище на трудещите се, системата за управление на стопанството, демократизацията на държавния живот, социалистическото правосъдие, идеологическата работа, масовите организации и Националния фронт, външната политика. И само последните два параграфа са вътрешнопартийни, посветени на ленинските норми на партиен живот, партийното единство и вътрешнопартийната дисциплина. Впечатление пра-

ви езикът, на който е написан документът. Той е смесица между традиционния строг партиен изказ, изпъстрен с изрази като „повишена бдителност", „класов враг", „сектантско-догматична" и „ревизионистично-опортюнистична" опасност, и духа на новото време – с новите понятия „доброволност", „децентрализация", „нараснала самостоятелност", „икономическа заинтересованост", „творческа свобода" за интелигенцията, „свободни дискусии". Резолюцията от 22 юли 1956 г. показва колко объркано и раздвоено е ръководството на УПТ, как се опитва да намери среден път, различен от миналото, олицетворявано от М. Ракоши, и от бъдещето, предлагано от групата на И. Над, наречена „дясно отклонение"[28].

Не е случайно, че след като все пак през юли е извършена смяна в партийното ръководство, до есента продължава периодът на почти пълното му бездействие. Ерньо Герьо предпочита да не бърза, затова първото, което прави, е да излезе в отпуска, а после – от средата на октомври, заминава с министър-председателя А. Хегедюш за Югославия. Визитата не е случайна. Тя е предизвикана от големия интерес на Тито към промените в Унгария, от желанието да се установят приятелски и близки отношения между двете съседни страни. Желанието е двустранно, защото още в резолюцията на ЦР на УПТ от 22 юли 1956 г. Югославия е единствената страна, спомената наред със СССР и Китай, при това изцяло в позитивен контекст[29]. Не без значение е и желанието на новия лидер да спечели на своя страна Тито, за да утвърди позициита си и в родината. И успява. Същевременно, за да се предпази от нова по-решителна промяна докато отсъства, той изпраща Янош Кадар на конгреса на Китайската комунистическа партия[30].

Не всички унгарски политици използват лятото за почивка или задгранични пътувания. Има и такива, които се подготвят за политическата есен. На първо място това са интелектуалците около И. Над, който след изключването си от УПТ се чувства много по-свободен и неограничаван от догмите на комунистическото движение, когато търси пътища за политически изход от обществената криза. Тогава се установяват и по-близките, и редовни контакти на политици от близкото минало, които до 1949 г. са представлявали съюзените с унгарските комунисти демократични партии – Анна Кетли от Унгарската социалдемократическа партия, дейци от Независимата партия на дребните селски стопани (НПДСС), от Националната селска пар-

тия (НСП). Интересен щрих от оживяването на дейността на съществувалите до 1949 г. съюзни партии е новото единство между бившата им десница и бившата им левица. Надеждата, че могат да възстановят съществуването си традиционните унгарски леви и центристки партии, изтрива временно всички обиди и противоборства от периода на „народната демокрация", когато левите сили първо отстраняват десните, после центристите, преди и те самите да станат жертва на политиката на Ракоши за „отмиране" на всички партии с изключение на комунистическата[31].

Широкото обществено влияние на сравнително немногобройната група на И. Над – Геза Лошонци (двете имена, които я легитимират) се крие във влиянието ѝ сред интелигенцията, младежта и средствата за информация. Най-силни са позициите на реформаторите (както ги наричат привържениците им) или ревизионистите (наименование, предпочитано от противниците им) сред дискутиращите в кръга „Петьофи", в Съюза на писателите, в Обществото за разпространение на научни знания, в литературните и младежките вестници, а от началото на септември дори и в редколегията на официоза „Сабад неп"[32]. През август унгарците все по-често започват да говорят за необходимост от свободни избори, което в еднопартийната политическа система първоначално се разбира като допускане на повече от една кандидатура за депутатско място[33].

НАЧАЛОТО НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ЕСЕН

За пореден път през есента е изпробвана старата рецепта за намаляване на напрежението чрез икономически облекчения. В началото на септември Министерският съвет се опитва да стимулира кооперативите по икономически път: създава им облекчения при изплащане на задълженията, гарантира евтини кредити, въвежда изплащането на рента за внесената от кооператорите земя, осигурява свободна продажба на останалите след задължителните доставки продукти, дава правото на отделните кооперативи да организират производството и да реализират готовата продукция, започва стимулирането наред с производителната и на другите видове кооперации[34]. Решенията щяха да звучат много разумно икономически, но ако се отнасяха за периода 1953-1954 г. През есента на 1956 г. те

вече не могат да изиграят почти никаква роля, защото са безнадеждно закъснели от гледна точка и на ефективността им, и на политическите им последици. Обществото вече не вярва на този тип половинчати решения, то се е убедило, че добрите решения не могат да бъдат приложени в практиката, когато се реализират от същите хора, провеждали и ракошистката политика. Същият нулев резултат имат опитите за реформиране на профсъюзите (създаване на работнически съвети по полски образец) и на Националния фронт[35]. А и едва ли може да се съживи политическа коалиция, без да се възстанови многопартийната система, пък била тя и формална.

Характерна особеност на унгарското лято и есен е, че острите преди това икономически проблеми остават на заден план, може би и поради умората и неверието от непрестанно променящите се решения от предишните години. В центъра на общественото влияние все по-категорично изплуват проблемите на духа, на човешкото достойнство, на националната идентичност и суверенитет. У унгарците, преминали почти мълчаливо и без съпротива през авторитарното управление на Хорти, зависимостта от германците, терора на „кръстосаните стрели" на Салаши, съветската окупация и репресивната ракошистка система, предусещането за свобода води до светкавично изчерпване на търпението. В началото на октомври 1956 г. е достатъчен и най-малкият повод, за да избухне натрупваната с десетилетия нетърпимост и да освободи националното съзнание от комплекса за пасивност и за „подарената свобода"[36]. За пръв път след десетилетия мълчание унгарците си припомнят борческите националноосвободителни традиции от XIX в. и думите на Е. Байчи-Жилински, че „истинската катастрофа започва тогава, когато... народът се отказва от себе си, от собствената си индивидуалност, минало и най-светли идеали, от човешкото и историческото послание"[37]. Не без полско влияние в Унгария недоволството лека-полека се прехвърля от икономическата сфера в областта на националното самочувствие и достойнство, като добива национални, което в случая означава антисъветски нюанси.

От този обществен дух са повлияни и дискусиите по време на Общото събрание на Съюза на унгарските писатели, проведено на 17 септември. Още от пролетта на 1956 г. (все пак след XX конгрес на КПСС) органът на съюза седмичникът „Иродалми уйшаг" е вестникът, който си позволява най-острите директни атаки срещу Ракоши и

неговия режим и затова бързо става знаме на съпротивата и свободата. В изказването на Дьорд Палоци-Хорват, бивш затворник и жертва на режима, обвинен от официалната власт, че си е позволил да опише мъченията по време на следствието, се чуват и такива думи: „Вярно е, говорих и писах срещу терора и несправедливостта. Това престъпление ли е? Даже ако е, мога ли сега да бъда наказан за това? Генерал Фаркаш е масов убиец и какво, той е само уволнен и изключен от партията. Вие не можете да ме уволните като Фаркаш, защото не съм генерал. Не можете да ме изключите, защото не съм партиен член. Ако разжалването и изключването от партията е всичко, което желаете да направите срещу убиец, дори масов убиец, с какво наказание ще ни третирате нас, писателите?"[38]

Значението на писателския форум не е само в емоционалните антиракошистки изказвания. Силен е отзвукът на призива на литераторите, осъзнаващи се и признавани от цялото общество за съвест на нацията, за национално обединение, което да не зависи от партийните ангажименти или философските убеждения. „Убеден съм, че реалната основа на това обединение е взаимната ни зависимост от нашата писателска борба за истината" – казва партийният член Дюла Хай[39]. Освен в изказванията, несъгласието на унгарските писатели с прекалено бавните промени се изразява и в гласуването за ново ръководство на съюза. Бламирани са всички дотогавашни „началници" на писателите, а в новоизбраното ръководство намират място някои от току-що освободените от затвора творци[40].

В Унгария, също както и в Полша, началото на месец октомври дава бърз ход на събитията, но не по календарни причини, а защото тогава отново започва нормалният политически и учебен живот. Още на 3 октомври е съобщено за решението на политбюро на УПТ да бъде отдадена последна почит на дейците, станали жертва на фалшифицираните процеси от 1949 г. За тази цел е предвидено тържествено препогребване на костите на четирима видни комунисти: Ласло Райк, ген. Дюла Палфи, Тибор Сьони и Андраш Салаи[41]. Отношението към това решение е противоречиво. Сравнително малко са тези, които го отричат изцяло: това са лично отговорните за разрастването и действията на репресивната система, но съвсем не е за подценяване и фактът, че в рамките на тази система са били включени твърде много хора, които сега са принудени да преоценяват действията и живота си. Другата група са догматично мислещите членове на УПТ, които,

без да се чувстват отговорни за престъпленията, смятат, че всяко самопризнание за вина означава слабост и излагане на партията пред обществото[42]. Мнозинството от унгарците обаче приветства решението, макар и по различни причини. От едната страна са близките на репресираните и многобройните лагерници и затворници, току-що излезли на свобода. От другата са тези, които виждат в препогребването на репресираните комунисти първата възможност за реабилитация на всички преследвани по политически причини, включително и на тези, които са били последователни противници не само на сталинизма, но и на комунизма като теория и практика.

Препогребването се извършва на 6 октомври 1956 г. и в него участват около двеста хиляди будапещенци. Огромната демонстрация, на която присъстват представители на партийната опозиция и вдовицата на Ласло Райк, изглежда като сериозно предупреждение и предизвиква опасения за бунт. Този път обаче демонстрацията завършва мирно и спокойно, което може би подлъгва присъстващите управляващи, че и в бъдеще вълненията лесно могат да бъдат избегнати[43]. По същото време новото ръководство на УПТ не е в Будапеща и не участва в церемонията, защото делегация в състав: Ерньо Герьо, Янош Кадар, Ищван Хидаш и Золтан Санто, разговаря в Москва с А. Микоян и М. Суслов, които „завеждат" от съветска страна унгарските дела. Веднага след разговорите делегацията заминава за Белград, където според Герьо има по-важни за уреждане неща, отколкото в Унгария[44].

В началото на октомври, отново по подобие с Полша, се решава и въпросът с изключения от УПТ за дясно и ревизионистко отклонение Имре Над. Членството му в УПТ е възстановено, но по начин, коренно отличаващ се от случая Гомулка. И. Над е бил министър-председател на Унгария само допреди година и половина, в последния период от управлението му икономиката е преживяла период на хаос и разпадане, дължали се не толкова на неговите действия и намерения, колкото на невъзможността да ги прокара последователно, но така или иначе за вътрешните и външните наблюдатели е трудно да отделят намеренията от реализацията. Втората разлика е, че Над е изключен от УПТ само преди година – ноември 1955 г., и неговите възгледи и поведение са отново осъдени на юлския пленум на ЦР на УПТ от 1956 г. Повечето от членовете на ръководството на УПТ са наистина убедени в тази толкова скорошна оценка и им е по-

трудно бързо да преоценят собствената си позиция. Разлика има и в поведението на Над. Докато Гомулка не само не си прави самокритика, но и се отказва от предишната, като твърди, че животът я е отрекъл, Над продължава да признава вината си за конфликта и да търси компромис за разрешаването му.

На 4 октомври И. Над прави нов опит за помирение с писмо до ръководството на УПТ. След като декларира, че смята за престъпно борбата около неговата личност да стане пречка за засилването на партията, той пише: „Смятам за необходимо да заявя, че аз съм съгласен с основната политическа линия на Партията... че промишлеността, селското стопанство и цялата национална икономика трябва да бъдат насочени към изграждането на основите на социализма в духа на марксизма-ленинизма и в съответствие със специалните условия, съществуващи в Унгария; (б) съгласен съм с ленинския принцип за демократичния централизъм, на основата на който признавам партийните решения като валидни и за мен, дори ако аз съм частично несъгласен с тях; (в) съгласен съм по принцип с тези цели на резолюцията на ЦР от юли 1956 г., които водят Партията по пътя на социалистическия демократизъм в духа на XX конгрес на КПСС. Въпреки че по някои въпроси на резолюцията моето мнение се отличава, аз приемам, че резолюцията ме обвързва и ще се боря за реализирането ѝ."[45] Той изразява и желание в ръководството на УПТ открито да се обсъдят обвиненията, които са му отправяни в миналото. Но независимо от исканията му, съдържанието на писмото показва желание за отстъпки по-скоро от негова страна, отколкото от страна на ръководството на партията.

Може би най-силно впечатление в писмото молба на И. Над за възстановяване на членството му в УПТ прави липсата на каквито и да било политически условия, поставяни от негова страна. Основните тези, които той и неговите съмишленици защитават по време на публичните и по-тесните дискусии през пролетта и лятото на 1956 г. – за промяна на приоритетите на икономическата и социалната политика, за излизане от еднопартийната система, за нов подход към външната политика, ново отношение към селото и неговите жители, не са дори и споменати в писмото на Над. То си остава молба за връщане в лоното на партията, „следвайки гласа на комунистическата си съвест", с единствената уговорка, че може да запази собственото си, различно от официалното мнение, но не и да го отстоява в практическата политика.

Писмото на Имре Над има позитивен резултат за него. Политбюро на УПТ обсъжда писмото и взема решение за отмяна на предишното си решение, взето през ноември 1955 г., „защото политическите грешки, извършени от него не оправдават изключването му от партията“[46]. И в двете точки на краткото решение се говори за „грешки“ на Над. Първо се споменава, че грешките му не били толкова тежки, че да бъде изключван, а после – че възстановяването на членството му трябва да се съпроводи с открито обсъждане в ЦР на „актуалните“ му грешки.

Паралелът между политическото развитие на Полша и Унгария до средата на месец октомври очертава ясно приликите и разликите. Първите са: обществената активност, ангажирането на интелигенцията, студентската младеж, работниците, кипежът на идеи, насочени в обща посока – търсене на възможности за по-голяма свобода за изразяване на лична позиция, за свободни дискусии, неограничавани от идеологически диктат, масовото разпространяване на дискусионните клубове. Вторите обаче също не са малко. В Полша разделението между консерватори и реформатори преминава по-скоро вътре в ПОРП, отколкото между обществото и партията, както е в Унгария. Престъпленията на режима на Ракоши в много по-голяма степен се идентифицират с партията, която е оглавявал, отколкото това става в Полша, където и репресиите не са толкова жестоки. Смяната на политическите лидери в Полша става по естествен път и то едновременно с XX конгрес, така че новият ръководител получава възможност да започне нова политика, без да трябва да се съобразява с личността на предшественика си. В Унгария М. Ракоши се съпротивлява до последния момент, а дори и след това успява да си осигури подходящ (според него) наследник. Личните качества на новите партийни лидери също не са без значение. Докато Охаб, макар и без особено желание, се съгласява да отстъпи поста си на човек, носещ без съмнение доверието на значителна част от обществото – Гомулка, то Герьо вижда в личността на И. Над по-скоро съперник, с когото трябва да се бори, а не политик, чиито идеи и опит могат да се използват, за да излезе страната по-безболезнено от кризата.

Политическото напрежение нараства отново в средата на октомври, когато унгарска партийна делегация (Ерньо Герьо, Антал Апро, Андраш Хегедюш, Янош Кадар, Ищван Ковач) започва преговори с Тито. Югославският пример на противопоставяне на Сталиновия

диктат дава надежда, че и унгарците могат да направят същото. На 14 октомври във вестника за култура „Мювелт неп“ е публикувана статия на Шандор Фекете, в която е пропагандирана идеята за трети път, този на „националния комунизъм“: „Ние трябва да вървим по наш собствен път. Ние знаем, че сме малка нация, имаме нужда от приятели и съюзници и искаме да се учим от всекиго.“[47] Стремежът към излизане от диктаторската система за унгарската интелигенция означава и излизане от затворения свят, наречен „лагер“, отваряне към всички. Особено благоприятна почва намират тези идеи у младите унгарци, студентите, на които тепърва им предстои да се учат. За унгарските студенти, също както и за полските, митингите изместват лекциите. Страниците на младежкия всекидневник „Сабад Ифюшаг“ се изпълват със студентски дискусии, наречени „сесия на студентския парламент“[48]. Темите не са само учебни. Техният диапазон е от исканата свобода за избор на учебни предмети до разглеждане на общонационални въпроси. Правителството обаче предпочита да обсъжда студентските проблеми – първият успех е решението на министъра на образованието Алберт Коня да се отмени задължителното изучаване на руски език в университетите и да се разреши свободен избор на обучение по чужд език[49]. Всекидневните митинги в университетите и висшите училища от цялата страна продължават, а исканията постепенно разширяват обхвата си в общополитическа посока.

Седмицата от 14 до 21 октомври 1956 г. превръща цялата страна в голям митинг. В Сегед студентите искат реабилитация за Педагогическата академия, обвинена от властта, че е станала разсадник на десен ревизионизъм. В Дьор на среща на интелектуалците за първи път са поставени две нови искания – освобождаване на главата на унгарската католическа църква кардинал Йожеф Миндсенти и оттегляне на съветските войски от Унгария. Ораторите са от кръга на писателите, подписали една година по-рано протеста срещу нарушаването на свободата на съвестта и словото в Унгария: Дюла Хай, Лайош Шимон. Последният казва, че руснаците са добре дошли в Унгария като гости, но присъствието на техни военни съединения повече не е необходимо. А Дюла Хай обосновава необходимостта от самостоятелност така: „Югославия успя да защити пълната си независимост, Полша и Китай са на път да развиват специален път за строителство на социализъм, базиран върху националните характе-

ристики и миналото на тези страни. Ние трябва да се стараем да развиваме тази полезна практика и в нашата страна. Това зависи от нас."[50] Исканията на бъдещата революция вече са формулирани ясно и между тях безспорно първо място заемат защитата на националното достойнство, определянето на границите на независимостта в рамките на социалистическата система.

Вярата или съмненията във възможностите на съществуващите официални политически институции са засегнати в други политически искания. На възобновените срещи на кръга „Петьофи" по същото време е приет призив до политбюро за свикване на извънреден пленум на ЦР на УПТ, в подготовката на който да участва и И. Над. От партията и правителството се иска да изработят програма за разрешаване на икономическите и социалните проблеми на страната[51]. Дискусионният кръг „Петьофи" и в този момент остава най-близък до вижданията на И. Над и се проявява като изразител на неговото мнение. Нов момент в разбирането за политическата криза внасят студентите от будапещенския технически архитектурен университет. Те решават да се отделят от младежката комунистическа организация (ДИС) и да създадат своя организация на университетската младеж[52]. Това означава недоверие в съществуващите до момента организации от ракошистката политическа система, доказали в „изгубените години" след 1953 г. неспособността си да действат по нов начин. Но е белег и за връщане към традициите от периода 1945-1948 г., тъй като новосъздадената Университетска младежка организация всъщност възстановява съществувалата именно през тези години организация МЕФЕС (Съюз на унгарските университетски и институтски обединения)[53].

На 22 октомври, понеделник, започва не само новата седмица, а и нов период от опита за десталинизация на Унгария. Безспорният повод са полските събития. Успехът на поляците в директните преговори с висшите съветски представители става широко известен в Унгария именно на 22 октомври и дава стимул за нов ентусиазъм. Традиционните близки отношения и симпатии между унгарци и поляци, общата им борба срещу Австро-Унгария са в основата на специалния интерес на унгарската интелигенция от политическата еволюция в Полша. Студентските събрания в Будапеща обсъждат шансовете на поляците да извоюват политическа независимост, издигат лозунги на солидарност с поляците, а след полския успех вече се

говори и доколко подобни промени са възможни в Унгария. От този момент отделните искания започват да се подреждат в програми.

По едно и също време – на 22 октомври, са изработени няколко програми с различен брой точки, но с общ дух. Митингът в будапещенската политехника, наречен парламент, изработва програма с 16 точки. Един от професорите, Ищван Прибеки, предлага да заведе студентски представители до радиото, откъдето програмата да бъде оповестена. По пътя той редуцира исканията до 10, за да ги направи по-приемливи. В радиото десетте точки са намалени още наполовина и най-вече са махнати двете най-важни според студентите – за изтеглянето на съветските войски от страната и за унгарски контрол върху урановите рудници, както и други, като искането за съд над М. Ракоши, което прави безсмислено оповестяването им. Младежкият вестник „Сабад ифюшаг" се съгласява да публикува само 8 от исканията и то без това за свободни и тайни избори. В края на краищата невъзможността да огласят програмата си кара студентите да се откажат от официалните канали и да започнат преписването и разпространението ѝ из цяла Будапеща[54]. Другото важно решение на студентите е призивът на следващия ден, вторник, 23 октомври, да излязат вън от сградите и дворовете на университетите и по паметните места из улиците на Будапеща, свързани с общата борба на поляци и унгарци за свобода, да подкрепят полските политически промени[55].

На 23 октомври в Будапеща вече има формирани три различни програми с искания – на кръга „Петьофи", на Съюза на писателите и на студентите. Кръгът „Петьофи" формулира 10 точки в духа на предходното си обръщение към политбюро. Първите три са обърнати към партията и правителството, които трябва на пленум на ЦР с участието на Имре Над да разработят икономическа и политическа програма за изход от кризата и за развитие на социалистическата демокрация. Следващите три са персонални: да се даде съответен на способностите му висок държавен пост на И. Над, от една страна, да се отстрани от ЦР М. Ракоши и да се потърси пълна отговорност за престъпленията от М. Фаркаш, от друга. Седмата и осмата са за методите на действие на ръководството на УПТ – необходимостта да отменят всички резолюции срещу дясноревизионисткото отклонение, свързано с името на Над и искането в бъдеще всички политически въпроси да се обсъждат открито, независимо колко неудобни са

те. Много внимателна е позицията по отношение на „унгарско-съветската дружба", на която е посветена предпоследната точка – предлага се двустранните отношения да се градят върху „ленинския принцип за пълно равенство". Последната точка затваря кръга, защото в нея клубът „Петьофи" иска от ръководството на ДИС, чието заседание е предвидено за 23 октомври, да подкрепи изцяло исканията и да се присъедини към призива за младежка демонстрация[56].

Новоизбраният председател на Съюза на писателите Петер Вереш подкрепя демонстриращите студенти, които неслучайно се събират едновременно пред седалището на писателския съюз и пред статуята на Петьофи в Пеща. Наред с приветствието си Вереш прочита пред студентите и писателите седем искания, приети от президиума на организацията. Те звучат доста по-държавнически, отколкото би могло да се очаква от хора на перото. Писателите започват с искания за „независима национална политика, базирана на принципите на социализма", за приключване с политиката към националните малцинства, която пречи на взаимоотношенията между народите. След това идва ред на икономическите проблеми – за мястото и ролята на работниците и техните организации в управлението на предприятията, но и за защитата на непосредствените икономически интереси на работниците; за нова аграрна политика, изградена на основата на доброволност при формирането, но и при разпускането на кооперативите; за замяна на системата на задължителни доставки със стимулиране на селскостопанското производство. Последните две точки са за промени в ръководството на партията и правителството – фигурира единствено името на Имре Над, за еволюция на Националния фронт, който трябва да започне да изразява интересите на разнообразните слоеве от унгарския народ, както и категоричното искане за нова избирателна система, осигуряваща свободни и тайни избори[57].

Официозът „Сабад неп" в уводната си статия „Нов есенен преглед на редиците" подкрепя изцяло призива на студентите да изразят виждания си на общоградски митинг на 23 октомври[58]. В 10 ч. сутринта на същия ден радиото съобщава: „Както беше вече казано, вчера в редица будапещенски ВУЗ-ове имаше студентски събрания. На тях беше решено днес следобед да се проведе мълчалива демонстрация на солидарност пред сградата на посолството на ПНР. Целта ѝ е да се изрази подкрепа и одобрение на полските събития. Студен-

тите решително заявиха, че всякакъв род екстремистки, провокационни и антикомунистически прояви ще бъдат незабавно пресичани. Те уверяват, че демонстрирането на солидарност ще премине под знака на социалистическата демокрация при строго спазване на дисциплината и реда. Сборният пункт за студентите е определен за 2 ч. и 30 мин. пред зданието на Съюза на писателите."[59] Всичко изглежда предварително добре организирано и нормално, така че не предвещава никакви изненади.

Проблемите идват, когато в събитията се намесват политическите фактори в лицето на завърналите се същата сутрин от Югославия партийни лидери. Веднага е свикано заседание на политбюро, което първо се занимава с отчет за пътуването и едва след това започва да обсъжда проблемите на страната. Партийните ръководители, отсъствали през последната седмица, решават, че митингът крие опасности и че най-доброто, което могат да направят, е да го забранят, пък дори и в последния момент. В 12 ч. и 53 мин. радиото прекъсва програмата си, за да обяви: „Извънредно съобщение... В интерес на поддържането на обществения ред Министерството на вътрешните работи забранява до особено нареждане масовите улични събрания и шествия. Министър на вътрешните работи Ласло Пирош."[60] Трудно може да се намери политическа логика в подобно решение, обявено само два часа преди началото на вече разрешено мероприятие. Още повече че в 14 ч. ръководството на ДИС в съгласие с очакванията подкрепя мълчаливата студентска демонстрация и дори прекъсва заседанията на пленума, за да могат неговите членове да участват в митинга[61]. Непремисленото първо решение на силите за сигурност — след по-малко от два часа е последвано от ново. В 14 ч. и 23 мин. радиопредаването отново е прекъснато от съобщение: „Заявление на Министерството на вътрешните работи. Министърът на вътрешните работи Ласло Пирош отменя обявената по-рано забрана за улични събрания и шествия."[62]

Двете контрасъобщения са пример за пълната неподготвеност на държавното ръководство да реагира при спонтанни, масови, неофициални акции. При това заслужава внимание и фактът, че и двете заповеди са подписани от един и същи човек. Във времето, което ги отделя обаче са проведени разговори на министъра на вътрешните работи с шефа на будапещенската полиция полк. Копачи, който отказва да изпълни решението да спре демонстрацията, защото не

може да поеме отговорността да издаде заповед за стрелба и за евентуалните убити и ранени[63]. Променя се позицията и на политбюро на УПТ, което решава, че е по-безопасно да се разреши демонстрацията. Но Е. Герьо предпочита да прехвърли отговорността за противоположните заповеди върху министъра на вътрешните работи[64].

Не по-различно е състоянието на духовете и сред организаторите на акцията – будапещенската интелигенция. Студентите разчитат преди всичко на Съюза на унгарските писатели, затова сборният пункт е там. Но същия ден, 23 октомври, някои писатели излизат във вестниците с изявления, предупреждаващи за опасността от провеждане на подобен митинг: „Към нас се обръщат с въпроси дали Съюзът на писателите организира демонстрация в подкрепа на полските събития. Във връзка с това съобщаваме, че от цялата си душа приветстваме промените, извършвани в Полша и ПОРП. Обаче не организираме никаква демонстрация и не одобряваме провеждането ѝ. От секретариата и партийната организация на Съюза на унгарските писатели.“[65] Тези изявления очевидно противоречат на позицията на председателя на Съюза на писателите, но съдействат за задълбочаването на объркаността и неяснотата.

23 ок. Не се чувстват объркани и дезорганизирани само студентите, твърдо решени да проведат демонстрацията си. Следобед те, а заедно с тях и обикновените будапещенци, се събират на митинг в подкрепа на полските промени пред паметника на Юзеф Бем (полски генерал, командвал унгарските войски в боевете за унгарска независимост по време на революцията от 1848 г.). Промяната в обстановката изменя и плана за осъществяване на демонстрацията, която от „мълчалива“ се превръща в „говореща“. Пред събралото се множество са прочетени студентските искания. Нещо повече, от този момент нататък студентската програма от шестнадесет точки на Технико-строителния университет става официалната платформа на хората, излезли по улиците на града да се борят за промени. Затова ще я цитирам цялата, така, както е прочетена по радиото и публикувана едва след 1989 г.:

„1. Искаме незабавно извеждане от Унгария на всички съветски войски на основание предписанията на мирния договор.

2. Искаме избор чрез тайно гласуване на нови ръководители на низовите, средните и централните органи на УПТ отдолу догоре,

които в най-кратък срок трябва да свикат конгрес на партията и да изберат ново Централно ръководство.

3. Правителството трябва да бъде реорганизирано под ръководството на другаря Имре Над; всички престъпни ръководители от сталинско-ракошистката епоха трябва да бъдат незабавно сменени [от постовете си].

4. Искаме публичен съд по делото на Михай Фаркаш и съобщниците му. Матиаш Ракоши, който на първо място носи отговорността за всички престъпления на неотдавнашното минало и за разрушението на страната, трябва да бъде върнат в страната и предаден на съда на народа.

5. Искаме провеждането в страната на общи, равни и тайни избори на многопартийна основа с цел формиране на нов [състав] на Националното събрание. Искаме да се осигури правото на стачка за работниците.

6. Искаме преразглеждането на съветско-унгарските и съветско-югославските политически, икономически, идеологически връзки и новото им определяне на основата на пълно политическо и икономическо равноправие и ненамеса във вътрешните работи.

7. Искаме реорганизация на целия унгарски икономически живот с привличането на наши специалисти. Цялата икономическа система на Унгария, основаваща се на планово стопанство, трябва да бъде преразгледана, като се отчитат условията на нашата страна и жизнените интереси на унгарския народ.

8. Трябва да бъдат обнародвани външнотърговските договори на нашата страна и фактическите данни по репарациите. Ние искаме открита и правдива информация за запасите на уранова руда в страната, за нейния добив и за руската концесия. Ние искаме Унгария да може свободно да реализира урановата си руда по цените на световния пазар срещу твърда валута.

9. Искаме пълно преразглеждане на действащите в промишлеността норми, неотложно и цялостно уреждане на положението в сферата на работните заплати за работниците и за служителите в съответствие с техните искания. Искаме да се определи жизненият минимум на работниците.

10. Искаме да се поставят на нова основа задължителните селскостопански доставки и рационалното използване на събраната реколта. Искаме на селяните-собственици да се оказва такава поддръжка, както и на другите [фактори на икономиката].

11. Искаме преразглеждане на всички политически и икономически процеси от независими съдилища, освобождаване и реабилитация на невинно осъдените. Ние искаме незабавно връщане в родината на депортираните в Съветския съюз военнопленници и граждански лица, включително затворниците, осъдени извън Унгария.

12. Искаме пълна свобода на възгледите, словото, печата, свободно радио и създаване на нов, разполагащ с голям тираж всекидневен вестник на МЕФЕС. Искаме да се осигури възможност за запознаване с личните кадрови дела и тяхното унищожаване.

13. Искаме незабавно да се демонтира символът на сталинската тирания и политическия гнет – паметникът на Сталин, и на негово място да се издигне паметник на героите и жертвите от освободителната борба 1848-1849 г.

14. Вместо съществуващия абсолютно чужд на унгарския народ герб ние искаме да се възстанови предишният унгарски герб на Кошут. Искаме да се въведе достойна за нашите национални традиции военна униформа за унгарската армия. Искаме да се обяви 15 март за национален празник (началото на революцията от 1848 г. в Пеща – б. м., И. Б.) и за неработен ден, а 6 октомври – за ден на националния траур (денят, в който през 1849 г. са екзекутирани 13 генерали, командващи унгарските революционни войски- б. м., И. Б.) и за свободен от учебни занятия.

15. Младежта от Будапещенския политехнически университет с пълно единодушие и ентусиазъм изразява пълната си солидарност с полските и варшавските работници и младежи, участващи в движението за независимост на Полша.

16. Студентите от Технико-строителния университет в най-кратко време ще възстановят местните организации на МЕФЕС; те взеха решение да свикат в Будапеща на 27-о число от текущия месец, събота, младежки парламент, в който със свои делегации ще вземе участие младежта от цялата страна."[66]

Без да се опитвам да правя всеобхватен анализ на студентските искания, прави впечатление подчертаният им национален характер. Само последната точка се отнася до конкретни младежки и студентски проблеми. Другите се занимават с почти всички въпроси, вълнуващи унгарското общество през целия следвоенен период, но особено през последните три години. Всички студентски (условно казано) искания обаче са поставени под един общ знаменател – национал-

ното чувство. Стремежът към възраждане на унгарския национален суверенитет става основен мотив не само на исканията, а и на събитията, а младежта – изразител на това искане. Обяснението за масираното младежко участие в събитията (подобно на полските вълнения) не е никак трудно. Това е поколението, израснало и оформило мисленето си в следвоенните години, то е първото, освободено от чувството за вина, че Унгария е последният съюзник на хитлеристка Германия в европейската война и че тя е една от малкото европейски държави без собствен принос в антифашистката съпротива. Към горната констатация трябва да се прибави и фактът, че исканията (и първоначалните, а и по-голямата част от следващите) не излизат вън от политическите рамки от периода на народната демокрация. За младото поколение това вероятно е и единствената представа за демократично развитие на Унгария. Ясно личи желанието да се следва полският модел както с искането за работническо самоуправление, така и с подкрепата на индивидуалните селски стопанства.

През същия 23 октомври на извънредно заседание се събира и правителството. Заседанието е ръководено от току-що завърналия се с партийно-правителствената делегация от Югославия А. Хегедюш. Той бърза да оцени политическото положение като „тежко" и като „активизиране на някакво буржоазно-либерално, дребнобуржоазно течение, стремящо се да отслаби връзките със Съветския съюз". Пак според него студентската младеж изразява точно тази тенденция. Следващите оценки, идентични с тези на политбюро, определят излязлото по улиците на Будапеща население като „недобросъвестни хора, преследващи своите користни цели"[67]. За справяне с „тежкото" положение държавното ръководство предлага Е. Герьо да произнесе реч по радиото, а и да бъде свикан извънреден пленум на ЦР на УПТ в сряда, 31 октомври. Целта на пленума е „на всяка цена (!) да се бори за запазване на нерушимата дружба със Съветския съюз и за по-нататъшното развитие на социалистическата демокрация". Протоколът от заседанието на правителството ясно показва, че повечето от министрите са изненадани от пълната дезориентация на своите лидери, пристигнали от чужбина същия ден. Министрите на просветата Й. Дарваш, на външната търговия Й. Богнар, на металургията Я. Чергьо, на леката промишленост Й. Над, заместник министър-председателят Ф. Ердеи, главният прокурор Дьорд Нон се изказват критично както срещу използваните формулировки по отношение на

студентите, така и за твърде късното свикване на пленума. Единственият отговор, който получават от министър-председателя обаче, е, че няма време за по-нататъшни обсъждания[68].

Докато политбюро и правителството не могат да се ориентират в неочакваната за тях обстановка, събитията по улиците на Будапеща се развиват по собствена логика. Излезлите на улицата хора не получават отговор на исканията си и постепенно недоволството се канализира и насочва в определени направления. Първата се центрира около средствата за масова информация, които изглеждат виновни за оповестяване на противоречивите решения, за непълната информация. Една група от демонстрантите се отправя към редакцията на в. „Сабад неп", а друга – към сградата на унгарското радио. И в двата случая демонстрацията преминава от мирен протест към насилствени действия. Редакцията на партийния всекидневник е разгромена, което по ирония на съдбата пречи на новоназначения от политбюро на ЦР на УПТ главен редактор – Йожеф Реваи, идеолог-догматик на УПТ от началото на 50-те години, да поеме функциите си. Около сградата на радиото падат първите изстрели и точно там демонстрацията се превръща във въстание.

Междувременно основната група от младежкото „мълчаливо присъствие" достига до Парламента и иска да чуе човека, чието име се споменава във всички програми и искания – Имре Над. Той излиза и се обръща към насъбралите се с „Драги другари", което предизвиква недоволство и освиркванията. Продължението не е по-окуражително, защото Над приканва младежите да се разотидат и спокойно да изчакат развитието на ситуацията. Първото взаимно разочарование на демонстрантите и на Имре Над е спестено благодарение идеята на Над всички да запеят националния химн[69]. Събуждането на националното чувство се оказва единственият верен тон в началото на унгарския бунт.

Голямо значение за събитията от вечерта и нощта на 23 срещу 24 октомври има обръщението на Ерньо Герьо към унгарците по радиото в 20 ч. Тази реч е изградена върху няколко до болка познати на унгарците твърдения: „Ние, разбира се, искаме социалистическа демокрация, а не буржоазна демокрация"; „Днес главната цел на враговете на нашия народ е да разклатят властта на работническата класа"; „Ние, комунистите, сме унгарски патриоти, но в същото време сме и пролетарски интернационалисти"; „Единството на Пар-

тията, работническата класа и работническия народ трябва да бъде пазено като зеницата на окото". Всъщност основното послание е изразено така: „Ние осъждаме тези, които възнамеряват да сеят в средата на младежта шовинистична отрова и като се възползват от демократичните свободи, които нашата държава гарантира на трудовия народ, са организирали демонстрация с националистически характер."[70] Очакванията, че именно обръщението на първия секретар на УПТ ще намали политическото напрежение не само не се оправдават, но се получава обратен ефект – със заплашителните си нотки речта допълнително засилва напрежението. Тя става повод и за истинска атака на демонстрантите срещу сградата на националното радио.

Има немалко разкази за атаката, отбраната, завладяването и унищожаването на сградата на радиото в нощта на 23 срещу 24 октомври[71]. Те се разминават, когато определят от коя страна са се раздали първите изстрели, кой е проявил по-голяма жестокост, чии жертви са по-многобройни и това е естествено, когато за едни и същи събития разказват две воюващи помежду си групировки. Но има факти, по които всички са единодушни. Първите изстрели се разнасят след 20 ч., т.е. след речта на Герьо по радиото. Точно през тази първа вечер на въоръжени сблъсъци Будапеща е залята с национални трибагреници (червено-бяло-зелено), но с изрязани от тях гербове, защото новият герб на Унгарската народна република твърде прилича на съветския. Пред сградата на радиото за пръв път някои части от редовната армия предават оръжието си или преминават на страната на въстаниците и започват да се бият срещу силите за сигурност – небезизвестната АВО. Силите на полицията от своя страна се опитват да изпълнят дълга си, без да проявяват излишната старателност на АВО.

Гневът на улицата се изразява и в действия, които трудно могат да се определят като демократични – разгром на съветската книжарница и изгаряне на книгите в нея[72]. По друг начин би трябвало да се оцени събарянето на огромната, над 7-метрова бронзова скулптура на Сталин, господстваща над Площада на героите в Будапеща. Искането за събарянето ѝ присъства в официалната студентска програма, но една група от събралите се пред паметника на Бем не иска да чака решението на властите, а се отправя към площада. След много усилия, с помощта на работници от столичните предприятия и специ-

ална техника те успяват да съборят тялото на скулптурата, като остават само краката и постамента, надхвърлящи човешки ръст. Придружаващите събарянето лозунги са: „Руснаци, вървете си у дома!“, „Долу Герьо!“, „Да живее Над!“, „Върнете ни църквата!“ Последният възглас е свързан с историята на паметника, изграден върху съборена църква, за да има пространство за гигантския бронзов Сталин[73]. Омразата към Сталин, сталинизма, ракошизма, герба се прехвърля и върху другите символи на властта – петолъчките, които по искане на демонстрантите са свалени от сградата на Парламента и от Конгреса на профсъюзите.

Процесите на недоволство в Унгария, по подобие на Полша, не се развиват изолирано само в столицата или само в някои от районите. Студентското движение е общонационално, такива са и исканията му. Идеята и реализацията на митингите в подкрепа на поляците и със собствени искания се развиват паралелно в Будапеща, Мицколц, Печ, Шопрон[74]. Още същия вторник, 23 октомври, подобни на будапещенските събития започват и в други градове. Най-яркият пример е от Дебрецен, където със значително по-малко човешки жертви са овладени не само улиците, но и целият град. Това става толкова лесно, защото градското управление преминава на страната на създадения Революционен комитет[75].

Всичко, извършено от демонстрантите и от силите на реда вечерта на 23 октомври, променя основно обстановката и най-после кара ръководството на УПТ да разбере, че има нужда от категорични решения. Три пъти в продължение на една вечер се променя позицията на политбюро, която е обявена по радиото. В 19 ч. и 30 мин. се говори за свикване на пленум на ЦР на 31 октомври, в 20 ч. и 23 мин. – за близките два-три дена, в 22 ч. и 22 мин. – че се свиква в момента и накрая – в 24 ч., е обявено, че пленумът вече заседава[76].

По същото време, докато на улиците на Будапеща едни правят митинги, други издигат лозунги, трети събарят паметници и петолъчки, четвърти обсаждат сгради, правителството взема решение, оказало се може би най-съдбовният акт от всичко извършено през този ден. Става дума за решението на правителството да повика съветски войски на помощ[77]. Навлизането на съветските танкове по улиците на Будапеща през нощта на 23 срещу 24 октомври изиграва ролята на ускорител на събитията.

УНГАРСКАТА РЕВОЛЮЦИЯ

На унгарска територия съветските войски присъстват от края на Втората световна война. Първоначално те са разположени по силата на окупационния статут на Унгария, после, след подписването на мирния договор от 10 февруари 1947 г., получават право да останат още 90 дни, след което би трябвало да се изтеглят. Пак по същия договор обаче право да останат на унгарска територия добиват онези съветски съединения, които охраняват комуникациите на окупационните войски в Австрия. Така е до сключването на мирния договор с Австрия на 15 май 1955 г., когато съветските войски трябва да се изтеглят вече окончателно както от австрийска, така и от унгарска територия. И въпреки всичко те не напускат Унгария, защото само един ден преди договора с Австрия, сиреч на 14 май с. г., е подписан Варшавският договор. Според него вече съветските войски могат да продължат пребиваването си на територията на страните-членки, тъй като е създадено Обединено командване на въоръжените сили на държавите-участнички[78]. Съветски войски присъстват в Унгария официално, но това все още не е достатъчно основание те да бъдат канени от когото и да било да се намесват във вътрешните работи на страната.

Решението за намесата на съветските военни части променя изцяло не само разположението на вътрешнополитическите сили, но и външнополитическата обстановка, в която се развиват събитията в Унгария. Отговорността за това решение години наред се прехвърля върху различни участници в обсъждането му – за него са обвинявани освен тогавашният министър-председател А. Хегедюш, бъдещият Имре Над, Янош Кадар, който присъства на заседанието, и т.н. В автобиографията си, издадена във Виена през 1984 г., Хегедюш признава, че е подписал молбата до съветските представители за помощ в присъствието на посланик Ю. Андропов[79]. Свидетелството на тримата писатели Шандор Ердеи, Ласло Бенямин и Золан Зелк, които вечерта на 23 октомври се обръщат към държавното и партийно ръководство с молба от името на писателския съюз за прекратяване на стрелбата, потвърждават колективността на решението. Докато се провежда пленумът, те чакат отвън пред сградата – от 22 ч. и 30 мин. до 23 ч. и 45 мин. Едва след края му писателите успяват да се видят с Хегедюш, но тогава обръщението към съветските войски вече е

свършен факт. Според министър-председателя това решение е предизвикано от силата на „фашистката контрареволюция", както той нарича бунтуващите се студенти и граждани на Будапеща[80]. Такова решение обаче не може да е взето само от правителството или само от Хегедюш, тъй като през цялото време всички се намират в една сграда, заедно с ЦР на УПТ, а това означава заедно и с Имре Над, Янош Кадар, Геза Лошонци и всички други партийци реформатори.

Едва ли подлежи на съмнение фактът, че основна роля при вземането на подобно решение в тази система има не държавното, а партийното ръководство. Предложението не би могло да бъде направено без желанието или най-малкото горещото съгласие на Ерньо Герьо, който като първи секретар на УПТ е най-отговорното и най-властимащото лице в Унгария. По-късно е направено уточнението, че обръщението към съветските войски е извършено от правителството, но по молба на партийното ръководство, фактически – на Е. Герьо[81]. И тук не може да не направи впечатление коренната разлика в поведението на държавните ръководители на Полша и на Унгария.

Вярно е, че и в Полша се намират хора, заемащи постове във висшите партийни и държавни сфери, които предпочитат да информират съветските власти за процесите в полското политическо ръководство и да искат тяхната намеса. Но Хрушчов дори не е официално поканен на разговори преди решителния октомврийски пленум. Независимо от острите спорове и на моменти кардиналните различия във вижданията на полските лидери, когато се изправят за преговори със съветските представители, те твърдо (еднакво твърдо и Е. Охаб, както и В. Гомулка) защитават полската независимост и правото си да взимат самостоятелни политически решения. Нещо повече, те извършват предварителни военни приготовления, за да не допуснат влизането на съветски войски в страната и във Варшава и са готови да ги посрещнат с оръжие в ръка. Тази позиция на ръководството на ПОРП го поставя от едната страна на барикадата заедно с полските младежи, работници, докато от другата остават съветските политици и полските им помощници, принудени след загубата на битката да напуснат страната.

В Унгария политиците постъпват по съвършено различен начин. Не се намира нито един от изброените по-горе, който да се противопостави решително на обръщението за помощ към Съветския съюз, въпреки че вероятно натискът за това действие идва именно от съвет-

ска страна. Страхът, че могат да загубят контрол върху положението, а може би и страхът за собствената позиция в обществото си казват думата и унгарското правителство извършва нещо, което с един замах го поставя редом със съветските войски, докато от другата страна остават студентите, гражданите на Будапеща и другите въстанали градове, както и обикновените унгарци, у които се събужда чувството за национално достойнство. Призивът за съветска помощ поставя от самото начало на въстанието ръководството на УПТ в незавидна позиция, а към това ръководство вече принадлежи и Имре Над. Човекът, който подобно на Гомулка е станал знаме на протестиращите, изведнъж се оказва редом с тези, които предпочитат националното предателство пред трудните разговори със сънародниците си.

Разбира се, има и обстоятелства, които помагат да се обясни решението. Най-неприятната изненада за управляващите вероятно са били действията на органите, чието предназначение е да защитават властта. Изпратените за подпомагане на обкръжените от демонстрантите сгради на радиото и в. „Сабад неп" унгарски армейски части не само не изпълняват задачата, но част от тях преминава на страната на бунтуващите се, а друга предава оръжието си. Оръжието, с което за половин ден се въоръжава будапещенското население почти изцяло е получено от армейски складове с оръжие, но не навсякъде е взето насила. Изводът за правителството само от този следобед е, че на армията не може да се разчита[82]. По подобен начин се представят и силите на будапещенската полиция, ръководена от полк. Шандор Копачи. Полицаите се опитват да възстановят реда, където това е възможно, без да се стига до стълкновения – така например те наблюдават, без да се месят събарянето на статуята на Сталин, свалянето на петолъчките от официалните сгради. Такива указания те получават от ръководството си, а това предизвиква недоволството както на съветските съветници в Унгария, така и на министъра на вътрешните работи[83]. Единствените останали докрай верни сили, на които може да разчита властта срещу бунтуващите се, са силите на политическата полиция АВО. Но това едва ли действа успокоително, тъй като за унгарците точно тези сили са синоним на сталинизма.

При такава пълна изолация на властта в Унгария не е било трудно да се вземе решение, което включва в спора между различни групи унгарци чужди сили. Интересна е реакцията на това решение на Й.

Тито. Събитията започват същия ден, когато унгарската делегация се завръща от успешно посещение в Югославия. Това обстоятелство и най-вече фактът, че по време на посещението Герьо е спечелил доверието на югославското ръководство, кара Тито да реагира бързо и категорично. Той заявява, че при сложните проблеми на Унгария общата двустранна декларация едва ли може повече да се има предвид. Неговото лично извинение за доброто посрещане на унгарската делегация в Югославия е, че едва след като се е сблъскал с домашните си проблеми при завръщането Герьо е показал отново старото си лице. Тито заявява категорично: „Въпросът сега не е да се изследва кой е дал първия изстрел. Герьо извика армията. Фатална грешка е да се извикат съветските войски, докато демонстрацията още продължава. Да повикаш войска на друга страна, за да дадеш урок на народа на собствената си страна, и особено когато се стреля, е голяма грешка."[84]

Решенията, взети на нощното заседание на ЦР на УПТ са оповестени сутринта на 24 октомври, но те са съпроводени от такива събития, които ги правят много по-маловажни, отколкото са очакванията на пленума. Рано сутринта в 4 ч. и 30 мин. радиото започва предаванията си със следното съобщение: „Фашистки реакционни елементи започнаха въоръжена атака срещу нашите обществени сгради, а също така атакуваха нашата полиция. За да бъде възстановен редът и преди да бъдат дадени други указания, ние съобщаваме, че се забраняват всякакви митинги, демонстрации и шествия. Полицейските част ще получат заповед да действат с пълната сила на закона срещу нарушителите на този ред."[85] Малко по-късно е определен часът 9 като сутрешен полицейски час.

Само първите три думи на официалното съобщение са достатъчни, за да стане ясно колко далеч е ръководството на страната от истинските настроения на улицата и особено от проблемите, които вълнуват мнозинството от унгарците. Прегледът на документите на първите заловени от полицията бунтовници показва, че повечето от тях са членове или на УПТ, или на ДИС[86]. И те съвсем не са бивши, а настоящи и са убедени, че се борят в името на комунистическата идея. Използваната в съобщението терминология връща унгарското общество към незабравените ракошистки години.

Другото важно съобщение на деня се отнася до резултатите от нощния пленум на ЦР. Основното този път е: „Имре Над става

министър-председател, а Андраш Хегедюш – негов пръв заместник." Въпреки че говори за запазване на принципа всичко важно за държавата да се решава на партиен форум, това решение е хубавата новина на деня, но и тя е половинчата и съпроводена с други, не толкова оптимистични. Няколко са решенията на нощното заседание. Първото разширява състава на ЦР с Ференц Донат, Геза Лошонци, Дьорд Лукач, Ференц Мюних и Имре Над. Пълноправен член на политбюро става Имре Над, а най-близкият му съмишленик Геза Лошонци – кандидат-член. Като новина е съобщено, че ЦР е потвърдило оставането на Ерньо Герьо на поста първи секретар. Другите секретари са: Ференц Донат, Янош Кадар и Дюла Калаи. На политбюро е възложена задачата да направи незабавно предложение за преодоляване на „противопоставянето на партията и народа"[87].

Докато решенията на пленума от юли 1956 г. са половинчати, тези от нощния пленум 23-24 октомври са просто политически закъснели. Вярно е, че са върнати или присъединени към ръководството няколко от най-близките на Над реформатори, че И. Над е включен в политбюро, но всичко това би имало смисъл през юли. След като повикват на помощ срещу собствените граждани съветски войски, съставът и решенията на партийното ръководство вече нямат кой знае колко голямо значение за развитието на унгарския конфликт. Единственото важно решение си остава новото връщане на Имре Над начело на унгарското правителство. Само с държавната власт, с правителството въстаналите унгарци могат да достигнат до някакво споразумение. Но и това решение е половинчато, защото човекът, поел отговорността за повикването на съветските войски А. Хегедюш, си остава в правителството и то като пръв заместник на Над.

Объркани от толкова много и разнопосочни съобщения и обвинения хора очакват с надежда и доверие първите стъпки на новия министър-председател. Но ситуацията принуждава Имре Над да сложи първия си подпис като нов министър-председател под заповед за въвеждане на военно положение в страната. В нея се изброяват твърде много дейности, които се наказват със смърт: участие в бунт, конспиративна дейност, притежаване на оръжие, експлозив, подпалване и др. под.[88] Привържениците му се опитват да оправдаят неговите действия, защото разбират, че той е поставен в ситуация да борави със свършени факти. Щом в конфликта са се намесили войски, първо би трябвало да се прекратят сраженията, а после да се

мисли за политическо уреждане на конфликта. Отговорността за въвеждането на военното положение привържениците на Над търсят от „кликата Герьо-Хегедюш", които „тероризират Над"[89]. От друга страна, представителите на партийната власт са доволни, че могат да прехвърлят отговорността за непопулярните си действия върху най-обичания лидер.

На обед на 24 октомври, когато по улиците на Будапеща вече почти не се чува стрелба, Имре Над прави изявление по радиото. Обръщенията, които използва този път Над, са по-разнообразни – „жители на Будапеща", „унгарци", „мои приятели". Той започва с призив да се сложи край на кръвопролитието, като бунтуващите се предадат оръжието си. Към призива има и предупреждение, че само ако направят това до 14 ч. същия ден, те няма да бъдат изправени пред военен съд. Както се вижда, началото на обръщението на новия министър-председател е доста неудачно. Оправданието за такова начало е убеждението, че предварителното условие за действията на новото правителство е приключването на конфликта. За програма на новото си правителство Над посочва „принципите на юнската правителствена програма от 1953 г.", разшифровани като „широка демократизация на унгарския обществен живот, осъществяване на отговарящ на нашите национални особености унгарски път за строителство на социализъм, коренно подобряване на условията за живот на трудещите се маси". Новото в обръщението на премиера е декларацията, че този път „правителството е готово да окаже решителна съпротива на всякакви опити да го заставят да се отклони от пътя на демократизацията" и вярата, че в преговори с въстаналите „ще достигнем взаимно разбиране по всеки въпрос, тъй като правителството и по-голямата част от унгарския народ искат едно и също"[90].

Останалата част от словото на Над е пронизана от нерешителност – редуват се призиви към работниците да пазят имуществото и към населението да се обедини около партията и правителството (призивите са в тази последователност). Изразите, с които И. Над описва събитията, са много по-внимателни от по-раншните съобщения по радиото. Той казва, че „присъединилите се към мирната демонстрация на унгарската младеж враждебни елементи са заблудили много честни труженици да се обявят против народната демокрация, народната власт"[91]. Не такова обръщение очакват младежите от своя лидер, но дори и в този си умерен вид казаното от Над коренно се

отличава от езика и стила на официалните партийни изявления до момента.

Привържениците на Над от страна на бунтуващите се са поставени пред трудно изпитание – те не могат повече да отричат авторството на Над. Тогава се ражда и обяснението, че Имре Над се е превърнал в заложник на групата на сталинистите, които са го принудили да прочете словото си насила, почти под дулото на оръжието[92]. Ражда се и митът, че всичко станало до момента няма нищо общо с Имре Над, че той не е участвал в нито едно от решителните заседания, а е бил принуден да приеме отговорността за вече свършените факти. Това обяснение остава единствената надежда за успешен край на бунта, защото въпреки всички контрамитове за предварителна подготовка, за щаб на контрареволюцията, за подготвени складове с оръжие спонтанният бунт на младежите и работниците се оказва без никакво собствено ръководство. Единственият човек, чието име събужда доверие у мнозинството от сражаващите се с оръжие в ръка срещу съветските войски, е Имре Над. Това е причината те толкова болезнено да възприемат всичко, направено или изречено от Над, което противоречи на тяхната убеденост в правотата на битката срещу последните унгарски сталинисти.

Вечерта на същия ден обръщение по радиото прави и вторият секретар на УПТ Янош Кадар. Неговото изказване е откровено партийно, такива са и обръщенията – „работници", „другари"; такава е и ролята, отредена на партийците и партийните организации. Оценката на бунта и в неговите уста е значително по-мека от радиосъобщенията от сутринта. Той говори за „правилни и приемливи искания на демонстрацията на студентската младеж", но и за „метежници, които с оръжие в ръка тръгват против законния строй на нашата народна република", без да слага знак за равенство между двете групи[93]. Емоционалният градус в думите на Кадар е значително понисък, отколкото е няколко часа по-рано при Над. Целта и на двете изказвания на висши държавни и партийни ръководители е с думи да бъдат убедени тези, които не желаят да сложат оръжие пред съветските танкове. Но обстоятелствата, при които са направени, са крайно неблагоприятни за подобни призиви.

През този втори ден на стрелба и кръвопролития в унгарската столица за пореден път унгарските писатели се опитват да спрат братоубийствената борба. Те също призовават за спиране на военни-

те действия, но към другата страна: „Ние се обръщаме към правителството с предложение да преустанови от 14 ч. днес действията на войските за запазване на реда. След настъпването на този срок те са длъжни да ползват огнестрелно оръжие само ако бъдат нападнати."[94] Писателите са убедени, че помирение може да настъпи само когато отстъпки правят по-силните – властта. Според писателите основната цел на прекратяването на сблъсъците е да може да се преговаря за изтегляне на съветските войски от Унгария. За пръв път са поставени две нови условия: оставка на Ерньо Герьо като първи секретар на УПТ и реорганизация на правителството на И. Над в посока на широко национално сплотяване посредством привличането на всички унгарски демократични сили[95]. За разлика от предишните призиви на властите, този не е прочетен по радиото, а не е и публикуван, защото след нападението срещу редакцията и печатницата на в. „Сабад неп" и след въвеждането на военно положение вестници не излизат в продължение на няколко дена.

Часът 14, определен като краен срок за прекратяване на сраженията и предаване на оръжието, очевидно не донася нищо ново, защото малко преди изтичането на срока по радиото се чуват напомняния и нови призиви, а после той е удължен до 18 ч. на същия ден. Нещата се повтарят 12 мин. преди 18 с подобен резултат[96]. Удължаването на сроковете, молбите и заплахите за прекратяване на огъня характеризират и следващите дни. Продължават да се усещат и различията в позициите на отделните представители на властта – често правителството отменя заповеди на силите на реда. Това създава несигурност в правилността на първоначалното решение, че конфликтът може да се разреши с помощта на съветските войски, зад които се крият официалните унгарски представители. Новото за този ден е присъединяването на все повече работници към бунтовниците[97], а това не е добър знак за властта, която има претенции, че действа от името на работническата класа.

25 октомври, четвъртък, донася поредната промяна, отново плод на съветска намеса. През целия период на разтърсване на „социалистическия лагер" след смъртта на Сталин съветската намеса е колеблива и често сменя посоката и знака си. Това се дължи както на липсата на ясна концепция, така и на несъответствието между добрите намерения на новите съветски лидери и възможностите им да ги осъществят. Съветската намеса в унгарския политически живот е

едно от най-ярките доказателства за объркаността и липсата на последователност.

В ранната утрин на 25 октомври в Будапеща внезапно пристигат двама съветски представители – А. Микоян и М. Суслов. Разказът за тяхната дейност според официален представител, предпочел да скрие името си, може да се намери само в западноевропейските публикации. Никъде в официалната унгарска историография няма сведения за това как е станала поредната смяна на партийното ръководство. Но потвърждение за посещението има в по-късните спомени на участник в събитията – шефа на будапещенската полиция[98]. Според съвременното на събитията свидетелство, публикувано в сп. „Problems of Communism" (броят от януари-февруари 1957 г.), ходът на събитията е следният. А. Микоян обвинява Е. Герьо, че с „преувеличенията и с изкривената информация" за събитията в страната е вкарал съветските войски в зле премислени действия. М. Суслов продължава атаката с „предложение" Герьо веднага да си подаде оставката. Унгарският политик се опитва да се защити с предишната съветска позиция, според която той е човекът, способен да задържи единството на партията, но Микоян му отвръща, че „партията вече се е провалила, благодарение на неговите невероятни грешки". След което съветските представители викат Янош Кадар и го информират, че той трябва да наследи Герьо като първи секретар на УПТ[99]. Очевидно нищо не се е променило в маниера, с който съветските политици уреждат отношенията си с „дружеските" партии. По един и същи начин с груба и директна намеса от 1953 до октомври 1956 г. са извършени всички важни политически смени в Унгария.

Според същия източник следващото действие на А. Микоян и М. Суслов е разговорът с И. Над, по време на който те се съгласяват с необходимостта да се направят отстъпки и по-специално дават обещание за оттегляне на съветските войски от Будапеща и за преразглеждане на съветско-унгарските договори. Независимо от начина, по който са проведени преговорите, резултатите им създават поголямо пространство за маневриране на новото правителство на Над и затова тази поредна съветска намеса може да бъде оценена положително.

В официалното съобщение за извършената промяна, разбира се, не е спомената нито дума за съветското посещение. Новината е, че на свое заседание политбюро е освободило досегашния първи секре-

тар и е възложило изпълнението на тези функции на Янош Кадар. Съветско-унгарските разговори, макар и неофициални, дават повод за поредните радиообръщения на Над и Кадар към унгарските граждани. Те са направени едно след друго малко след 15 ч. Двете изказвания не се отличават съществено, но и в двете тонът е на границата на трагичното. Смисълът на новите обръщения е, че проблемът с изтеглянето на съветските войски от Унгария се поставя на официално равнище. Искането е придружено с обещание за равноправие, братско сътрудничество и интернационализъм, но независимо от всички уговорки двамата – държавният и партийният ръководител, изразяват съгласие с едно от неотменимите искания, с които студентите започват бунта си, превърнал се вече в общоунгарско въстание[100]. В обръщението на Над присъства и обещание за „реорганизация на правителството на основата на сплотяване на най-широките демократични национални сили от обновения Патриотичен национален фронт“[101].

До вечерта на 25 октомври разрешаването на политическата криза изглежда напълно постижимо. На практика всички политически искания на писателския съюз са изпълнени: сменен е Е. Герьо, обещана е реорганизация на правителството на широка основа, а и преговори за изтегляне на съветските войски от Унгария. Исканията на унгарската общественост отговарят и на по-раншните виждания на Над за политическа еволюция на унгарската управленска система. Мнението му, че центърът на властта трябва да се измести от УПТ към Националния фронт, датира още от лятото на 1953 г.; отстраняването на всички сталинисти от управлението се иска от пролетта на 1956 г., пак тогава от групата на съмишлениците му се чуват гласове и за разпускане на всички военнополитически блокове (което за Унгария всъщност означава дистанциране от Варшавския договор, по чиито клаузи съветските войски продължават да се намират на унгарска територия). Бунтът на будапещенци обаче променя разположението на политическите сили и на 25 октомври вече изглежда, че Над гради тези положения по-скоро като отстъпка пред въстаниците, отколкото като изпълнение на собствените си виждания.

И за пореден път точно когато изглежда, че пречки за прекратяване на сраженията няма, те са подложени с нова сила. Поводът този път е разстрелът на мирната демонстрация пред сградата на Парламента. И за обяснението на тази трагедия, както и за много други

събития от Унгарската есен на 1956 г., съществуват разногласия. Днес вече почти няма привърженици на тезата, че демонстрацията е разстреляна от „контрареволюционери-провокатори", които са искали по такъв начин да предотвратят споразумението с властта. Различията във вижданията на съвременниците се свеждат до две версии – според едната стрелбата е започната от съветските танкове, разположени на площада, за да отбраняват Парламента, а според другата – унгарци от силите за сигурност АВО откриват стрелба от покрива на Министерството на земеделието. В полза на последната версия, отричана с години, говорят и събитията в малкото унгарско градче недалеч от границата с Австрия Мадяровар, където поделение на АВО от тридесет души открива огън срещу демонстриращи младежи и убива 82 от тях. А реакцията на населението е линч на заловените трима офицери от АВО[102].

Очевидците са сигурни в мирния характер на демонстрацията пред Парламента, защото нейните ръководители отказват предложеното от унгарска армейска част оръжие. Те демонстративно заявяват, че единственото им оръжие е унгарското национално знаме. Но когато на площада започва побратимяване с екипажите на съветските танкове, се раздават изстрелите, оставили на площада няколко десетки убити (в някои източници до 300)[103]. Почти всички участници в събитията възлагат отговорността за безсмисленото убийство върху остатъците от политическата полиция. След тези изстрели едва зараждащото се доверие между въстаници и правителство при толкова пролята кръв отново изчезва[104].

След третия ден на Унгарската революция, както започват все почесто да наричат сраженията и в Унгария, и по света, вълненията вместо да заглъхват се разрастват. Със свои искания излизат работническата и студентската младеж от провинцията. Както в първите дни, когато из будапещенските висши училища се правят постоянни митинги, наречени парламенти, сега из големите градове възникват работнически съвети, които също съставят свои списъци с искания. Желанията им не се отличават кой знае колко от тези на студентите, разликата е в авторството – те вече излизат от името на работническата класа, което в условията на Унгария от 50-те години има много силно звучене. Най-организирани са протестните действия в окръг Боршод с големите работнически центрове Мишколц и Дьошдьор. В създаването на работническите съвети там участва и партийната

организация. Може би това е и причината да се осъществи среща на Имре Над с тяхна делегация, на която обещава, че ще изпълни всички искания. Новото в тези послания е ясно изразеният им работнически характер – основно място там заема повишаването на възнагражденията и правото на стачка. Нещо повече, въпреки че Над обещава изпълнение на исканията на работниците от Мищколц и от целия окръг Боршод, те обявяват стачка докато това не бъде направено[105].

Събитията в Унгария вълнуват и тревожат световната общественост. Първа реагира варшавската младеж, която сега на свой ред изразява солидарност с воюващите за независимост унгарски младежи. Многохилядна демонстрация, протестираща срещу съветската намеса, се провежда вечерта на 25 октомври във Варшава. Напрежението е високо, но не се стига до инциденти, защото и полската власт изразява симпатии към демонстрантите[106].

Президентът Айзенхауер не одобрява намесата на съветските войски, но единственото, което може да предложи на сражаващите се унгарци, са думите: „Сърцето на Америка кърви за народа на Унгария."[107] Съветският външен министър също прави изявления, които се различават от официалните унгарски съобщения, защото подчертават справедливия протест на младежта и на унгарското население. Той оправдава съветската намеса с получената молба за помощ от унгарското правителство[108]. Будапещенският проблем първоначално еволюира от унгарски вътрешнополитическ в унгаро-съветски, после в проблем на европейския „социалистически лагер", а накрая става международен, което означава неудобен за СССР. Това е и обяснението за по-премислената позиция на съветските представители към въстаналите на 25 октомври, отколкото е тя на 23 октомври, в началото на конфликта.

Следващият ден, 26 октомври, петък, задълбочава кризата на властта. Разочарованието на младежта започва да се прехвърля и към Над, който е станал министър-председател, но не е изпълнил почти нищо от студентските искания. Над се опитва да предотврати пълното прекъсване на връзката между властта и населението на Будапеща, като отменя нареждането на военния комитет за пълна забрана за излизане на улицата и на своя глава дава разрешение за свободно движение на населението от 10 до 15 ч.[109] Но тези дребни различия въобще не стават ясни от съобщенията на радиото. В петък за пръв път сред несъгласните със системата се чуват думи на

разочарование от Над: „Г-н Над вече демонстрира, че не е Гомулка." Воюващите започват да търсят нови лидери, върху които да прехвърлят доверието си и като че ли единствената приемлива фигура се оказва бившият генерален секретар на Независимата партия на дребните селски собственици (НПДСС) Бела Ковач, арестуван на 25 февруари 1947 г. от съветските военни власти, по-късно осъден на 20 години затвор и едва през 1955 г. завърнал се от СССР в Унгария[110].

Същия ден, в обстановка, значително по-различна от момента, когато той е бил свикан, се провежда пленум на ЦР на УПТ. Формално той трябва да приеме оставката на Е. Герьо и да избере на негово място Я. Кадар, но дори и на това заседание не са споменати обстоятелствата, при които е извършена смяната. Задачата на пленума е много по-важна – той трябва да изработи стратегия и тактика на управляващата политическа сила към неочаквания бунт, прераснал после във въстание и постепенно във война.

Протоколът от заседанието на ЦР от 26 октомври показва огромните различия в мисленето на членовете на този орган и обяснява защо за това партийно ръководство се е оказало невъзможно да намери приемливо за обществото разрешение на конфликта още при зараждането му. Реформаторски настроеното ново попълнение на ЦР чрез изказванията на Ференц Донат и Геза Лошонци представя резултатите от разговора с представители на Съюза на писателите. В позицията на творците на словото те виждат възможния изход от кризата. Първото условие – за смяна на Е. Герьо, вече е изпълнено, въпросът е по-скоро какво трябва да бъде отношението към продължаващите да воюват унгарци и съветските войски.

Най-важният от обсъжданите въпроси на заседанието, около който всъщност се групират вижданията, е предложението на Над, Лошонци и техните съмишленици за категорична промяна в организирането на въоръжените сили на страната. Предложението е да бъде създадена Национална армия, в която да влязат останалите верни на правителството части от унгарската народна армия и въоръжените групи на участниците във въстанието[111]. Това означава отказ от досегашната политика да се разговаря със сражаващите се само след като предадат оръжие или бъдат разбити. Новият подход не представлява пълен отказ от декларираните от ръководството на УПТ ценности, защото присъединяването на въстаническите части към новосформираната Национална армия няма да става безусловно, а се

отнася само за тези части, „които стоят на народнодемократични позиции".

В спора по този основен въпрос се оформят и двете големи групи в ЦР, които мислят различно почти по всички дискутирани аспекти. Едната е центрирана около И. Над и новите членове на ръководството, но към нейните позиции в много отношения се приближава и новият лидер на УПТ Янош Кадар. Другата е представена от повъзрастните комунисти с дългогодишен стаж, които не могат да забравят условията, при които партията се е преборила за властта и които смятат, че всяка отстъпка ще бъде възприета като проява на слабост и ще бъде използвана от „контрареволюционерите". По думите на Ищван Ковач: „Ако те (реформаторите – б. м., И. Б.) мислят, че с тази отстъпчивост въстаниците могат да бъдат убедени, те се лъжат. Те ще пометат Имре Над и другите негови кандидати. Ние сме жертвали живота си, другари. Зад гърба ни стоят десетилетия и доброволно ние властта не можем да дадем."[112] Представителите на тази група продължават да вярват на създадената от самите тях догма, че работниците винаги и при всички случаи трябва да защитават „своята" власт. При това положение решението е много просто – работниците трябва да бъдат въоръжени и те сами ще пазят предприятията си и ще унищожат „контрареволюцията".

Оценката за действията на работниците е вторият въпрос, по който избухва спор. Доколко работниците остават верни на теоретичното положение и са на страната на властта срещу сражаващите се и доколко те трябва да бъдат въоръжени. Реформаторите сочат немалко случаи, когато работниците застават не на страната на властта, а на страната на сражаващите се за независимост. Данните за участниците в антиправителствените сражения също се оказват в полза на реформаторите. Военните съобщават: „Ние пленихме 690 души и най-старият от тях е на 28 години, срещнахме стотици юноши по на 14-18 години"[113] Ференц Донат прави заключението: „Това, което беше действие на неголяма враждебно настроена група, все повече се превръща в народно движение."[114] От тази констатация следва и естественият извод, че преди да се търси разрешение, трябва да се потърсят причините за странното за една „власт на работниците" положение.

При търсенето на причините конфигурацията на разделянето в ЦР се променя – всички изказали се са категорични, че вината за проти-

вопоставянето на работниците и унгарските граждани на властта се крие в политиката на партийното ръководство както по времето на М. Ракоши, така и след него. Затова всъщност не се и обсъжда извършеното вече със съветска намеса – свалянето на Герьо. Най-категорично е изразена осъзнатата вина на УПТ за бунта на унгарците в думите на Дьорд Марошан: „Аз казвах на Петер (шефът на АВО, който е между първите отстранени и арестувани от Ракоши в опита му да потърси изкупителна жертва за престъпленията на собствения си режим – б. м., И. Б.) и на неговите хора, че и врагът не би могъл да направи това, което вие направихте. Сега е същото."[115]

От всичко казано за положението в момента ЦР би трябвало да изработи програма за действие. Според вижданията на Над тя се състои в трансформиране на правителството, в което да бъдат включени и некомунисти, но не такива от дежурните съгласни със всичко, а от истинските представители на унищожените в края на 40-те години партии. И тук също се споменава името на Бела Ковач. На пленума се говори за оттегляне и на съветските войски, но едва след като бъдат прекратени сраженията, а дори се споменава за възможността да бъде възстановено съществуването на още една партия, редом с УПТ – социалдемократическата.

От другата страна се чуват категоричните думи на Е. Герьо: „Не може да се определи дали се води братоубийствена война или контрареволюционно настъпление. Трябва да се предприемат редица диктаторски мерки. Трябва да се овладеят печатът и радиото, да се постави там главен цензор. Ако се опитат да се противопоставят на въоръжените сили, ние можем да ги арестуваме."[116]

При такова разнообразие на виждания и гледни точки трудно може да бъде изработена единна политика. Всъщност пленумът не набелязва единна стратегия, а взема две конкретни решения. Първото е изборът на директория и членове на военен комитет, който да поеме отговорността за преодоляване на военния конфликт. От този орган след самоотвод и отвод отпадат Е. Герьо и А. Хегедюш. Остават: Имре Над, Янош Кадар, Золтан Санто, Ференц Мюних и Антал Апро[117]. Второто решение е рутинно – изработено е „Обръщение на ЦР към унгарския народ"[118].

Ръководството на УПТ се опитва да излезе пред обществото с програма, алтернативна на исканията на студентите. Възможностите не са големи, тъй като рамката за нова програма е предварително

поставена от многобройните обществени искания. Всъщност новото предложение е кратко, състои се само от 6 точки. Първата обещава ново правителство на широка национална основа (все пак в рамките на Националния фронт) със задача „да отстрани грешките и престъпленията на миналото и, като се опира на подкрепата на цялата нация, да съдейства за удовлетворяването на всички справедливи искания на нашия народ". Второто обещание е свързано с дейността на това правителство, което трябва да постигне споразумение със Съветския съюз за уреждане на двустранните отношения, на основата, „на която в момента става и преобразуването на отношенията между Полша и Съветския съюз". Третата точка е обърната към работническата класа, която получава право сама да избира работнически съвети, а и по-добро материално възнаграждение за труда си. Четвъртата дава амнистия за всички участници в сраженията, но ако прекратят борбата до 22 ч. същия ден (26 октомври). Петата е вътрешнопартийна – призив към комунисти, работници, партизани „безпощадно да унищожават тези, които с оръжие в ръка са тръгнали срещу държавната власт на нашата народна република". Последната шеста точка обещава реформи с широк обхват – в промишлеността, селското стопанство, народния фронт и вътре в партията, но след „възстановяването на реда". Основният лозунг на обръщението е за „демократическа, социалистическа, суверенна, независима Унгария"[119].

Документът ясно показва, че в ръководството съществуват различия. От една страна, той е базиран на примера на Полша за безкръвно преодоляване на обществения конфликт – работническите съвети, споразумението за равноправни отношения със СССР, обещанието за реформи във всички основни обществени области. От друга обаче, прозвучават железните нотки на привържениците на силовото разрешение на конфликта. Изпълнението на повечето от обещанията е поставено в зависимост от възстановяването на реда, което вече може да накара хората да се замислят, доколко след като се възстанови стабилната власт, тя ще е склонна да прави отстъпки, обещани в момент на слабост и страх. Прави впечатление, че по-голямата част от отговорността за извършващото се или за обещаното в бъдеще е прехвърлена върху правителството, което може да се разглежда и като добър знак за разделение на властите (държавната и партийната) или като лош – да се прехвърли вината за евентуалния неуспех върху Имре Над.

Поредният срок, даден за преустановяване на сраженията отминава, но нищо не се променя. Напротив, въстаниците вече започват преброяване на силите си – 8000 и подготовка за нови попълнения от 30 000 души[120]. Силите на въстаниците не само се увеличават от присъединилите се младежи от провинцията[121], но и са по-добре организирани благодарение на преминаването на страната на въстаниците на полк. Пал Малетер от Министерството на отбраната и на това, че армейските казарми „Килиан" стават техен център[122]. Тези вече наистина добре организирани армейски съединения, командвани от бившите военни – шестимата братя Понграц и Ищван Андял, в преки преговори с представители на властта декларират, че ще сложат оръжие само след като съветската армия се оттегли и то само пред истински унгарски войски[123]. С оглед на това развитие на военните действия става ясен смисълът на предложението на реформаторите в ЦР на УПТ да се създаде нова Национална армия, в която да намерят място всички хора, обединени от патриотичните си чувства, независимо на чия страна воюват, за да се прекратят братоубийствените сражения помежду им.

Според официалните съобщения на радиото продължава и създаването на работнически съвети в най-големите предприятия на Будапеща – „Чепел", автобусния завод, в окръг Чонград – Сегед, в окръг Хевеш[124], но въпреки надеждите на ЦР на УПТ това не променя политическата безизходица. Работническите съвети заемат предприятията, но не се обявяват безрезервно в подкрепа на властта.

На 27 октомври, събота, в 11 ч. е обявен съставът на новото правителство на Имре Над. Първото обещание е изпълнено. В правителството са включени 6 души некомунисти. Двама от заместниците на Над са Йожеф Богнар, бивш член на НПДСС и Ференц Ердеи от бившата Национална селска партия (НСП). И двамата държавни секретари са некомунисти – Золтан Тилди и Миклош Рибиански, и двамата от бившата НПДСС. Към тези промени трябва да се добави и един министър – Бела Ковач, бившият генерален секретар на НПДСС, който оглавява Министерството на селското стопанство[125]. Новото правителство изпълнява обещанието да има по-широка политическа основа, но само формално? От 25-те му членове само 5 не са комунисти, а от тях само двама – Золтан Тилди (президент на Унгария до 1948 г., след което до 1 май 1956 г. е под домашен арест) и Бела Ковач, са не само видни водачи на селското движение в периода до

1948 г., но и са били вън от средите на управляващите до 1956 г. Останалите трима формално не са комунисти, но нямат и заслуга в борбата срещу ракошизма в Унгария. По-скоро правят впечатление някои от комунистите, като например проф. Дьорд Конрад, определен за министър на народната култура.

Новото правителство прилича повече на опит за полумярка, за запазване на общия комунистически характер единствено с добавката на двама-трима представители от независимото селско движение. Министрите от партията на дребните стопани и от националното селско движение са подбрани от комунистите, Бела Ковач дава съгласие за участие в правителството само по телефона едва след настояване от страна на Ищван Доби и защото познава Имре Над, но по здравословни причини така и не успява да се включи в работата му[126]. От немалко значение е липсата на представители на социалдемократите, които отказват участие до възстановяване на партията[127]. Това са основните причини новото правителство да бъде прието от различните изчакващи групи като стъпка напред, но не и като разрешение на политическата криза. Работническите съвети, особено там, където са обявили стачка до изпълняване на исканията, декларират радостта си от новото правителство, но и твърдата си решимост да стачкуват, докато не бъде изпълнено основното искане – изтегляне на съветските войски от Унгария[128]. Само името на Имре Над и неговата дума вече не са достатъчни. Работническите съвети на практика поемат властта по места и вече не са склонни бързо да се откажат от позициите си. Според сведенията на чуждестранните наблюдатели западните райони на Унгария се контролират от въстаниците, местните военни и полицейски съединения преминават също към тях[129]. С всеки изминал ден политическата криза става все по-неразрешима, защото най-важното за сражаващите се искане – оттеглянето на съветските войски (то варира от изтегляне на всички съветски войски от територията на Унгария до оттегляне на съветските войски от Будапеща само в базите им в Унгария), не може да бъде изпълнено.

Разнобразните средства за осведомяване представят по различен начин разположението на политическите сили както в страната, така и вън от нея. Най-много се различават от вътрешните унгарски източници виждания на съветските журналисти, които продължават да твърдят, че „силите, които започват контрареволюционния пуч, са антинационални сили... много близки и в пряка връзка с

чужбина“[130]. Подобни са и българските публикации във в. „Работническо дело“ от 27 октомври 1956 г., на румънския официоз в. „Скантея“[131]. По-различни обаче са впечатленията на други комунисти: полските, британските и американските. Те оценяват освободителния характер на въоръжената борба и не са склонни да идентифицират реалностите – Съветския съюз, „народната демокрация“ (по думите на британски комунист „страшна карикатура на социализма“), с прогреса и идеята за справедливо общество[132].

Най-значима е промяната в позицията на унгарския партиен орган в. „Сабад неп“. Главният редактор на вестника Мартон Хорват още на 27 октомври заявява: „Няма контрареволюция. Престъпленията на АВО и фалшивата оценка на положението оскърбиха цялата нация и доведоха до общонационална революция. Партията не съществува. Всичко, на което могат нейните лидери да разчитат, е нейният апарат. Истинските комунисти се отвръщат от ръководството и идеологията, която то представя. Пропастта между ръководството и нацията стана окончателна от момента на съветската интервенция... Ние трябва да кажем на масите цялата истина.“[133] Изцяло по нов начин е видяна „патриотичната демонстрация“ в уводната статия още в неделния брой на в. „Сабад неп“ (от 28 октомври)[134]. Седмицата на сражения – от вторник до събота, променя изцяло не само външния вид на Будапеща и страната, а и политическия пейзаж. Съществуващата като единствена до момента политическа сила УПТ (и особено нейното ръководство) е загубила не само респекта на обикновените унгарци, но е започнала да губи доверието и на собствените си членове, а и както се вижда от позицията на вестника – и на проводниците на идеологията и пропагандата ѝ.

Неделята, 28 октомври, е използвана като време за размисъл и от новото ръководство на УПТ, и от новото правителство. Тактиката на изпълнителната и политическата власт до момента се определя от събитията, върху които и двата органа са загубили контрол. Дори и решението за използване на сила в сраженията с бунтуващите се е вън от обсега на действие на изпълнителната власт – то зависи изцяло от съветските войски. Само два дни след опита да се изработи някаква стратегия и тактика на ЦР отново му се налага да обсъжда същите въпроси в променени условия. Влиянието на сражаващите се срещу ракошизма в провинцията нараства, с контрола върху Радио Свободен Мишколц те вече имат и говорител. Извършеното през

тези няколко дни наподобява революционните движения след световните войни. Бунтът е започнат от младежите – студенти, ученици, работници, след първите успехи се създават работнически съвети, национални, революционни комитети, тези нови и по същество революционни органи поемат местната власт. Разликата е в отношението към централната власт – през цялото време новите органи се колебаят в позицията си към правителството между предпазливата подкрепа, непълното доверие и откритата враждебност, но през първата седмица не поставят под въпрос прерогативите на правителството на Имре Над.

Заседанието на политбюро, а после и на ЦР на УПТ от 27-28 октомври е последният висш форум в историята на тази партия, която опитва още веднъж да се справи с политически средства. За сериозността на положението говори и фактът, че в Унгария отново са А. Микоян и М. Суслов, които дори участват в заседанието на политбюро. Програмната позиция на УПТ е представена от новия първи секретар Янош Кадар, който защитава тезата за компромисно разрешение. За пръв път на такъв форум се предлага отказ от определението на събитията като контрареволюция и на участниците в тях като контрареволюционери. Но присъства и тезата: „Да се нарече движението просто национална революция не бива, защото това ще означава, че всеки, който е против нас, е революционер, а ние – контрареволюционери. Трябва да се намери приемлива формулировка."[135] Колебание предизвиква и следващото решение – за разпускането на частите на АВО. Причините са същите – как ще бъде възприет такъв акт от участниците в сраженията и от двете страни.

Специално внимание заслужават думите на Кадар за ролята на съветските войски в Унгария. Кадар декларира многозначително: „Ние казахме на нашия народ, че повикахме тези войски и обосновахме, че така, както сме ги повикали да участват в боевете, можем да помолим и за извеждането им. Ние можем да кажем, че след като вземем решение, ние, естествено, ще молим за извеждане на войските. А ще бъдат ли те изведени или не, това зависи изключително от решението на Съветския съюз."[136] Последното изречение е отправено изцяло към присъстващите на заседанието на политбюро двама представители на ръководството на КПСС. Казаното от Кадар звучи като признание за лоялността на УПТ, поела отговорността за намесата на съветските войски, но и като усещане за безсилие самосто-

ятелно да реши въпроса за тяхното отстраняване, което зависи единствено от добрата воля на СССР.

Микоян говори пред политбюро, но не за съветските войски, а като опитен съветник как да се постигне единство в ръководството на УПТ, което според него е най-важното условие, за да може тази партия да разреши проблемите си с унгарското общество. Той призовава преди всичко към твърдост, защото „ако утре бъдат направени нови отстъпки, това вече не може да бъде спряно", за твърдост и по отношение на профсъюзите, които се опитват да водят самостоятелна политика: „Ако ние изпуснем от ръцете си ръководството на профсъюзите, то това ще доведе до създаване на паралелен център, профсъюзите ще станат играчка в ръцете на врага."[137] Посоката, в която Микоян се опитва да повлияе на ръководството на УПТ, е изцяло консервативна и е обратна на тази на реформаторите.

Централен въпрос на обсъжданията си остават отстъпките – какви, докъде, с кого. От тях зависи и перспективата за развитие. Според бившия министър-председател А. Хегедюш тя се очертава като „буржоазна реставрация при многопартийна система или във фашистка форма или пък пълна съветска окупация"[138]. Тази алтернатива показва типичното консервативно черно-бяло мислене и дори фактът, че именно тя е реализирана по-късно, ни най-малко не оправдава управляващите, неизползвали и минималната възможност за мирна демократизация с политически средства. А рамката на възможната демократизация е очертана от извършеното през следвоенния етап, наречен „народна демокрация".

По-реалистично мислещият член на политбюро Золтан Санто отправя няколко предупреждения: че сраженията не бива да продължават, „защото не можем с автомати и оръдия да стреляме по работниците", че присъствието на съветските войски действа и продължава да действа негативно не само по отношение на унгарците, но и че тяхната намеса „може да разколебае вярата на комунистите от западните страни, вярата им в социализма" и че в тесния ръководен политически орган – Директория, не трябва да се включват политици от миналото (А. Хегедюш)[139].

Имре Над представя виждането на реформаторите и за разлика от Кадар е достатъчно категоричен: „Ако движението, опиращо се на широка база, считаме за контрареволюция, както го оценихме в началото, то не ни остава друга възможност, освен да го потушим с

помощта на оръжие, танкове и артилерия. Това е трагедия. Вече ни е ясно, че това не е нашият път... Трябва да застанем начело на тези огромни, мощни народни сили, които влязоха в действие. А това е възможно само в случай, че събитията се възприемат така, както ги възприемаме ние."[140] Следствие от тази позиция е и неговото предложение да започне изтеглянето на съветските войски и замяната им с унгарски. От изказванията на Имре Над личи, че той не желае да ангажира напълно правителството с решенията на партийното ръководство. Но Ерньо Герьо отправя острата реплика, че „без знанието на Президиума, ръководещ партията, правителството не бива да взема нито едно важно решение"[141]. Новото положение руши един от основните постулати на тоталитарното общество – пълното подчинение на изпълнителната власт на партийното ръководство, затова старите лидери реагират болезнено. Времената обаче са се променили.

Решенията на последния пленум на ЦР на УПТ са противоречиви. От една страна, те съдържат съгласие с декларацията на новото правителство на Над, но, от друга – предложение да се попречи на Съвета на профсъюзите да публикува решението си, с което тази работническа организация се дистанцира от УПТ и се обявява за самостоятелна[142]. Работата на пленума е твърде далеч от реалните проблеми, които вълнуват будапещенската улица, а вече и много градове на Унгария. Вместо да обсъдят категоричните три искания на воюващите и стачкуващите: изтегляне на съветските войски, истинско коалиционно правителство и излизане от Варшавския договор, ръководителите на УПТ се борят със собствените си догматични разбирания за принципите, върху които трябва да се изгражда „социалистическата" държава и за политическия ѝ характер.

Веднага след заседанието на ЦР на УПТ провежда първото си заседание и новото Национално правителство (такова наименование предпочитат членовете му). В дневния му ред са включени оценката за политическото положение и за снабдяването на населението на Будапеща. Всъщност по първата точка членовете на правителството само изслушват и приемат обръщението на Имре Над до гражданите на Унгария. Протоколът от заседанието показва, че единствената поправка, която министрите предлагат в текста, е тази на бившия унгарски президент З. Тилди и тя не е съществена. Той настоява към обръщението „боевата работническа класа" да се добави и „целия унгарски трудов народ"[143].

Поредното обръщение на Над наистина се отличава от предходната официална позиция. В него той заявява, че „правителството осъжда възгледите, според които сегашното грандиозно народно движение е контрареволюция". По думите на Имре Над целта на самото „широко национално демократично движение, обхванало целия наш народ и сплотило го в едно", е „осигуряването на нашата национална независимост, самостоятелност и суверенитет, да се разгърне процесът на демократизация на нашия обществен, икономически, политически живот, защото само това може да бъде основата на социализма в нашата страна". На свой ред като основна задача на новото правителство премиерът вижда незабавното изпълнение на „справедливите искания на народа". В обръщението обаче те са подредени по своеобразен начин. В началото е поставено повишаването на заплатите, пенсиите, промяната в нормите, разширяването на работническата демокрация с новите работнически съвети, промяната в селскостопанската политика, най-вече чрез „създаване на условия за това у хората да възникне желание да се трудят". Следва по-раншната идея за нови органи на реда, които да обединят частите на армията, полицията и „въоръжените отряди на работниците и младежите". И едва на последно място е основното искане на сражаващите се – изтеглянето на съветските войски. При това в обръщението се говори за напускане на Будапеща, а цялостното споразумение за изтегляне на съветските войски от територията на Унгария е оставено за двустранните преговори „в духа на унгаро-съветската дружба, на основата на принципите за равноправие на социалистическите държави и националната независимост"[144].

И в обръщението на Над личи раздвоението между старата и новата позиция – призната е вината на системата, господствала в Унгария почти 10 години, но от признанието не е лесно да се стигне до новия подход към настоящите проблеми на Унгария, още повече, че с развитието на сраженията и исканията еволюират от антиракошистки към антикомунистически. В заключение И. Над се опитва да балансира отрицателните настроения с припомняне на постигнатото и с негово участие през предишните години: „Народе на Унгария! В часовете на отчаяние и борба хората са склонни да виждат само тъмните страни на отминалите 12 години, но ние не бива да допуснем загубата на способността за обективна оценка. Тези 12 години са ознаменувани с непреходни исторически резултати, които вие, ун-

гарските работници, селяни, интелигенция постигнахте под ръководството на Унгарската партия на трудещите се благодарение на вашия самоотвержен, упорит труд."[145]

По време на заседанието някои министри се опитват да поставят допълнителни въпроси като отмяната на задължителните доставки за селяните или обявяването на новия национален празник (15 март), изземването на учебниците по история, но Над смята, че правителството има достатъчно време и не трябва да избързва[146]. Показателни за духа на новото време са думите на най-видния инакомислещ (в отсъствието на Бела Ковач) Золтан Тилди, с които той пожелава да изясни принципния въпрос за връзката между правителство и партийно ръководство: „Ако правителството не може свободно да приема решения по всички политически, принципни и практически въпроси, тогава в настоящия момент ние не можем да се справим с положението... Трябва да можем да вземаме екстрени решения, със сила в мащаоите на цялата страна."[147] За пръв път официално е поставен проблемът за освобождаване на изпълнителния орган от господството на политическата ръководна сила.

Увеличаващите се разногласия между Над и противниците на властта се проявяват и в реакциите на първите действия на новото правителство, доколкото думите на Над могат да се приемат за действие. Призивът за прекратяване на огъня е приет сравнително спокойно и сраженията действително намаляват, но политическото недоволство не спада. Център на противопоставянето на централната власт стават Гьор и Мишколц от обособилия се със собствени искания окръг Боршод. Местният гьорски вестник пръв заменя традиционното мото „Пролетарии от всички страни, съединявайте се!" със „За независима, демократична Унгария!" Тук към Над се отправя критика заради комунистическата му принадлежност, въпреки че е „чист и честен човек". Местната партийна организация се присъединява към исканията за разпускане на АВО и за оттегляне на съветските войски. На митинга по повод създаване на новото правителство се издигат и лозунгите: „Стига комунизъм, стига руснаци. Искаме ново правителство в Будапеща!", както и за многопартийни избори в рамките на три месеца[148]. Всички искания на провинцията са подредени в 7 точки и изпратени в Будапеща в официален документ, озаглавен „Възвание на работническия съвет и студентския парламент на окръг Боршод" [49].

В голяма част от западноунгарските градове властта е поета от родени от революцията органи, които излизат от контрола на централната власт и желаят да поставят исканията си направо пред Имре Над. Исканията са различни, произхождат от различни сили, често с противоположни виждания, но обединени от общи цели. Всичко това в крайна сметка ражда хаос и прави страната все по-неуправляема. Новата власт в Мишколц не приема опита на Над за примирение между двете воюващи групировки („Как може да има патриоти и от двете страни на воюващите?“) или за постепенност в исканията за оттегляне на съветските войски (първо от Будапеща, а после – от страната)[150]. Чуждите наблюдатели споменават и за прояви на антисемитизъм, който влиза в официалната предвоенна политика и е съживен поради големия брой евреи във висшите управляващи кръгове по времето на Ракоши (такъв а самият той, Е. Герьо, М. Фаркаш)[151]. Макар и редки, случаите на антисемитизъм се родеят с избухването на националните чувства, а поради липсата на единно ръководство трудно могат да бъдат спрени.

Многобройните въпроси, задавани от унгарците на западните кореспонденти – кога и как ще бъде оказана помощ на сражаващите се срещу съветските войски, създават и международни проблеми. Предаванията на Радио „Свободна Европа“ на унгарски са породили илюзии у населението. В предаването от 4 март 1956 г. например се казва: „У нашите слушатели трябва да нарасне сигурността, че те не са сами, че свободният свят е солидарен с тях и приема тяхното освобождение като гаранция и предпоставка за мира.“[152] Не е чудно, че след като цялата пропаганда на „студената война“ е насочена към стимулиране на вълнения в Източна Европа, тези, които наистина започват въоръжената борба, очакват незабавна помощ. И тогава идва разминаването между очакванията и реалността. Американската администрация на Айзенхауер се оказва изненадана от събитията и неспособна да изпълни дадените обещания. За тамошните стратези е ясно, че борбата на Източна Европа за отхвърляне на наложената й отвън система не може да завърши успешно без помощта на САЩ, но също толкова ясно е, че пряка помощ води към световна война. Осъзнаването на тази опасност пречи да се потърси военно разрешаване на конфликта. Дълес дори не дава заповед да се използват подготвяните точно за такава ситуация отряди от емигранти[153]. Остава политическото разрешение.

Борисов

Неочакваното за всички страни бурно и въоръжено развитие на унгарското народно недоволство предизвиква извънредно свикване на Съвета за сигурност на ООН в неделя, 28 октомври. Такова нещо (заседание в неделя) се случва за втори път след юни 1950 г. – началото на Корейската война[154]. Заседанието е свикано по френско-британско-американска инициатива по повод „унгарското въстание", за да бъде разгледана „дейността на чуждите военни сили в Унгария при насилственото нарушаване на правата на унгарския народ". Американският представител в Съвета за сигурност Х. Лодж, британският П. Диксън и френският М. Корню-Жантий се позовават на чл. 34 от Устава на ООН. Според него съветът обсъжда всяка ситуация, която може да доведе до международно напрежение и да заплаши международния мир и сигурност. Никой не се съмнява, че Съветският съюз ще наложи вето на какъвто и да било опит за осъждане на намесата, така че извънредното заседание има по-скоро пропагандно характер[155].

Представителите на големите държави започват спор доколко е обоснована намесата на международните организации във вътрешните работи на Унгария, а най-вече доколко текстовете на Варшавския договор за „сътрудничество и взаимна помощ" са в съзвучие с извършеното от съветските войски на 23 срещу 24 октомври в Унгария. Според западните представители чл. 4 от договора дава право на Съвета за сигурност да се намеси и да спре действията на съветските войски[156]. Според съветските представители обаче чл. 5 дава възможност на обединените въоръжени сили да предприемат „съгласувани мерки, необходими за укрепване на своята отбранителна способност, за да защитят мирния труд на своите народи"[157]. В случая тези войски могат да бъдат само съветските, разположени на унгарска територия. Дипломатическите еквилибристики съдействат само за замъгляване на проблема. Съветският представител Соболев гласува против включването в дневния ред на точката „Положението в Унгария", но остава единствен срещу 9 гласа против и един въздържал се – югославския представител Брилей. Унгарското правителство чрез представителя си в ООН Петер Киш изразява протест срещу обсъждането на унгарски проблем без унгарско участие. В крайна сметка е гласувана резолюция, която осъжда съветската военна намеса срещу желанието на унгарския народ, но е отхвърлена от СССР[158].

Неуспешният опит да се стигне до международна намеса в „ун-

гарския проблем" потвърждава ясно, че бъдещето на Унгария е в ръцете единствено на вътрешните й сили и на Съветския съюз. Международната намеса от този момент остава само в рамките на Червения кръст и другите хуманитарни помощи[159]. Унгарците и от двете групировки са разочаровани. Първата, проракошистката, се чувства излъгана в надеждите, че съветските войски ще възстановят реда, а воюващите за демокрация на свой ред са разочаровани от лъжовните обещания на Запада, че ще им помогне веднага след като започнат борбата. Излъганите надежди пораждат озлобление и задълбочават конфликта. Унгарски младеж-емигрант образно обяснява как се стига до революцията: „Хората казват, че ние живеем зад желязната завеса. Това не е точно. Ние живяхме в консервна кутия. Докато тя бе херметично затворена, всичко беше наред. Но по време на първото правителство на Имре Над кутията се отвори и в нея влезе малко свеж въздух. И знаете ли какво стана, когато бе пуснат малко свеж въздух?... Всичко вътре се развали."[160]

Половинчатите и най-вече закъснели решения на ръководството на УПТ и на новото правителство не разрешават, а задълбочават конфликта. В провинцията, по-скоро в Западна Унгария, се правят опити за създаване на ново правителство около работническия съвет и студентския парламент на окръг Боршод. Този нов център на властта се обръща към градовете Гьор, Мишколц, Дебрецен, Сегед, Хатван, Секешфехервар, Печ, Сомбатхей, Солнок, Шопрон с предложение да го подкрепят – част от тях дават съгласие, но само за единодействие[161]. Новият център е този, който за пръв път официално по радиото (съобщението е на Радио Кошут) поставя искане Унгария да излезе от Варшавския договор, тъй като не вижда друга възможност да се осигури независимостта ѝ[162].

В понеделник, 29 октомври, започва изтегляне на съветските войски от Будапеща. Правителството и в. „Сабад неп" се опитват да представят този акт като първа стъпка към цялостното изтегляне на чуждите войски от унгарска територия[163]. Ситуацията в Унгария в момента е описана в тържествените краски на „великолепната победа на унгарската младеж, като триумф на борбата на цялата страна и признаване на справедливостта на нашата кауза". И действително след като е издадена заповед на министъра на външните работи за разпускане на специалните полицейски органи и АВО[164], от гледна точка на властта конфликтът изглежда разрешен. Но победилите в

бунта искат институционални гаранции за обещаното, затова поставят нови искания.

В политическия живот отново се включват интелектуалците, но вече не поотделно, а с политическа програма. Целта е не да се формулират нови искания, а те да се подредят: национални, икономически, работнически, селски и едва на предпоследно, девето място, е поставено интелигентското искане: „Трябва да бъде гарантирана абсолютна свобода на пресата и събранията."[165] Под програмата стоят подписите на ръководителите на няколко организации: Студентски революционен комитет, Унгарски писателски съюз, Унгарска агенция по печата, Съюз на художниците, Унгарски съюз на музикантите, университетски професори, кръг „Петьофи", МЕФЕС. Интелигенцията продължава да бъде съвест на нацията, затова поема ролята и на защитник на исканията на всички социални групи от унгарското общество. При това програмата е публикувана в партийния вестник „Сабад неп".

Последното значимо събитие на 29 октомври е откритият спор между позицията на съветския в. „Правда" и унгарския „Сабад неп". Ференц Молнар остро отговаря на написаното предишния ден в „Правда" под заглавие „Разгром на антинародната авантюра в Унгария". Унгарският отговор е категоричен – ако нещо е било разгромено, това е „управлението на антинародната клика Ракоши-Герьо". Отхвърлено е и съветското внушение да се обясни бунтът с подривната дейност на американските и английските империалисти[166]. Статията е знаменателна не заради отрицателното отношение към съветските действия в Унгария, а защото думите, че в. „Правда" е обидил цялото 1,5 млн. население на Будапеща, изразяват позицията на партийния орган. В средата на 50-те години като че ли се повтаря бунтът на Югославия срещу грубата съветска намеса, но този път това е извършено не в период на сталинизация, а в процеса на опит за демократизация в целия Източен блок.

Умиротворяването на сражаващите се групировки се оказва потрудно, отколкото се предполага в началото. Решението на правителството на А. Хегедюш да повика съветските войски тежи на всички представители на властта, независимо дали имат нещо общо с него или не. На И. Над вече не се доверяват само заради името, а искат доказателства, че обещанията ще бъдат изпълнени. В същото време се увеличава броят на въоръжените групировки, които не желаят да

затворят промените в рамката на социалистическа Унгария. Най-силната и известната от тях е групата на Дудаш, която не се подчинява на нито един от политическите фактори.

Следващият ден, 30 октомври, отмерва точно една седмица от началото на студентската демонстрация, но за тези седем дни страната, столицата, властите са се променили неузнаваемо. На този ден Националното правителство се трансформира в 7-членен кабинет в състав: И. Над, Я. Кадар, А. Апро, З. Тилди, Й. Богнар, Ф. Ердеи и И. Доби. Този „тесен кабинет" на свой ред приема решение за възстановяване на многопартийната система, макар и „на основата на коалицията от 1945 г."[167] Решението има революционен характер, тъй като в Източна Европа до момента партийната система е вървяла само към стесняване до практическа еднопартийност. Уточнението, че многопартийността се отнася само за коалицията от 1945 г., означава възстановяване на партиите от Унгарския национален фронт на независимостта – НПДСС, УКП, НСП и УСДП, но не и на предвоенните партии или останалите вън от фронта. Макар и ограничена, това все пак е многопартийност и най-вече, за разлика от годините на „народната демокрация", процесът е към разширяване на политическия спектър.

Лидерите на легализираните с правителственото решение политически партии още същия ден отправят радиообръщения към симпатизантите си. Золтан Тилди от НПДСС говори по-скоро като държавник (той е бивш президент) и министър от Националното правителство, отколкото като представител на партия. Той призовава за образуване на студентска национална гвардия, за възстановяване на реда и спокойствието и само в последното изречение – за възстановяване на партийните структури в Будапеща и по места[168]. Доста неубедително за селски деец звучи и обръщението на Ференц Ердеи от НСП, който е бил във висшите сфери на властта през целия период след разформироването на партията му, а сега призовава към възраждането на нейните структури[169]. Обръщението на Кадар се отличава от останалите – той не използва определението национална революция, а говори за „братоубийствена кръвопролитна борба". Неговото изказване е в най-голяма степен партийно, защото прави остър критичен анализ на състоянието на УПТ с два момента – вината на ръководството и разпадането на партийните структури[170]. Намерението е партията да бъде коренно реорганизирана, така че в

нея да членуват само хора, които не са имали нищо общо с престъпленията на миналото[171]. Това са официалните изявления на партийните лидери, между които липсва представител на социалдемократите, а двамата некомунисти са измежду вече инкорпорираните във властта.

По друг начин си представят възстановяването на многопартийната система отстранените в края на 40-те години. Бивши представители на НСП протестират срещу активната роля на И. Ердеи във възстановяването на партията[172]. Бела Ковач, който до момента все още не се е присъединил към Националното правителство, обявява, че ще го направи само ако „комунистическата партия се откаже от идеята да се опитва да управлява Унгария сама“[173]. Социалдемократите под ръководството на Анна Кетли искат първо да бъде върнато партийното имущество – сградите и печатницата за в. „Непсава“. Едва след това и след като бъдат възстановени партийните структури ръководството на УСДП ще отговори на молбата на Имре Над за участие в Националното правителство[174]. Ограниченията в правителственото решение не пречат и на партия, която няма нищо общо с Националния фронт, да обяви програмата си, а по този начин и съществуването си – Християндемократическата народна партия. Нейните документи значително се отличават от исканията на воюващите до момента – няма и дума за запазване на постиженията на „народната демокрация“ и „социализма“, а само гаранции за частната собственост и предприемачеството, както и свобода за вероизповеданията и освобождаване на кардинал Миндсенти[175]. Както се вижда, по-лесно е да се обяви възстановяването на многопартийната система, отколкото това да бъде направено в духа на правителственото решение.

Започва преобразуването и на държавните органи – във всички министерства се създават Революционни комитети, които преразглеждат дотогавашната политика. Революционният комитет на военновъздушните сили решава, че ако не започне оттеглянето на съветските войски от Унгария, те ще окажат въоръжена подкрепа на исканията на унгарския трудов народ[176]. По същия начин постъпват и в Министерството на външните работи, където настояват за преразглеждане на курса на външната политика в посока независимост. Осъдена е дейността на унгарския представител в ООН Петер Кош (той е против искането унгарският проблем да бъде разгледан в

Съвета за сигурност) и е поискано отзоваването му. Същото се отнася и за повечето от дипломатическите представители на Унгария, които „все още представляват престъпната политика на антинационалната клика на Ракоши-Герьо“[177]. Революционният комитет на армейското командване на свой ред формулира 5 точки, които повтарят известните вече искания. Той започва и отстраняването на старото недемократично ръководство на армията[178]. Всъщност комитетите и съветите по места и институции представляват ново възраждане на идеята за „съветска власт“, но разбирана изцяло по нов начин, без да е свързана с комунизма и „социалистическия лагер“[179].

По-малко от две седмици след като съветското ръководство е принудено да преглътне първия значим политически акт в Източна Европа, извършен без тяхното предварително съгласие – смяната на партийния лидер в Полша, то трябва да направи втора крачка в тази посока. На 30 октомври, когато унгарското правителство започва връщане към предкомунистическата политическа система, съветското правителство излиза с декларация за новите принципи, върху които ще се градят отношенията със съюзниците от Източна Европа[180]. Този документ поставя двустранните отношения на водещата сила в Източна Европа към нейните доброволни и принудени съюзници в изцяло нова светлина – не само говори, но се опитва и да гарантира равноправието.

Съветското правителство признава, че при изграждане на отношенията трябва да се имат предвид „пълното отчитане на историческото минало и особеностите на всяка страна“. Косвено признание за погрешна политика представлява и декларацията: „Съветското правителство е готово да обсъди заедно с правителствата на другите социалистически държави мерките, осигуряващи по-нататъшното развитие и укрепване на икономическите връзки между социалистическите страни така, че да се отстранят каквито и да било възможности за нарушаване на принципа на националния суверенитет, взаимната изгода и равноправието в икономическите отношения.“ Същият принцип се предлага и за другите сфери на взаимоотношенията и по-специално за съветските „съветници“. Злокобната роля на институцията „съветски съветници“, особено при организиране на следствията и политическите процеси, е не само добре известна на източноевропейците, но е и едно от исканията на борците за демокрация. В декларацията доста неискрено и като оправдание се споменава, че „през

последния период съветското правителство неедноkратно е поставяло пред социалистическите страни въпроса за отзоваването на съветниците си". Крайният резултат от декларацията е, че тя наистина слага край на тази институция за намеса във вътрешните работи.

Най-важният въпрос и едновременно причина за тази декларация е присъствието на съветски войски в Унгария, Румъния и Полша. Оправданието им е Варшавският договор, а изцяло нова е готовността на съветското правителство „да разгледа с другите социалистически държави, участнички във Варшавския договор, въпроса за съветските войски, които се намират на територите на посочените погоре страни". Що се отнася до Унгария и събитията там, в декларацията присъства нова оценка: „... трудещите се на Унгария... справедливо поставят въпроса за необходимостта от отстраняване на сериозните недостатъци в областта на икономическото строителство, за по-нататъшното повишаване на материалното благосъстояние на населението, за борба с бюрократичните извращения в държавния апарат." Но наред с новата присъства и старата постановка: „Обаче към това справедливо и прогресивно движение на трудещите се скоро се присъединиха силите на черната реакция и контрареволюцията, които се опитват да използват недоволството на част от трудещите се, за да подронят основите на народнодемократичния строй в Унгария и да възстановят в нея стария помешчическо-капиталистически ред."[181] Последното прилича повече на първоначалната оценка на ръководството на УПТ, а ирония на историята е, че съветската оценка е толкова закъсняла, че влиза в крак с най-новото положение в Унгария, където бунтуващите се все по-категорично отхвърлят комунистите и всичко комунистическо – в това число и социалистическия строй.

Едновременно с обявяването на декларацията в унгарската столица са изпратени известните вече съветски емисари – Микоян и Суслов. Според унгарските свидетели на разговорите им с представителите на правителството на И. Над Микоян е изразил съгласието на съветското правителство с многопартийната система и с излизането на Унгария от Варшавския договор[182]. В светлината на съветската декларация за отношенията със съюзническите от Източна Европа, на съгласието на Микоян и Суслов с извършващите се в Унгария политически преобразования, които засягат основите на обществения

строй, особено значение добиват движенията на съветските войски в този район.

В противоречие със споразумението за изтегляне на съветските войски от Будапеща е промяната в техния брой. От две дивизии, разположени на унгарска територия преди събитията, на 29 октомври те нарастват на четири[183]. На 30 октомври Радио Свободен Мишколц тревожно съобщава за навлизане в Унгария на нови съветски танкове и моторизирани части[184]. Това движение навътре е съпроводено с изтегляне на участвалите в сраженията части – през Захони се изтегля една дивизия, а втора се движи в същата посока[185]. Неизвестността за намеренията и движенията на съветските военни части, намиращи се в Унгария, създава напрежение в унгарския политически живот и затруднява дейността на правителството.

Към противоречивото развитие на отношенията между воюващите трябва да се прибави и друго събитие от 30 октомври, станало повод за много коментари и обвинения: нападението срещу Будапещенския градски партиен комитет, превземането му и избиването на защитниците му[186]. Жертва става и Имре Мезьо, затворник по времето на Ракоши, назначен по-късно за първи секретар на будапещенската организация, човекът, който предупреждава за готвения от Ракоши минипреврат през юли 1956 г. Причината за нападението е един от лесно раждащите се в такива моменти слухове, че под сградата има подземия, в които се намират множество политически затворници. Въпреки направените дълбоки изкопи в градинката и на площада пред сградата с багери и друга техника, подземия не са открити, но защитниците на дома са избити. Слухът си остава по-скоро провокация, поставила под въпрос обявеното примирие и дала повод да се поставят под въпрос демократичните цели на унгарската революция.

Под знака на продължаващите промени и на съмненията минава и срядата, 31 октомври. Теснят правителствен кабинет провежда заседание и се опитва да използва съветската декларация и решението за изтегляне на войските, за да умиротвори недоволните[187]. Обсъждат се и въпроси, които отиват по-далеч – декларация към Съветския съюз във връзка с Варшавския договор, обръщение към австрийското правителство, за да пропусне през територията на Австрия отряди от унгарски емигранти, за назначаване на Пал Малетер за

заместник-министър на отбраната[188]. Тези решения се различават коренно от вижданията три дни по-рано – на 28 октомври. А освен това те са последвани и от действия – Над изпраща телеграма до К. Ворошилов, председател на Върховния съвет на СССР, с искане в духа на съветската декларация да бъдат започнати „незабавни преговори за извеждане на съветските войски от цялата територия на Унгария“[189].

Унгарските профсъюзи продължават усилията си да върнат доверието на работниците, за което получават подкрепата и на правителството. Всъщност правителството моли профсъюзите да се обърнат с призив към работниците за възстановяване на производството, тъй като страната е изправена пред икономически срив. Новото обръщение на Общодържавното обединение на свободните унгарски профсъюзи обявява, че застава зад всички искания на работниците и техните организации и че излиза от Световната федерация на профсъюзите. Дори и в призива за икономическа помощ от чужбина е поставено условието тя да не бъде съпроводена с „условия, които засягат нашата национална независимост“[190]. От натрупания следвоенен опит такава опасност има само от източна посока.

Сраженията приключват, но натрупаната омраза от предишните години и събуденото чувство за сила и ненаказуемост от последните дни съдействат да продължат хайките за откриване и линчуване на хората, принадлежали към АВО[191]. Чуждестранните наблюдатели свидетелстват за саморазправите, а дори и за удовлетворението, с което младежите показват обесените по дърветата трупове. Но въпреки на моменти справедливия гняв на репресираните в продължение на години хора, няма гаранция, че в хаоса на отмъщението жертва на саморазправа не стават и случайни, напълно невинни хора.

От Мишколц на 31 октомври пристигат нови съобщения за навлизане в унгарска територия на специализирани съветски военни части. Свободната радиостанция „Петьофи“ (както се назовава радиото на Гьор) предупреждава, че опасността продължава, докато и един съветски войник остане на унгарска територия, но особено многозначителен е друг пасаж: „Комунистите в този момент приемат революционните лозунги, за да приспят вашата бдителност и да удавят вашия ентусиазъм. Те трябва да бъдат смятани за врагове, способни да направят всичко.“[192] Засилващият се антикомунизъм заплашва и Над, който е принуден да напомня за миналите си позиции

и заслуги. В реч на площад „Кошут“ той се оправдава, че няма нищо общо с поканата да се намесят съветските войски в унгарския конфликт: „Тази лъжа е позорна. Имре Над, защитникът на унгарския суверенитет, унгарската свобода и унгарската независимост не е викал тези войски. Обратно, той беше този, който се бореше за тяхното оттегляне. Драги приятели, днес ние започнахме преговори за оттеглянето на съветските войски от нашата страна и за отмяна на задълженията ни по Варшавския договор. Аз просто ви моля да имате малко търпение.“[193]

Осъзнатата или принудителна еволюция на Над показва, че намесата на съветските войски вместо да засили политическите позиции на Съветския съюз води дотам, че вече се поставя въпросът за цялостното им оттегляне. Страничен наблюдател, който се интересува живо от унгарските събития и се опитва да се намеси в полза на благоприятното разрешаване на конфликта, е полската страна. Полски и съветски представители в лицето на А. Микоян и Мариан Нашковски (полски зам. министър на отбраната) се срещат в Будапеща и поляците категорично настояват за изтегляне на съветските войски от Унгария[194]. ПОРП официално изразява подкрепата си за програмата на правителството на И. Над.

Ескалацията на исканията стига дотам, че се отхвърлят всички, които имат нещо общо с повикването на съветските войски. Университетската младеж поставя и условия, за да остане И. Над – отстраняване на министрите от предишните правителства и включване на нови хора, например Анна Кетли, Дюла Ийеш, Дьорд Лукач. В декларацията на студентите се казва: „Не искаме нито сталинизъм, нито капитализъм. Ние искаме истински демократична и истински социалистическа Унгария, напълно независима от която и да било друга страна.“[195]

Прекратяването на огъня премества противоборството в политическата сфера, но при ново съотношение на силите. Страхът от антикомунистически терор се засилва – за това говорят както и продължаващите екзекуции на обвинени в съпричастност към силите за сигурност, така и неизтритият спомен от съдбата на Унгарската съветска република на Бела Кун. Такива са и опасенията на Имре Над, изразени пред кореспондента на в. „Ню Йорк таймс“[196]. В същото време антикомунистическите сили, макар и все по-ясно изразени в обществото, нямат организационен център – опитите да се създаде

алтернативно правителство в Гьор и Шопрон не успяват. На другия полюс – УПТ, нещата не изглеждат по-добре. Тази партия е в състояние на саморазпускане и изчезване. Дьорд Лукач вижда бъдещето ѝ само като изцяло нова организация, обединяваща „прогресивната интелигенция, писатели и някои млади хора", която би могла да вземе едва десетина процента при предстоящите свободни избори[197].

Политическият център на властта започва да се премества от правителството и УПТ към новите органи, но те не са ръководствата на възстановяващите се политически партии, а създадените от революцията революционни комитети. Точно тях се опитва да обедини Унгарският национален революционен комитет, оглавяван от един от най-непримиримите бойци от изтеклата седмица Йожеф Дудаш. От началото на събитията негова база става сградата на в. „Сабад неп", което му позволява да започне издаването на собствен всекидневник в. „Мадяр Фюгетленеш" („Унгарска независимост"). Революционният по същество нов орган в лична среща с И. Над иска нова реорганизация на правителствения кабинет, при която освен И. Над и Я. Кадар да няма други представители на комунистите, а да намерят място лидерите на новите и то истински партии – Анна Кетли, Бела Ковач, а не подставени фигури[198]. Всъщност задачата и дейността на Националния революционен комитет твърде наподобява ролята на Унгарския национален фронт на независимостта в първите следвоенни години.

Първият ден на новия месец – ноември, носи поредния поврат в развитието на събитията. Правителството се оказва в изключително тежка ситуация, атакувано от две страни. От едната са нарастващите искания на разнообразните революционни организации с най-различни виждания за бъдещето на Унгария (от прокомунистическите до клерикално-реставраторските)[199]. Натиск оказва и твърдата решимост на работниците да стачкуват, докато съветските войски не бъдат изтеглени от територията на Унгария[200]. От другата са непрекъснато пристигащите сведения за навлизане на нови съветски части в Унгария и за движение на вече намиращите се на унгарска територия – военното летище на Будапеща е окупирано, а около столицата е оформен обръч от съветски танкови части[201]. Пристига информация дори и за струпване на чехословашки войски по общата граница между двете страни.

В такава обстановка И. Над и неговият тесен кабинет са прину-

дени да се съобразят с ускорения темп на събитията и да проведат две заседания – второто приключва късно вечерта на 1 ноември. Денят се оказва толкова дълъг и изпълнен със събития, че предопределя голямата разлика между решенията на първото и второто заседание. Основните въпроси на първата среща между седмината министри са: организиране на приема на работническите и революционните делегации от цялата страна, преговорите с кардинал Миндсенти и накрая най-важното – отношението към навлизането и движението на съветските военни части[202]. Колкото и да изглежда странно на пръв поглед, приемането и разговорите с „делегациите на трудещите се" се оказва нелек проблем, защото броят на желаещите да поставят исканията си и да бъдат чути мненията им е такъв, че специално създадената комисия по приема, в която има представители на всички възобновяващи дейността си партии, трябва да работи на две смени[203]. Очевидно е, че трескавата правителствена дейност не може да помогне по никакъв начин за разрешаване на кризата, по-скоро тя трябва да успокои унгарското население, че има кой да го чуе.

Правителството на И. Над е решено твърдо да защитава независимостта на Унгария пред все по-ясно очертаващата се съветска опасност. Решението е да се протестира пред съветския посланик Ю. Андропов, а в зависимост от преговорите с него протестът да се разпрати и на останалите посланици, както и до ООН, за което да бъде съобщено в унгарската преса. Едновременно с това е решено да се организира отбраната на Будапеща. Защитата на града включва осигуряване на вътрешния ред и противопоставяне на външната опасност, но армията, полицията и новосъздадената Национална гвардия все още са в процес на реорганизация[204].

Още един момент от предобедното заседание на правителството заслужава внимание – отношението към групата на Дудаш. За тази най-радикална от воювалите през отминалата седмица групи е решено следното: „Съветът на министрите смята за необходимо да отстрани групата на Дудаш, затова Имре Над ще проведе преговори с Дудаш и в случай, че те не доведат до резултат, той упълномощава първия заместник министър на отбраната Пал Малетер да арестува Дудаш, за да може после да продължи преговорите с някой от неговите заместници."[205] Епизодът е много характерен по няколко причини. Първата е опитът на правителството да спре ескалирането на исканията, като ги ограничи в рамките на приемливото за него. Вто-

рата се корени в личните конфликти между Дудаш и Малетер. В периода преди да премине на страната на въстаниците, Малетер се сражава с групата на Дудаш и братята Понграц, затова техните отношения остават подозрителни и враждебни докрай[206]. А третата е страхът от двувластие и най-вече невъзможността да се преодолее хаосът, отбелязван от всички чуждестранни наблюдатели.

Решенията на следобедното заседание на правителството показват рязката промяна в обстановката. Разговорите с Андропов са завършили незадоволително – съветският посланик обяснява движението на войските само с необходимостта да се защити евакуацията на съветските граждани и ранените войници[207]. Недоволството на правителството е изразено в решение, което представлява най-радикалното действие на източноевропейско правителство за целия следвоенен период. Ще го цитирам изцяло:

„Като отчита тази ситуация, кабинетът реши следното: а) Незабавно да заяви неутралитета си. б) Унгарското правителство заявява незабавно излизане от Варшавския договор и провъзгласява неутралитета на Унгария; то се обръща към ООН с молба за помощ от страна на четирите велики държави за защита на неутралитета на страната. В изпратената до Генералния секретар на ООН телеграма унгарското правителство моли за извънредно разглеждане на молбата. в) За всички тези стъпки да се информират ръководителите на дипломатическите служби, намиращи се в Будапеща. г) И накрая да се заяви за това публично, от една страна, в обръщение на Имре Над по радиото, а от друга – в правителствено заявление за радиото и печата. д) Едновременно с това унгарското правителство се възползва от предложената от Съветския съюз възможност за преговори и във връзка с това незабавно назначава комисия, като се обръща към съветското правителство с молба колкото се може по-скоро да се договорят за мястото и времето на преговорите. е) И накрая кабинетът съобщи на посланик Андропов, че в случай на изтегляне на съветските войски в най-кратък срок с оглед на военните възможности, то ще анулира изпратената до ООН телеграма.“[208]

След като са изчерпани всички възможности да бъдат осъществени исканията на въстаналите унгарци, решението от 1 ноември не е изненадващо. Въпросът е по-скоро дали тази стъпка не е закъсняла, защото на унгарска територия вече се намират твърде много съветски части, а наблюденията на много хора говорят, че Съветският

съюз подготвя насилствено решаване на „унгарския проблем". Според документите, предадени на унгарските историци от Борис Елцин и издадени по-късно, решението за втората съветска военна интервенция е взето още по време на заседание на политбюро на КПСС на 31 октомври. То се състои от 4 точки, според които още преди да започне акцията за нея трябва да бъдат информирани ръководството на ПОРП и Й. Б. Тито, Г. Жуков трябва да изработи плана за военната операция, а друга работна група да подготви дипломатическите и другите документи, свързани с интервенцията[209]. В такъв случай проблемът е как може да се съчетае такова висше партийно решение с декларацията на съветското правителство за нов етап във взаимоотношенията с източноевропейските сателити.

Анализът на Исак Дойчер за съветската политика по отношение на унгарските събития, публикуван на 15 ноември 1956 г. в Ню Йорк, обяснява противоположните решения с острата борба между три постсталински групировки: твърдоглавите – Молотов и Каганович, „либералите" – Микоян, и центристите – Хрушчов. След победата на либералите при полския случай, унгарското въстание отново разгаря борбата. Микоян договаря изтеглянето на войските от Унгария едновременно с подготовката на съветската правителствена декларация от 30 октомври. По същото време Жуков и Шепилов заявяват, че войските няма да бъдат изтеглени преди прекратяването на сраженията. Според либералите изтеглянето на съветските войски трябва да помогне на И. Над да потърси „полското разрешение" на политическата криза. Събитията обаче се развиват в друга посока – Над не успява да спре задълбочаващата се криза, унгарският политически живот продължава движението си надясно, УПТ е изправена пред пълно разпадане. Това са факторите, които водят до съветското решение за нова въоръжена намеса[210].

Размислите на Дойчер са потвърдени от станалите известни години по-късно оживени дипломатически действия на съветското ръководство. В края на октомври на посещение в Москва пристига китайска делегация, водена от Лю Шаоци, която обсъжда и „унгарския проблем". На 1 ноември се водят полско-съветски преговори, на 2 ноември подобни преговори се водят и с чехословашки, румънски и български представители, а на 2 срещу 3 ноември същият въпрос е обсъждан на остров Бриони с Тито, Кардел и Ранкович[211]. Преговорите се водят в различен състав, събитията са представени по разли-

чен начин, но ефектът при всички случаи е еднакъв – да се постигне съгласието или поне непротивопоставянето на съюзниците, за да се почувства Съветският съюз с развързани ръце в отношенията с Унгария.

Масираното присъствие и разполагането на съветските войски по важните стратегически пунктове предшестват обявяването на унгарския неутралитет и последвалото го излизане на Унгария от Варшавския договор. Тези решения пък от своя страна са плод по-скоро на отчаяние и последен отчаян опит да бъде разколебано съветското намерение за намеса, но всъщност го правят неминуемо. Независимо от реформаторството на Хрушчов, той не може да си позволи да се откаже от позициите си в Източна Европа както по вътрешнополитически, така и по външнополитически причини. Вътрешният ефект от откъсването на Унгария от „социалистическия лагер" би довел до засилване на консервативната група на твърдоглавите, а външнополитическият дори не може напълно да се предвиди, защото през октомври Полша се съгласява да остане само поради липса на друга възможност, но със сигурност би преразгледала позицията си при първия прецедент. Едва ли може да се очаква, че ще се запази безмълвното подчинение и на останалите източноевропейски сателити, а не би могло да се спре и нарастващото разочарование от „социализма" и в комунистическите партии от западноевропейските страни.

Декларираната независимост на Унгария и решението за излизане от Варшавския договор без съмнение са повратните събития не само на този ден, но и на унгарската революция. Те обаче са съпроводени и от други. На първо място между тях е обявеното през същия ден решение за саморазпускане на УПТ и за създаване на нова партия на нейно място – Унгарска социалистическа работническа (УСРП). Още на 30 октомври по инициатива на Янош Кадар е изгаден ядрото на новата партия. В него влизат Кадар, Имре Над, Геза Лошонци, Дьорд Лукач, Ференц Донат, Золтан Санто и Шандор Копачи[212]. Идеята на Кадар, поне както я представя по време на интервюто, дадено на италиански журналист за „Ил джорнале д'Италия", е да разграничи новата партия от отговорността на УПТ за сталинизма-ракошизма в Унгария и да потърси нов път, различен от досегашния. „Третият път" на Кадар не означава следване на чужд модел, независимо от произхода му – съветски, полски или югославски. Кадаровата идея представлява поредния вариант на национален ко-

мунизъм, този път в унгарски облик. Гаранциите за демократичността на новия вид комунизъм Кадар вижда така: „Ще има опозиция, а не диктатура. Тази опозиция ще бъде изслушвана, защото в сърцето си ще носи националните интереси на Унгария, а не тези на интернационалния комунизъм."[213]

На 1 ноември по централната свободна радиостанция „Кошут" отново прозвучава поредица от обръщения. С първото министър-председателят обявява унгарския неутралитет[214]. Следва обръщението на Я. Кадар от името на новия изпълнителен комитет на УСРП. Анализът на съществуващата ситуация според новите комунисти показва опасност работническото национално въстание да прерасне в контрареволюция. Тя дава основание на „тези комунисти, които и по-рано се бореха против тиранията на Ракоши, в съответствие с желанието на многобройната гвардия от истински патриоти и социалисти, да вземат решение да основат нова партия". Като основополагащи принципи са провъзгласени демокрацията и социализмът, националното достойнство и независимостта на родината, марксизмът-ленинизмът, революционните и прогресивни традиции на унгарската история и култура. Възванието завършва с призив за победа на унгарската независимост и свобода[215].

Още два документа, свързани с възстановяване на политически партии, са обнародвани на 1 ноември – на НПДСС и на УСДП. Новото при НПДСС е изцяло обновеното ръководство, в което не се намира място за дейци като Ищван Доби или Золтан Тилди – сътрудничили по един или друг начин на властта до събитията. Възстановяването има известен носталгичен привкус – генерален секретар отново е Бела Ковач, а в Изпълнителния комитет влизат девет селски дейци, известни с дейността си в НПДСС от 40-те години и като правило репресирани в по-късния период. Опитът да се възстанови отминалата сила и значение на НПДСС (в първите следвоенни избори през ноември 1945 г. тя печели абсолютно мнозинство от 57 на сто от гласовете) води до сложна и тромава структура с многобройни отдели: политически, организационен, кадрови, стопански, културен, печат и пропаганда, административен, женски, за връзка с органите на властта, за осигуряване на вътрешния ред[216].

На националната политическа сцена се завръщат и унгарските социалдемократи. Секретарят на партията Дюла Келемен отправя първото социалдемократическо обръщение по централната свободна

радиостанция „Кошут“. От думите му става ясно защо тази идейно най-близка до бившата комунистическа партия възстановяваща се организация първоначално отказва да влезе в правителството на И. Над и едва сега започва преговори за това. Горчивината на социалдемократите идва от начина, по който е била унищожена тяхната партия при т. нар. сливане с комунистическата. Желанието на новата СДП е да се дистанцира най-категорично от близкото минало: „Дори и най-жестокият капитализъм не ни е експлоатирал така, както го направиха господарите на нашата страна през последните осем години. Те лъжеха, когато заявяваха, че управляват от името на работниците!“[217]

Анна Кетли, голямото име на унгарската социалдемокрация (бивша заместник-председателка на унгарския парламент и затворничка в ракошистка Унгария), отправя призив към унгарските си привърженици във възстановения вестник на УСДП „Непсава“. Обръщението ѝ заслужава специално внимание. Отношението ѝ към сломената от унгарското въстание система не е променено: „... тази власт се наричаше народна демокрация, но и формално и по същество не беше нито народна, нито демократична.“ Верността на Анна Кетли към социалдемократическите идеали личи ясно от отношението ѝ към събитията и възможните им тенденции. Скритите от революционната еуфория опасности тя вижда в различните интереси на силите, „вкопчили се в маховото колело на революцията“, за да го използват за своите цели[218].

Посоката и границата на промените според Кетли са ясни: „Нека трудещите се маси си спомнят страданията, които започнаха през август 1919 г. (краха на Унгарската съветска република – б. м., И. Б.), за разправите с невинните, за намалените наполовина заплати, за затворите и концлагерите на белите. След като се освободихме от един затвор, не бива да позволяваме да превърнат страната ни в затвор с „друг цвят“. Днес контрареволюцията успокоително ни шепне, че няма каквото и да било намерение да повтаря извършеното на времето. Но ние сме длъжни да бъдем бдителни и докато възстановяваме партията, трябва да се борим да не би този шепот да се превърне в ликуващ кикот. Ние сме длъжни да защитим нашите заводи, мините и земята, които трябва да останат в ръцете на народа, да осигурим възможността за творчески и съзидателен труд; нямаме съмнения, че в това отношение ще получим помощ отвсякъде и от

всички."[219] Усещането за опасност за демократичното развитие съвпада с виждането на правителството и би могло да стане основа за единодействие, ако не съществуваха и фактори за неговото осуетяване.

На 1 ноември Анна Кетли неуспешно се опитва да замине за Виена на заседание на Бюрото на Социалистическия интернационал. Това се оказва невъзможно, защото пътищата са блокирани от съветски войски. В крайна сметка тя успява да замине, но с помощта на кореспондента на в. „Манчестър гардиан". Пътуването позволява на журналиста да разговаря широко с Кетли и по-късно да представи във вестника си политическите намерения на УСДП. Условията за приемане в тази партия са твърде строги, защото лишават от това право всички бивши социалдемократи, подкрепили сливането с комунистическата партия – например А. Сакашич. Също така те декларират, че нямат намерение да влизат в правителството на И. Над[220]. Анна Кетли заявява, че социалдемократите не могат да приемат никого, „който е бил виновник за този ужасен политически, икономически и морален режим: тези хора трябва да отговарят за действията си – разбира се, ако се окажат в предела на досегаемостта"[221]. А такива има и в правителството, и сред силите, които го подкрепят.

Последната политическа декларация за деня е на Партията „Петьофи", както се прекръства НСП. И тук, както и при НПДСС, новото ръководството е съставено от хора, които не са имали нищо общо с управлението до момента. Вярна на идеята, с която е създадена – опит на писателската интелигенция да изпълни дълга си към страдащия народ, Партията „Петьофи" и в новото си превъплъщение се стреми да остане далеч от политиката и да защитава широко разбираните национални интереси. Декларацията на новия генерален секретар Ференц Фаркаш всъщност подкрепя безрезервно актовете на правителството. Нещо повече, основното предложение на Партия „Петьофи" е да бъде създаден Висш национален съвет с пълномощия на държавен глава и с председател Золтан Кодай (композитор). В него трябва да намерят място представители на участвалите в сраженията, на политическите партии и на писателския съюз[222]. В стил, типичен за унгарската интелигенция, новата партия се оказва доста далеч от реалната политика. Опитът да се даде морален пример в обстановка, когато най-голяма роля играе оръжието, си остава глас в пустиня.

Денят завършва оптимистично. Революционните комитети на 19 едри промишлени предприятия и на работниците от три будапещенски района (IV, XIII, XIV) обявяват призив за прекратяване на общата политическа стачка[223]. Многобройните молби на правителството, на профсъюзите, на различни работнически организации да бъде възстановена работата в най-важните отрасли на унгарското стопанство до момента завършват с неуспех. Но на 1 ноември нещата се променят – с такъв призив се обръщат и първият заместник-министър на отбраната Пал Малетер, и работниците от окръг Бараня[224] и този път те са чути. Основното искане на работниците през цялото време на стачката е било пълното изтегляне на съветските войски от унгарска територия. То не само не е изпълнено, но войските са станали дори по-многобройни. Въпреки това, след като са декларирани унгарският неутралитет и излизането от Варшавския договор, за унгарските работници става ясно, че правителството има нужда не толкова от спънки, колкото от помощ, за да може да се противопостави на евентуалния съветски натиск. Проблемът е, че икономическото състояние на Унгария е много тежко, а и възстановяването на работата след едноседмично прекъсване не се оказва толкова лесно.

Напрегнатата атмосфера на петъчния ден, 2 ноември, се дължи не толкова на събитията от деня, колкото на мрачното предусещане за неминуема катастрофа. Три проблема занимават унгарци и чужденци, наблюдатели на събитията през този ден: отговорът на въпроса има ли бял терор в Унгария, увеличаването на съветското военно присъствие и поведението на световните организации и сили. И по трите проблема гледната точка и интересите на участниците предопределят разделянето на мненията, които на моменти се оказват коренно противоположни, ако не във фактологията, поне в интерпретацията на неоспоримите факти.

В 9 ч. сутринта се провежда поредното правителствено заседание. Този път обаче теснят седемчленен кабинет е на границата на кворума – присъстват само четирима: Имре Над, Золтан Тилди, Ференц Ердеи, Геза Лошонци[225]. Най-многозначителното тук е отсъствието на втория човек в правителството и в страната, от когото зависи до голяма степен успехът на опитите за плавно излизане от кризата – Янош Кадар.

Всъщност още на 1 ноември, докато по радиото звучи гласът му, обявяващ създаването на нова комунистическа партия, скъсала с

наследството на Ракоши, Кадар вече е напуснал сградата на Парламента. За дните на революцията тази сграда се е превърнала едновременно в централно студио на свободната радиостанция „Кошут", седалище на правителството и място за приемане на работническите делегации от цялата страна. Според свидетелства на очевидци в четвъртък вечерта между 20 и 21 ч. Я. Кадар и Ференц Мюних, министър на вътрешните работи в правителството на И. Над, напускат учредителното събрание на новата комунистическа партия и с кола се отправят към съветското посолство. Малко преди да го достигнат, те се прехвърлят в друга кола и от този момент не се появяват нито в сградата на Парламента, нито по домовете си[226]. Според един от официалните биографи на Кадар, от този момент той скъсва с правителството[227]. Обстоятелствата около изчезването на Кадар и местонахождението му до 4 ноември до ден днешен остават неясни – най-малко вероятно е този акт да е плод на негово лично желание, но до каква степен е принуден и до каква се подчинява на осъзнатата необходимост остава неизвестно. В полза на тезата за недоброволното заминаване на Кадар говорят неговите думи, изречени пред съветския посланик Ю. Андропов на 1 ноември, че ако съветските войски отново влязат в Будапеща, „аз ще изляза на улицата и ще се бия с голи ръце"[228].

Въпреки минималния кворум правителството взима немаловажни решения. Първият проблем естествено е свързан със съветските войски. Преговорите със Съветския съюз по този въпрос се протакат, затова правителството излиза с ясна позиция: то само определя мястото на преговорите – Варшава, срока – най-скорошен, и състава на унгарската 5-членна делегация – Геза Лошонци, Йожеф Антал (който е деец на НПДСС, а не сегашния министър-председател от Унгарския демократичен форум), Андраш Мартон, Ференц Фаркаш (Партия „Петьофи") и по-късно Йожеф Ковач (също от НПДСС). Определена е и делегацията за Общото събрание на ООН, на което трябва да се разгледа положението в Унгария: Имре Над, Золтан Тилди, Анна Кетли и Бела Ковач. Организационните промени продължават с предложението за нова трансформация на правителството. Сложната ситуация и липсата на време за спокойно обмисляне на проблемите раждат предложението кабинетът да се допълни с нови министри на мястото на отстраняваните стари (свързани с предишното управление), а междувременно работата в министерствата да

продължава под ръководството на компетентни държавни секретари[229].

От друг характер са последните решения – по-скоро финансово-програмни. Правителството решава финансовите ресурси на досегашната управляваща УПТ, които се намират в Националната банка, да не се прехвърлят като наследство на новата УСРП, а да се разпределят между всички коалиционни партии. Това решение още веднъж потвърждава нежеланието на новата комунистическа партия да бъде правоприемник на старата, стремежът ѝ да започне на чисто. Правителството призовава за вътрешна и външна финансова и икономическа помощ поради изключително тежкото икономическо положение на Унгария, но е готово да отдели на Имре Над поне една седмица време, за да може да подготви правителствена програма за цялостното развитие на страната[230]. Тази идея така си и остава нереализирана. С тези решения на практика приключва работата си поредното правителство на И. Над, което попада в най-лошата ситуация – разкъсвано между опитите за умерен реформизъм и революционна смяна на управлението. Вероятно това е и основната причина за постоянното му изоставане от събитията на деня.

Опасността да се стигне до бял терор като последица от сраженията и борбата между различните групировки вълнува унгарските политически сили, обикновените унгарци, но и външните наблюдатели. В политическите изявления на левите партии – новите комунисти и социалдемократите, опасността от бял терор е подчертана. Външните наблюдатели, независимо дали са от Запад или от Изток, говорят за многобройните случаи на линчуване на хора на улицата. Никой не одобрява тези действия, но ги обясняват по различен начин: едните твърдят, че омразата на обществото е насочена само срещу АВО, но не и срещу комунистите, докато другите – че става дума за отмъщение именно срещу комунистите – случая с Будапещенския партиен комитет[231]. Различията са естествени и не те събуждат тревога, а възможността призракът на белия терор да бъде използван с пропагандни цели за оправдаване на нова съветска намеса в Унгария. Свидетелства за това има достатъчно много – там, където съветските войски влизат в диалог с унгарци, те обясняват, че са изпратени да се сражават с фашисти за защита на работническата класа и са изненадани, че виждат нещо друго[232]. Подобна на съветската позиция

заемат и официалната чехословашка, румънска и източногерманска пропаганда[233].

Най-много тревожат правителството официалните и неофициалните съобщения за навлизане и движение на съветски войски на унгарска територия. Никой не отрича войсковите движения, от всички области, разположени по съветско-унгарската граница пристигат такива съобщения, но в този период съветски войски са появяват и в западната половина на Унгария[234]. Положението на правителството е много тежко, защото, от една страна, идва натискът на местните революционни органи за пълно изтегляне на съветските войски, а от друга – съветското мълчание по този въпрос. В отчаянието си то изпраща три правителствени ноти до съветските представители в един и същи ден[235].

В първата нота се припомня как се стига до едностранното денонсиране на унгарското участие във Варшавския договор, изброяват се неизпълнените съветски обещания за изтегляне на войските, настоява се да започнат преговори за уреждане на унгарско-съветските отношения при спазване на унгарския неутралитет. Накрая е изброен и точният състав на унгарската делегация. Втората нота предлага конкретни мерки за военните аспекти на оттеглянето и определя срок за началото на преговорите за същия ден (2 ноември) в сградата на унгарския парламент. На свой ред са изброени имената на унгарските военни представители, предвидени да вземат участие в преговорите. Третата съдържа поредния протест срещу навлизането на нови съветски войски и окупацията от тяхна страна на ж п линии. Тя включва и предупреждение, че унгарското правителство ще информира чуждестранните представители в Будапеща и ще се обърне към Съвета за сигурност[236].

Колебанията на наблюдателите по отношение действията на съветските войски на унгарска територия не идват от съмнение в тяхното присъствие, а от целите, които си поставя то. Според едни става дума не толкова за подготовка на пряко военно действие, а за силен психологически натиск върху унгарското правителство[237]. Според други целта е военната намеса[238]. В същото време унгарските граждани, независимо дали от столицата, от бунтуващите се градове – Гьор, Мишколц и др., или от спокойната до момента провинция, декларират твърдата си решимост да се противопоставят на всеки

опит насилствено да бъдат ликвидирани независимостта и неутралитетът. И. Над постига единното одобрение на нацията, когато обявява по радиото, че ще реорганизира правителството си така, че от него да бъдат отстранени всички, компрометирани от сътрудничество със СССР. Арестуван е и Дюла Алапи, прокурор от процеса срещу Ласло Райк.

Трудностите в преките преговори между Унгария и Съветския съюз довеждат и до новия опит „унгарският въпрос" да бъде разгледан от международните организации. Новото обръщение (второ по ред след първото от 1 ноември) на Имре Над до Генералния секретар на ООН Даг Хамаршелд представлява гореща молба великите държави да признаят неутралитета на Унгария, а Съветът за сигурност да съдейства да започнат съветско-унгарските преговори и да запознае световната общественост с изложените в писмото факти за съветската военна намеса в Унгария[239].

„Унгарският проблем" влиза в дневния ред на заседанието на Съвета за сигурност, но този път той съвсем не се оказва единствен. Международните събития отново оказват влияние върху опитите за демократизация в източноевропейските страни. Този път такава роля изиграва Суецката криза. След национализацията на Суецкия канал от Египет през юли 1956 г. отношенията между Египет и Израел, подкрепян и от Англия и Франция, се изострят. На 31 октомври с.г. Англия и Франция атакуват Египет, като бомбардират летищата му[240]. Съветът за сигурност е принуден едновременно да разглежда и двата въпроса, което рязко намалява възможностите му да окаже някакво решително въздействие.

В крайна сметка заседанието на Съвета за сигурност, проведено на 2 ноември, взима решение да се предприемат мерки срещу съветската военна дейност в Унгария[241]. То съдържа три точки: 1. апел до съветското правителство да изтегли войските си; 2. подкрепа на правото на унгарския народ да се самоопредели чрез свободни избори и да изгради управление, при което иска да живее и 3. създава комисия на Съвета за сигурност, която да следи и докладва за „мерките, които организацията ще вземе за осигуряване на националната независимост и политическата свобода на унгарския народ".[242] Както се видя, едва ли може да се говори за голям успех – въпросът е разгледан, желанието на СССР да бъде отложен или пренебрегнат не е осъществено, но пък предложените мерки едва ли могат да се

определят като нещо повече от проява на добра воля и заявление на световното обществено мнение, че е на страната на борещия се унгарски народ и неговото правителство.

Съботният ден, 3 ноември, прилича на затишие пред буря. Ситуацията, в която се намира Имре Над, започва да се подобрява след поредната реорганизация на правителството. Тази последна реорганизация е и най-радикална. За нея съобщава свободната радиостанци „Кошут" в 13 ч. и 30 мин. То обявява, че съществуващото правителство е разширено с: Анна Кетли (УСДП), Дюла Келемен (УСДП), Йожеф Фишер (УСДП), Ищван Б. Сабо (НПДСС), Ищван Бибо (Партия „Петьофи"), Ференц Фаркаш (Партия „Петьофи") и Пал Малетер. Още по-любопитно изглежда прочетеният списък на министрите, които са отстранени от министерствата „по собствена молба" – той включва 23 имена, между които са почти всички министри, а не само комунистите. Остават по местата си само Имре Над, Золтан Тилди, Бела Ковач, Геза Лошонци и Янош Кадар[243]. Името на последния очевидно фигурира, без да е поискано съгласието му, защото той не се е появявал след вечерта на 1 ноември.

Новият облик на правителството задоволява почти всички унгарски политически групи, защото има наистина коалиционен характер – само трима комунисти и то от реформаторското крило, трима социалдемократи, трима от дребните селски собственици и двама от интелигентската групировка „Петьофи". Не са доволни само крайно левите, които смятат, че загубата на комунистическото мнозинство застрашава постиженията на следвоенното развитие, както и десните, които вече са започнали да формират свои партии, но не са поканени в правителството.

Чувствата на недоволните и от това правителство изразява в реч, излъчвана едновременно по двете свободни радиостанции „Кошут" и „Петьофи", кардинал Миндсенти. Той заявява, че не желае да подкрепи правителството, защото то е „наследник на разбитата система". Той продължава: „Борбата за свобода се водеше, защото нацията искаше да решава свободно как ще живее. Тя иска да бъде свободна да решава управлението на страната и начина за използване на собствения ѝ труд... Ние се нуждаем от нови избори без ограничения, в които може да участва всяка партия. Изборите трябва да се проведат под международен контрол. Аз съм и оставам независим от която и да било партия и – поради сана си над тях." Нещо повече, кардинал

Миндсенти призовава всички 6,5 млн. католици: „От този момент ние трябва да наблюдаваме дали обещанията и действията са идентични и да следим за нещата, които могат да се изпълнят още днес."[244]

От вътрешнополитическа гледна точка положението в Унгария като че ли се успокоява. Из цялата страна работническите и революционните съвети или започват работа, или подготвят предприятията за първия работен ден – понеделник 5 ноември. Така е в окръг Шалготарян и в най-голямото промишлено предприятие на Будапеща „Чепел", в което работят 40 000 работници[245]. Новите ръководства на вътрешните работи и на войската са заети да изземват оръжието от групите, които не са получили правото да бъдат инкорпорирани в новите революционни сили. От този ден според съобщенията на радиостанция „Кошут" право да носят оръжие имат само легитимни представители на армията, полицията или Националната гвардия[246]. Спокойствието се подсилва и от пристигащите от чужбина самолети с хуманитарна помощ: 20 от Полша, 26 от Виена, 9 от Швейцария, 7 от ГДР, 2 от България и по един от Румъния, Югославия и Белгия[247].

Външната реакция на „унгарския проблем" продължава да бъде много различна. В началото на ноември обаче се засилва пропагандата, която определя унгарското развитие като реакционно. Към многобройните съветски писания се добавят и тези на други източноевропейски страни. По радиото към собствените си народи се обръщат в подобен дух президентът на Чехословакия Антонин Запотоцки и източногерманският лидер Валтер Улбрихт. Думите на последния са особено показателни за настроенията в послушната част на „социалистическия лагер". Той злокобно предвещава: „Хората трябва да бъдат бдителни. Всеки, който направи и най-малката отстъпка на реакцията, накрая ще плати със собствения си живот."[248] Предупреждението е към собствените поданици, но погледнато по-глобално, може да се отнесе и към непокорните страни.

Другата гледна точка е преобладаваща в Съвета за сигурност, където „унгарският въпрос" е поставен за обсъждане за пореден път. Унгарският призив да се признае независимостта на страната, за да бъде предотвратена новата съветска военна намеса, попада в сянката на египетското оплакване срещу британско-френската агресия – то е включено в дневния ред и на общото събрание на ООН. Централноевропейският проблем е разгледан на съботното заседание на Съвета за сигурност, но при ясно изразената позиция на съветския

представител А. Соболев, че няма да допусне приемането на резолюция, осъждаща съветската политика. Единствената възможност е да се обсъдят възможностите да се окаже хуманитарна помощ на унгарския народ. Разбира се, и по време на съботното заседание отново се отправят обвиненията, че Съветският съюз не изпълнява клаузите на мирния договор на антихитлеристката коалиция с Унгария, подписан на 10 февруари 1947 г., според който е потвърдено „правото на унгарския народ да се управлява според националните си стремежи". Новият унгарски представител Янош Сабо информира заседаващите, че вече се е състояла първата среща между унгарски и съветски представители. Съобщението е обнадеждаващо – в него се говори за постигнато принципно споразумение да спре навлизането на съветски военни части и да се установи график за изтегляне на вече разположените. Следващата среща за официалното споразумение е предвидена за 22 ч. същия ден по средноевропейско време, което дава основание на Съвета за сигурност да гласува за отлагане на „унгарския проблем" до следващия понеделник, 5 ноември[249].

Новината за започналите унгарско-съветски преговори се оказва най-важната за деня. Такъв е съветският отговор на трите отчаяни ноти от предишния ден. Преговорите започват според унгарското предложение – в сградата на Парламента. В 17 ч. правителството дава пресконференция, на която представя постигнатото на преговорите. Съгласие е постигнато по 4 точки – 1. че съветските войски ще напуснат напълно унгарска територия с „тържествено изпращане" и гаранции, че няма да бъдат наричани окупационни, 2. че ще бъдат възстановени разрушените паметници в чест на Червената армия и борбата ѝ срещу германците, 3. че взаимните задължения ще бъдат уредени на основата на съветската собственост в Унгария и 4. че Унгария ще стане неутрална страна от рода на Финландия, ориентирана към Източна Европа, а не като Австрия, която е ориентирана на запад[250]. Споразумението е постигнато твърде леко, условията се оказват приемливи и за двете страни. Съботният следобед е може би най-спокойният от дни наред и за дни напред. Повечето чуждестранни наблюдатели, както и голяма част от централните унгарски действащи лица решават, че това е вечерта, когато могат да си отдъхнат от напрежението.

Усещането, че нещо не е наред идва едва късно вечерта след като унгарската военна делегация, в която участват военният министър

Пал Малетер, началникът на Генералния щаб Бела Ковач и други висши военни, отива в седалището на съветското командване в Унгария – казармите „Токол“ на остров Чепел. Генерал Бела Кирай, ръководител на новата революционна полиция, свидетелства за събитията. Той е бил предвиден в състава на делегацията по преговорите, но по решение на Имре Над в последния момент е заменен, за да има кой да командва войските. Следобед ген. Кирай получава успокоителни сведения за развитието на преговорите от началник-щаба ген. И. Ковач. По време на вечерната съветско-унгарска среща към 23 ч. Пал Малетер се обажда по телефона на ген. Кирай (по настояване на съветската страна!), за да каже, че всичко е наред и че преговорите се развиват според предвижданията. Думите, с които ген. Кирай се разделя с щаба си са: „Сега искам да спя. Днес за пръв път ще се наспя. Не искам да ме будите до 9 ч.“ И отива да спи у свой приятел[251]. Малко след полунощ обаче връзката на правителството с военната делегация е прекъсната, както се разбира по-късно, защото унгарските представители са арестувани[252].

Едновременно с драматично развиващите се събития в щабквартирата на съветските войски в Будапеща, представители на правителството – Геза Лошонци и Золтан Тилди, свикват голяма пресконференция в сградата на Парламента. Причината за тази пресконференция проличава от въпросите и отговорите. През тези дни особено важен става международният отзвук на унгарските събития – унгарците все повече започват да разчитат на моралната и материалната помощ на различните международни организации пред лицето на нарастващата заплаха от ново съветско военно нахлуване.

Въпросите, задавани на пресконференцията, естествено се отнасят предимно до състоянието на унгарско-съветските преговори, за откритостта на унгарско-австрийската граница, за позицията на полското правителство в подкрепа на унгарската революция, дали съветското правителство е информирало унгарското за движението на своите войски. Отговорите не дават никакви нови данни, но си заслужава да се споменат два. Първият е на З. Тилди на въпрос дали е възможен сблъсък между унгарската и съветската армия: „Аз смятам сблъскването за толкова трагично, че не може да стане. То би било трагично от гледна точка както на унгарския народ, така и на Съветския съюз, а и за целия свят, затова мисля, че това няма да стане.“[253]

Вторият знаменателен отговор е на Геза Лошонци: „Смятаме, че контрареволюционните сили в страната са доста значителни. Правителството декларира единодушно, че няма да прави такива отстъпки, които да засягат положителните постижения на отминалите дванадесет години; например аграрната реформа, национализацията на предприятията и социалното законодателство... Правителството е решено да не толерира реставрацията на капитализма в Унгария."[254] И двете тези показват достатъчно ясно, че последното коалиционно правителство на И. Над няма намерение да влиза в остра конфронтация със Съветския съюз и че смята всички опити за реставрация на предвоенната система за контрареволюционни и недопустими. Тези позиции влизат в противоречие с цялата официална пропаганда в Съветския съюз, ГДР, Румъния, Чехословакия, България.

Основание на Геза Лошонци да обяви, че в страната има значителни контрареволюционни сили, дават не само множеството актове на саморазправа от предишните дни, не само появилите се масово по стените на Будапеща антикомунистически надписи, но и програмите на някои от новосъздаваните партии. Такива моменти има в програмата на Демократическата народна партия (ДНП). За разлика от всички партии от новата правителствена коалиция ДНП приема само „за сведение разделянето на националната икономика на държавен, кооперативен и частен сектор" и смята управлението на производството за необходимо само доколкото „днес това се диктува и от световния пазар"[255]. Останалите й програмни искания също се отличават коренно от правителствената програма дори и на последното реформирано правителство на Имре Над. Те са за „пълна свобода за църквата и за религиозните общини", конкордат със Светия престол; „достойна компенсация за предишните притежатели на национализираните неотдавна средства за производство и материални блага", връщане на малките промишлени и търговски предприятия, жилищните домове на собствениците им[256].

Недоверие в съществуващото правителство прозира и от осмия пункт от десетточковата програма на ДНП: „Смятаме за крайно нежелателно до момента, в който нашия народ при свободни избори ще изрази волята си, правителството – извън срочното отстраняване на злоупотребите, да пристъпва към каквито и да било съществени изменения в сегашния стопански живот на страната."[257] Програмата на ДНП дава ясна заявка в борбата за власт. Новият момент, внесен

от тази партия, е, че борбата започва да се води вече не само между партиите, наследнички на следвоенния Национален фронт, а по-скоро между тях и опозиционните и след войната сили – епизодите от втората половина на 40-те години се повтарят, но плурализмът не намалява, а се появява. В началото на ноември става все по-ясна тенденцията в унгарската октомврийска революция от 1956 г. – само за две седмици тя се опитва да повтори извършеното за четирите следвоенни години, но точно в обратна посока – към разширяване на демокрацията.

От чисто военна гледна точка положението на независимото унгарско правителство изглежда трагично. От началото на вълненията – средата на октомври, до решението за изтегляне на съветските войски, те са се увеличили два пъти – станали са 4 дивизии. А за времето, изминало от решението за оттегляне до 3 ноември, са успели да набъбнат до 12 дивизии[258]. При това, както се оплакват унгарските представители по време на последната правителствена пресконференция, съветските войски обграждат летищата, заемат пътищата и стратегическите пунктове, за което не само не искат разрешение, но дори и не информират унгарските власти за намеренията си. Всъщност до вечерта на 3 ноември унгарското правителство вече се е превърнало в заложник на съветските войски, а през нощта заложници формално стават и членовете на унгарското главнокомандване. Това насилствено действие съвсем не е случайно – обезглавяването на унгарската армия вероятно е предвидено във военния план за въоръжената акция, изработен по поръчение на ЦК на КПСС не от кого да е, а от маршал Г. Жуков.

ПОТУШАВАНЕТО НА РЕВОЛЮЦИЯТА

Още на разсъмване в неделя – 4 ноември, всички съмнения относно тактиката на Съветския съюз – дали се опитва само да сплашва или да действа, получават отговор. В 4 ч. сутринта съветските танкови части масирано нахлуват в унгарската столица Будапеща. За разлика от навлизането на съветските войски на 23 октомври, този път акцията е добре премислена и подготвена от военна гледна точка така, че да не даде шансове на съпротивата. Моментът също е подбран така, че да затрудни евентуалната унгарска съпротива – неде-

лята е денят, в който вече е иззето оръжието от тези участници във въстанието, които не са включени в новосъздадената Национална гвардия. Будапеща е очистена от неорганизираните групи, а за понеделник е предвидено окончателното формиране на Националната гвардия като съставна част от унгарската отбранителна система. На практика цялото военно ръководство на унгарската армия е пленено в съветския щаб и на свобода остават единствено командващият Националната гвардия Бела Кирай и неговият заместник – Шандор Копачи. Тактиката също е различна – танковете се движат в редици, като на всеки кръстопът оставят по един да пази тила, докато минат останалите, а през нощта се оттеглят в покрайнините на града.

Само в първите часове след втората съветска интервенция правителството има възможност да се възползва от свободната радиостанция „Кошут", чието студио по време на революцията се намира в сградата на парламента. Първото радиообръщение на Имре Над към унгарското население и целия свят е излъчено в 5 ч. и 19 мин. То се състои само от 5 изречения. Министър-председателят съобщава за атаката и казва, че войските се сражават, а правителството е на своя пост[259]. Съобщението е последвано от националния химн и е повторено на английски, руски, френски и немски. 37 минути по-късно отново по радиото Имре Над призовава военния министър Пал Малетер, Ищван Ковач, началник-щаб, и другите членове на военната делегация да се присъединят към правителството[260]. Целта на обръщението вероятно е да стане известно на всички, че военното ръководство е пленено от съветските представители, защото И. Над знае, че връзката с делегацията е прекъсната още през нощта. През известни интервали следват призиви до всички военни да се явят по казармите и един отчаян апел на писателския съюз до световната интелигенция, повторен отново на руски и немски. В 8 ч. и 10 мин. предаванията на радиостанцията са прекратени.

От всички страни, по всички възможни начини унгарците се опитват да достигнат с молби или упреци до западния свят. Младежите бързо се въоръжават и се укриват по входовете и по известните от предишните сражения бойни точки, но възможностите да се сражават са значително по-малки. Единствената надежда на унгарците и на законното правителство на Над остава външната намеса на ООН или на тези, които са обещали помощта си за воюващия за демокрация унгарски народ. С молби за помощ са изпълнени всички радиопреда-

от тази партия, е, че борбата започва да се води вече не само между партиите, наследнички на следвоенния Национален фронт, а по-скоро между тях и опозиционните и след войната сили – епизодите от втората половина на 40-те години се повтарят, но плурализмът не намалява, а се появява. В началото на ноември става все по-ясна тенденцията в унгарската октомврийска революция от 1956 г. – само за две седмици тя се опитва да повтори извършеното за четирите следвоенни години, но точно в обратна посока – към разширяване на демокрацията.

От чисто военна гледна точка положението на независимото унгарско правителство изглежда трагично. От началото на вълненията – средата на октомври, до решението за изтегляне на съветските войски, те са се увеличили два пъти – станали са 4 дивизии. А за времето, изминало от решението за оттегляне до 3 ноември, са успели да набъбнат до 12 дивизии[258]. При това, както се оплакват унгарските представители по време на последната правителствена пресконференция, съветските войски обграждат летищата, заемат пътищата и стратегическите пунктове, за което не само не искат разрешение, но дори и не информират унгарските власти за намеренията си. Всъщност до вечерта на 3 ноември унгарското правителство вече се е превърнало в заложник на съветските войски, а през нощта заложници формално стават и членовете на унгарското главнокомандване. Това насилствено действие съвсем не е случайно – обезглавяването на унгарската армия вероятно е предвидено във военния план за въоръжената акция, изработен по поръчение на ЦК на КПСС не от кого да е, а от маршал Г. Жуков.

ПОТУШАВАНЕТО НА РЕВОЛЮЦИЯТА

Още на разсъмване в неделя – 4 ноември, всички съмнения относно тактиката на Съветския съюз – дали се опитва само да сплашва или да действа, получават отговор. В 4 ч. сутринта съветските танкови части масирано нахлуват в унгарската столица Будапеща. За разлика от навлизането на съветските войски на 23 октомври, този път акцията е добре премислена и подготвена от военна гледна точка така, че да не даде шансове на съпротивата. Моментът също е подбран така, че да затрудни евентуалната унгарска съпротива – неде-

лята е денят, в който вече е иззето оръжието от тези участници във въстанието, които не са включени в новосъздадената Национална гвардия. Будапеща е очистена от неорганизираните групи, а за понеделник е предвидено окончателното формиране на Националната гвардия като съставна част от унгарската отбранителна система. На практика цялото военно ръководство на унгарската армия е пленено в съветския щаб и на свобода остават единствено командващият Националната гвардия Бела Кирай и неговият заместник – Шандор Копачи. Тактиката също е различна – танковете се движат в редици, като на всеки кръстопът оставят по един да пази тила, докато минат останалите, а през нощта се оттеглят в покрайнините на града.

Само в първите часове след втората съветска интервенция правителството има възможност да се възползва от свободната радиостанция „Кошут", чието студио по време на революцията се намира в сградата на парламента. Първото радиообръщение на Имре Над към унгарското население и целия свят е излъчено в 5 ч. и 19 мин. То се състои само от 5 изречения. Министър-председателят съобщава за атаката и казва, че войските се сражават, а правителството е на своя пост[259]. Съобщението е последвано от националния химн и е повторено на английски, руски, френски и немски. 37 минути по-късно отново по радиото Имре Над призовава военния министър Пал Малетер, Ищван Ковач, началник-щаб, и другите членове на военната делегация да се присъединят към правителството[260]. Целта на обръщението вероятно е да стане известно на всички, че военното ръководство е пленено от съветските представители, защото И. Над знае, че връзката с делегацията е прекъсната още през нощта. През известни интервали следват призиви до всички военни да се явят по казармите и един отчаян апел на писателския съюз до световната интелигенция, повторен отново на руски и немски. В 8 ч. и 10 мин. предаванията на радиостанцията са прекратени.

От всички страни, по всички възможни начини унгарците се опитват да достигнат с молби или упреци до западния свят. Младежите бързо се въоръжават и се укриват по входовете и по известните от предишните сражения бойни точки, но възможностите да се сражават са значително по-малки. Единствената надежда на унгарците и на законното правителство на Над остава външната намеса на ООН или на тези, които са обещали помощта си за воюващия за демокрация унгарски народ. С молби за помощ са изпълнени всички радиопреда-

ванията на угасващите една след друга свободни радиостанции: „Кошут", „Петьофи", „Ракоци", „Мишколц", „Чоконай", „Дунапентеле"[261]. Същия ден рано сутринта по предложение на САЩ е поискано извънредно заседание на Съвета за сигурност за положението в Унгария – с един ден по-рано, защото решението е за понеделник. Още същия ден, в неделя, заседанието е свикано от 8 ч. и 45 мин. (но не е по централноевропейско време). Не е трудно да се предвиди резултатът от заседанието – съветско вето върху резолюцията, осъждаща съветската военна атака срещу Унгария. Резолюцията получава 9 гласа „за" и един „въздържал се" – Югославия[262]. Съветският представител Соболев заявява, че намесата на САЩ и други западни страни в Унгария може да доведе до усложнения[263]. Твърде много хора по цял свят, изживели годините на „студената война", са склонни да се съгласят с такава постановка и да не желаят ново нарастване на напрежението. Последната възможност, използвана от американския представител Лодж е въпросът да се отнесе до Общото събрание, но това при всички случаи изисква време, а унгарците не разполагат с такова.

В 6 ч. сутринта става ясно и каква е съдбата на изчезналия Я. Кадар. В този момент в унгарския ефир се появява нова радиостанция – „Сомбатхей", която предава съобщение, предназначено да оправдае повторната съветска намеса. Поредното обръщение на Янош Кадар към унгарския народ хем прилича на предишните, хем се отличава от тях. То е значително по-пространно не само от множеството съобщения, изпълнили ранната неделна утрин, но и от предишните политически обръщения. С това обръщение Кадар си е поставил трудната задача да даде поредното виждане за събитията след 23 октомври, да обоснове и представи ново правителство, алтернативно на това, в което формално все още участва и веднага да представи неговата програма, формулирана в 15 точки.

Оставайки верен на нежеланието си да нарича събитията революция, но и да ги осъжда като контрареволюция, Кадар казва: „На 23 октомври в нашата родина започва масово движение, което имаше благородна цел: да отстрани извършените от Ракоши и неговите помощници престъпления против партията и народа, да защити националната независимост и суверенитет."[264] Дотук е позитивната оценка на събитията. Следва констатацията, че поради слабостта и нерешителността на Над се е стигнало до нарастване влиянието на кон-

трареволюционни сили, които „застрашават нашите социалистически завоевания, нашата народна държава, нашата работническо-селска власт, самото съществуване на нашата родина“[265]. Всъщност така е обоснована новата намеса на съветските войски в унгарските вътрешни работи.

В прочетения по радиото състав на новото правителство със седалище Солнок най-характерното е, че повечето от осемте му членове са били министри в правителствата на Над и на Хегедюш, но преди последната трансформация – такъв е заместник министър-председателят Ференц Мюних, държавният министър Дьорд Марошан, министърът на вътрешните работи Имре Хорват, министърът на финансите Ищван Коша, министърът на промишлеността Антал Апро. Единственото изключение – като член на всички правителства на И. Над от 1956 г., е Янош Кадар. В съобщението е обявено, че останалите министерски постове ще бъдат заети в бъдеще от „запазилите вярност към нашата народна демокрация представители на други партии и безпартийни“ или, че новото правителство не се отказва от извоюваната от революцията многопартийност[266].

Още при първото съобщение е прочетена и цялата програма на новото правителство, съставена от 15 точки, което говори най-малкото за достатъчно време за подготовка. Тази правителствена програма представлява умело съчетание между националните искания на въстаналите унгарци – в 5 точки, защитата на работническите права на труд и самоуправление – в 5 точки, обещания, че никой няма да бъде преследван за участие в събитията, че частните селски производители, дребното производство и търговия ще получат самостоятелност и помощ. Само две от точките изразяват същинския смисъл на декларацията: „2. Защита на нашия народнодемократичен и социалистически строй от всякакви посегателства. Защита на нашите социалистически завоевания и осигуряване на нашето движение напред по пътя на изграждането на социализма... 14. В интерес на нашия народ, нашата работническа класа и нашата страна Унгарското революционно работническо-селско правителство се обърна към командването на съветската армия с молба да окаже помощ на нашия народ в разгрома на черните сили на реакцията и при възстановяване на реда и спокойствието в нашата страна.“[267]

Не само формулировката на 14-а точка, но и несвързаността ѝ с контекста на цялата програма (като изключим последната, 15-а, къ-

дето се казва, че веднага след възстановяване на реда ще започнат преговори за изтегляне на съветските войски от унгарска територия) ни кара да се замислим доколко сериозно може да се възприема признанието на новото правителство, че е повикало помощ. До края на живота си Янош Кадар последователно и неотстъпно поема отговорността за извикването на съветските войски[268]. Но простата съпоставка на фактите може да ни накара да се усъмним. Няма никакво съмнение, че военната акция е плод на много внимателна предварителна подготовка (след решението на Политбюро на ЦК на КПСС от 31 октомври). При това атаката започва в полунощ на 3 срещу 4 ноември, а Кадаровото правителство се появява на бял свят едва в 6 ч. сутринта на 4 ноември.

Новите документи, станали известни едва след 1989 г., показват: първо, че на 1 и 2 ноември в Москва Кадар е водил преговори със съветското ръководство и с посланиците на източноевропейските страни в Москва[269]; второ, че съветските представители, дори и след като Кадар поема отговорността да обяви по радиото, че ги е повикал, продължават да не му се доверяват и да проверяват всяка негова стъпка от специалната вила на Ворошилов във Варошлигет (будапещенската градска градина)[270]. Във вероятността Кадар доброволно да изпълнява такава роля не вярва и Бела Ковач, лидер на НПДСС, който няма никакво основание да го защитава[271]. Така или иначе обявеното създаване на ново унгарско правителство позволява на съветските войски да намерят поне за себе си някакво оправдание за повторната интервенция.

Немаловажна е обаче и външнополитическата подготовка за военната акция. Още в съветското решение от 31 октомври е предвидено да се подготвят останалите източноевропейски страни за акцията. Новите документи показват, че смятаният за най-голяма пречка Й. Б. Тито още през последните дни на октомври и началото на ноември изразява опасения от отишлите твърде далеч преобразования в Унгария. Затова той активно съдейства за утвърждаване на новото правителство на Кадар, въпреки че се опитва да помогне в спасяването на министрите от правителството на Над. Всъщност по време на съветската военна акция съществува пълно покритие във виждания на съветските и югославските ръководители, а едва покъсно те отново се разделят[272]. Що се отнася до останалите социалистически страни – ГДР, Чехословакия, Румъния, България – Хрушчов

получава пълната им подкрепа, макар и с нюанси – Валтер Улбрихт и Георги Георгиу-Деж са привърженици на възможно най-твърди действия[273].

По-голям интерес обаче представлява позицията на другата свръхдържава – САЩ. В края на октомври американският президент Дуайт Айзенхауер изпраща частно уверение до Хрушчов (чрез Тито), че войски на НАТО няма да се намесват при евентуална акция на съветски войски в Унгария[274]. Ако прибавим към тази картина и военният ангажимент на Великобритания и Франция в Суецката криза, става ясно, че с военната си интервенция в Унгария Съветският съюз не рискува никаква международна контраакция. Остават само международното обществено мнение и неизчезналата надежда на воюващите унгарци, че някоя от възхваляващите героизма им сила ще им се притече и с реална помощ, а не само с празни декларации.

При посоченото стечение на вътрешнополитическите и международните фактори смазването на съпротивата на унгарците става въпрос само на време, а поведението на правителството и на различните негови представители – въпрос на личен избор, чувство за достойнство и самоуважение. Парламентът, където е седалището на правителството, бързо е превзет от съветските войски, но там не е Имре Над, а само трима членове на правителството: Золтан Тилди, Ищван Сабо и Ищван Бибо. Първите двама решават да изоставят Парламента без сражения, за да бъде спестено кръвопролитието и се предават, но Ищван Бибо се барикадира и диктува изявление за секретарката на американското посолство. В него той заявява, че не може да дава указания на армията за въоръжена съпротива, но призовава да не бъде признато новото правителство и да се оказва пасивна съпротива. Той заявява достатъчно категорично: „Унгарският народ посвети достатъчно кръв, за да покаже на света упоритата си привързаност към свободата и справедливостта. Сега е ред на световните сили."[275] Като него мислят и повечето от продължаващите борбата младежи – те се обръщат с отчаяни призиви за помощ, а в края на краищата започват да се изтеглят към австрийската граница.

Всичко, което унгарците могат да получат като помощ от международните организации, е решението на Общото събрание на ООН за разследване на събитията в Унгария. Съветският съюз с гласовете на 50 държави е помолен да изтегли войските си от Унгария – 8 са против, а 15 се въздържат[276]. Към това може да се добави и телег-

рамата, която президентът Айзенхауер изпраща до Булганин, съветския министър-председател, в която се иска изтегляне на съветските войски от Унгария и предоставяне на тази страна на възможности сама да избира правителството си[277]. Вместо отговор Даг Хамаршелд получава телеграма на новото правителство на Кадар, в която е оттеглено оплакването на Имре Над до ООН[278].

Американски репортер пита Бела Ковач какво според него е предизвикало новата съветска тактика. Отговорът е: „Две неща. Ние отидохме твърде бързо и твърде далеч и комунистите се паникьосаха. Второ, руснаците се почувстваха дълбоко унижени." А перспективите за развитието Ковач вижда по следния начин: „Не всичко е загубено, защото е невъзможно за руснаците и техните марионетки да се изправят пред решителната съпротива на унгарците. Ще дойде ден, когато съдбоносният избор трябва да бъде направен: да бъде унищожено цялото население чрез бавна гладна смърт и полицейски терор или да се приеме непримиримото искане – изтеглянето на съветските войски от нашата страна."[279]

Следващите няколко дни са изпълнени със сражения на съветските войски с гнездата на унгарска съпротива. Идейните позиции са непроменени – съветските войски са инструктирани предварително, че идват с братска помощ на унгарските работници и селяни срещу унгарските фашисти и империалистическите диверсанти, пристигнали от Запад, докато унгарските бойци продължават призивите си към същия този Запад, примесени вече и с дълбоко разочарование. Що се отнася до новото правителство, то не се проявява по никакъв друг начин освен с радиопризиви за възстановяване на работата в предприятията.

Безспорните господари на страната са съветските войски. Действията на тяхното командване в Унгария през ноември 1956 г. прилича повече на периода на дейността на съветската военна администрация от април 1945 г. до мирния договор от 10 февруари 1947 г. За това говори заповед № 1 на командира на гарнизона на съветските войски в Будапеща гвардейски майор К. Гребенник. Целта ѝ е да помогне за възстановяване на реда в Будапеща – задача, подходяща повече за унгарското правителство. Освен че определя комендантски час от 7 до 19 ч., заповедта задължава магазините за хранителни продукти да работят в определено време и призовава работниците да

започнат работа, като е отправена и заплахата за наказание заради подстрекаване към стачка[280].

В периода от 4 до 23 ноември, когато Над и привържениците му напускат територията на Унгария, в страната продължава противоборството между две големи политически групи, които в хода на събитията променят и състава, и виждания си. Първата е съставена от привърженици на законното унгарско правителство – това на Имре Над. Тя обединява продължаващите борбата с оръжие в ръка, избегналите ареста и потърсилите убежище в югославското посолство заедно с Над най-близки негови сътрудници, политическите ръководства на коалиционните партии, които остават на свобода – например Анна Кетли и др., кардинал Миндсенти, намерил помощ и убежище в американското посолство и работническите и революционните съвети. Те са най-силният коз на легитимното правителство, защото срещу съпротивата на 40 000 работници от предградието „Чепел" и техните организации не може да се използва пропагандното обвинение в контрареволюционност и реакционност.

Втората група се изграждо около съветското военно присъствие и в началото дори трудно може да бъде обособена като нещо отделно. Унгарските участници в тази група са: новото правителство на Я. Кадар, далото едва на 6 ноември признаци на живот ново ръководство на УСРП, преживелите революцията отломки от профсъюзното движение. Оформящата се просъветска групировка притежава ключови позиции във властта (със силата на съветското оръжие), но напълно е загубила подкрепата на населението. От политическа гледна точка Я. Кадар и неговите привърженици са в изключително тежка ситуация, защото не могат да се опрат нито на миналото, нито на настоящето. Въпреки всичко те започват да действат, като разчитат на времето и примирението.

По средата между двете ясно обособени и противопоставени групи се намират немалко обществени групи – съюзът на писателите, младежките организации. По идея те са по-близо да правителството на Имре Над, но след прекратяването на съпротивата, което става само няколко дни след съветската интервенция, те са принудени да се съобразяват с новите реалности – да ги приемат или не.

Кадар започва да действа веднага. Той се възползва от умерената позиция на Ищван Доби, председател на Президентския съвет, и

издейства официалното признание на правителството си[281]. Нещо повече, с решение на Президентския съвет № 26/1956 г. се предлагат промени в Конституцията на УНР, според които върховната власт в страната преминава в ръцете на Унгарското революционно работническо-селско правителство до свикването на поредната сесия на парламента на 9 май 1957 г.[282]

Първото заседание на новото правителство се провежда едва на 7 ноември, но започва много делово. Основната му задача е да възстанови функционирането на държавния апарат, заради което правителството призовава завръщането на всички чиновници по местата им до 10 ноември. Декларира се, че легалните органи на властта са националните съвети, а новите революционни комитети могат да изпълняват само помощни функции, защото „през последните дни в много създавани отдолу революционни комитети влизат привърженици на контрареволюцията и други реакционни елементи, които незабавно трябва да бъдат отстранени оттам“[283]. На 10 ноември правителството обявява повишаване на заплатите от 1 януари 1957 г., ликвидиране на 4-процентния ергенски данък и на системата от задължителни доставки за селяните. На 17 ноември се занимава с правата на работническите съвети, създадени по време на революцията. Според новото правителство те имат право да разпределят фонда „Работна заплата“, а директорите са длъжни да изпълняват решенията на съветите, ако не противоречат на законите. Препоръчва се и провеждането на нови избори за съвети. На 27 ноември правителството се обръща с апел и към селата, на които обещава „помощ с всички достъпни средства за увеличаване на селскостопанската продукция и икономическа подкрепа както на кооперативите, така и на селяните-частници“[284]. Такива са икономическите лостове, с които правителството се опитва да привлече по-голямата част от населението „с добро“.

Но правителствената политика има и друга страна – силова. На 9 ноември са създадени Унгарски революционни войскови полкове за сигурност, разформировани едва след „нормализиране“ на положението през декември 1957 г. В началото на декември влизат в действие и извънредни съдилища за разнообразни престъпления, свързани с нарушаване на обществения ред. Списъкът им включва и немалко действия, наричани в предходния период революционни. Извънредните съдилища на свой ред съществуват до ноември 1957 г.[285]

Засилването на репресивната система е ясен показател за липсата на социална подкрепа за правителството.

С всеки изминал ден продължаващата съпротива на привържениците на правителството на Над става все по-безсмислена. Огорчението и разочарованието от пасивността на международните организации и липсата на помощ от Запада, която са очаквали, води до промяна на лозунгите и на настроенията им. Младежката група около в. „Игазшаг" заявява, че „като се има предвид преобладаващата сила на противника и ограничените запаси от храна и гориво за цивилното население, се отказваме от идеята за съпротива до смърт"[286]. На 10 ноември революционният студентски комитет, революционният съвет на армията и съюзът на унгарските писатели подготвят обръщение, в което казват: „Тъй като вражеската акция носи страдания на цивилното население, трябва да сложим край на отчаяната въоръжена съпротива. Необходимо е да следваме курса на пасивна, морална съпротива." А на съмненията на полския журналист Виктор Ворошилски, че ще бъдат послушани, писателите отговарят: „Ние сме единствените, които те (продължаващите съпротивата – б. м., И. Б.) слушат."[287]

Ръководителите на съпротивата предлагат нови начини за продължаване на политическата борба срещу окупаторите – обща стачка, която е доказала своята ефективност в предишния период, когато И. Над отстъпва и обявява неутралитета на Унгария. Исканията на стачкуващите в различните градове са еднакви: незабавно изтегляне на съветските войски, формиране на ново правителство на И. Над, неутралитет и свободни избори[288]. Тези искания са отправени към съветските войски, а не към правителството на Кадар. От друга страна, както пишат западните наблюдатели, стачката има самоубийствен характер, защото застрашава съществуването на унгарците в настъпващата зима, но тяхната единствена надежда е, „че Западът няма пасивно да наблюдава бавното самоубийство на цяла нация"[289].

На 14 ноември силите на съпротивата изграждат нов ръководен център – 500 представители на 20-25 промишлени предприятия и на интелигентски организации създават Централен будапещенски работнически съвет (ЦБРС). Като програмна декларация на новия център се възприема меморандумът на Ищван Бибо за „третия път" – а именно запазване на принципите на социализма, но на основата на

неутралитета на Унгария, на многопартийността, на работническото самоуправление[290]. Новата организация става не само организатор на общата стачка, но и за продължително време втори унгарски център на властта в Унгария, наред с правителството на Кадар.

Веднага след създаването на ЦБРС още на 14 ноември се стига до преговори между негови представители и Янош Кадар. Срещата става в сградата на Парламента. Политическите искания, като се изключи неизменното условие за изтегляне на съветските войски, са редуцирани до три: 1. Имре Над – министър-председател; 2. многопартийна система, макар и само от партии, приемащи социализма; 3. свободни избори. Янош Кадар не се съгласява с първото и третото. За Над казва, че се намира на територията на чуждо посолство и затова не може да оглави едно унгарско правителство, а опасността от свободни избори вижда в реалната възможност УСРП да загуби ръководната си позиция, което щяло да постави под въпрос и социализма. Срещата все пак има някакъв положителен резултат, защото съветът обявява 17 ноември за край на стачката, а Кадар дава гаранции, че никой няма да бъде наказван за участие в „голямото народно движение през последните седмици"[291].

След неуспеха на първите преговори ЦБРС поставя нови искания в духа на революционното преустройство на властта. Той предлага да бъде създаден Общонационален работнически съвет, съставен от 156 работнически избранници от цялата страна, който да упражнява властта в Унгария[292]; в него трябва да участват представители на интелигенцията и на четири политически партии. Предложението отново ни връща към следвоенния период, когато Националният фронт се изгражда на основата на подобен коалиционен принцип. За 21 ноември е предвидено събрание на представители на работнически съвети от цялата страна, което да обсъди предложението. Но Кадар очевидно схваща опасността от създаване на алтернативен орган на власт, затова силите за сигурност не допускат провеждането на срещата[293]. Следва поредната голяма конфронтация – обявена е 48-часова обща протестна стачка (22-23 ноември). Ясно е, че виждането на правителството на Кадар за работническите съвети като помощни производствено-икономически органи не може да задоволи ЦБРС и подразделенията му в провинцията, които искат да играят политическа роля. Противопоставянето на самодейните самоуправленски структури, създадени около ЦБРС, от една страна, на държавните, от

друга, води до забраната им от правителството на Кадар на 9 декември. На 11 с.м. е въведено военно положение, а в отговор отново е обявена обща стачка за 11-12 декември. Премерването на силите се оказва в полза на правителството на Кадар, което разполага с държавния репресивен апарт. Силовото надмощие позволява на Кадар в продължение на месеци да управлява и без масова поддръжка.

Точно когато започва голямата политическа конфронтация Кадар – ЦБРС, приключва първият акт от трагичната следреволюционна съдба на Над и най-близките му привърженици. За да не попадне в ръцете на съветските войски, след като отказва да даде заповед на войската да стреля срещу настъпващите съветски войски И. Над намира политическо убежище в югославското посолство в Будапеща. Доколко несигурно е положението му дори и в посолството говори смъртта на съветника при посолството Ленко Милованов, улучен с куршум през прозореца (твърди се, че приличал на Над)[294]. Всъщност още следобед на 4 ноември Над и сътрудниците му разбират, че са направили грешка, приемайки поканата на Тито да се укрият в югославското посолство. Югославските дипломати предават на Над молбата на Тито да признае правителството на Кадар (такива са вижданията на Тито, изразени пред Хрушчов на 2 срещу 3 ноември)[295]. Тъй като нямат друг изход, унгарските политици продължават да пребивават в посолството, докато не се постига някакво споразумение, сиреч до 22 ноември.

Според официалното съобщение на правителството на Кадар на 22 ноември Имре Над и групата му напускат югославското посолство и заминават за Румъния, където отново получават политическо убежище[296]. Това съобщение предизвиква изненадата и недоволството на Югославия, която по-късно официално протестира и обвинява унгарското правителство в похищението на Имре Над[297]. Както става ясно от документацията, по време на двустранните югославско-унгарски преговори е постигнато споразумение, според което на 16 ноември правителството на Кадар гарантира свободното завръщане по домовете на Над и останалите негови привърженици. На 17 ноември са поставени допълнителни условия – И. Над и Г. Лошонци да обявят, че се отказват от правителствените си постове и да си направят самокритика. Тези условия не са приети, но въпреки това на 21 ноември Кадар и Мюних дават гаранции, според които 11 политици, 15 жени и 17 деца от югославското посолство получават право да се

завърнат свободно по домовете си или ако бъдат принудени да напуснат Унгария, да бъдат експулсирани в Югославия[298]. В 18 ч. и 30 мин. пред югославското посолство пристига автобус на унгарските вътрешни сили, който трябва да извози политиците по домовете им. И тук свършва изпълнението на уговорката.

Когато унгарците се качват в автобуса, се явяват съветски военни, които на свой ред искат унгарците да им бъдат предадени. Съветски представител се качва в автобуса, в който влизат и двама югославски дипломати, за да проследят изпълнението на уговорката. Вместо да разведе хората по домовете, автобусът, придружен отпред и отзад от съветски военни коли, пристига пред съветския щаб в Будапеща. Там двамата югославяни са изхвърлени от автобуса, който продължава в неизвестна посока. Югославското правителство протестира пред унгарските и пред съветските власти за намесата на трета страна в двустранно споразумение. То изказва съмнение и в желанието на Над и привържениците му да получат убежище именно в Румъния, но протестът му е оставен без отговор. Така приключва неудобното и за Кадар, и за съветските войски присъствие на легалния министър-председател Над на унгарска територия. За да решат по-нататъшната му съдба, им трябва още време, а в Румъния Над е на сигурно място, лишен от възможност да поддържа връзки с останалия свят и на практика е затворник.

Заключителен акорд на унгарската октомврийска революция, превърнала се през ноември в национална трагедия, поставя решението на ЦР на УСРП от 5 декември, озаглавено „За причините, характера и последиците на контрареволюцията, за идейните, политическите и организационните задачи за дейността на партията и нейните най-важни задачи“[299]. За характера на оценката ясно говорят заглавието и употребата на думата контрареволюция в него. Документът е пространен, но най-важната част от него е очертаването на четирите основни причини за събитията. Те са формулирани по следния начин: 1. догматично-сектантската дейност на групата на Ракоши-Герьо; 2. дейността на вътрешнопартийната опозиция около Имре Над и Геза Лошонци; 3. дейността на родната капиталистическо-земевладелска реакция и 4. международния империализъм. Подредбата не е случайна, тя показва значението, което ръководството на новата партия (до момента тя има едва 35 000 членове за разлика от предишните 900 000) придава на различните си противници. Не може да не нап-

рави впечатление и фактът, че според документа „вредната дейност" на групата Над-Лошонци е започнала от пролетта на 1956 г.[300], а в същото време чак до 1 ноември Кадар сътрудничи най-близко и с Над и с правителството му. Духът на документа е определен по-скоро от острото противопоставяне през ноември 1956 г., а не е плод на спокойна политическа оценка. Независимо от острата политизация в оценките, точно този документ остава валиден за официалната унгарска история и политика до заключението на комисията по събитията от 1956 г., създадена през 1989 г.

С масово разочарование и отчаяние, човешки жертви, пресмятани между 5000 и 30 000, 200 000 нови емигранти, жестоки разрушения в Будапеща, разорена икономика, разтърсвана от стачки, разстроено селско стопанство и политическа система, в която липсват гражданските права и свободи, за Унгария приключва започналата с революционен дух есен. За Съветския съюз ударът е не толкова материален, колкото морален, но е не по-малко тежък. Всичко постигнато с отстъпките в Полша и декларацията от 30 октомври е загубено с двукратната интервенция в Унгария – останките от доверието на световната общественост, единството на комунистическото движение, влиянието в националноосвободителното движение на Третия свят. Един унгарски писател казва на свой полски събрат: „Ако преди втората интервенция ние виждахме някаква възможност за спасяване на социализма, то сега не можем дори да си го представим."[301]

БЕЛЕЖКИ

[1] *Tomaszewski, J.* Rozwoj krajow socjalistycznych..., c. 203.

[2] *Nowak, J.-R.* Wegry. Wychodzenie z kryzysu 1956. Warszawa, 1984, p. 13.

[3] Надеждите са свързани със следните въпроси, повдигнати от XX конгрес, които стават известни на унгарската общественост: възстановяване на ленинските норми на партийна и държавна дейност, принципите за колективно ръководство, борба против бюрократизма в системата за управление, възстановяване на идеята за многообразие на формите и пътищата за преход към социализма, съобразно националните традиции, вж. *Желицкий, Б.* Цит. съч. с., 189.

[4] Цит по: *Tomaszewski, J.* Rozwoj krajow socjalistycznych..., c. 202.

[5] Wegry 1956-1957. Dokumenty i materialy lipiec 1956 – czerwiec 1957. Rys historyczny. Warszawa, 1983, 12-13.

[6] *Желицки, Б.* Цит. съч., 189-190.

[7] *Nowak, J.-R.* Stracone lata.

[8] История венгерской народной... , с. 149.

[9] *Rothschild, J.* Цит. съч., с. 156.

[10] История венгерской народной... , с. 151.

[11] Wegry 1956-1957. Dokumenty i materialy..., с. 112.

[12] Из писмото-разказ на американския журналист Саймън Бърджин от 5 юли 1956 г., вж. The Hungarian Revolution, 29-32.

[13] Wegry 1956-1957, с. 112.

[14] Цит. по: *Berecz, J.* Цит. съч., с. 79.

[15] Цит. по ретроспективния преглед на унгарските събития, направен от маршал Тито във в. Борба от 16 ноември 1956 г. – In: The Hungarian Revolution, 36-37.

[16] *Kopacsi, S.* Цит. съч., 112-114.

[17] *Seton-Watson, H.* Hungary 1945-1956. – In: The Hungarian Revolution, с. 21.

[18] *Kopacsi, S.* Цит. съч., 114-115.

[19] Публикувано е в сборника с документи The Hungarian Revolution, с. 33.

[20] *Kopacsi, S.* Цит. съч., с. 113.

[21] Wegry 1956-1957. с. 19.

[22] The Hungarian Revolution, с. 33.

[23] В книгата на Берец на формирането на групата на Над като партийна опозиция е посветен отделен параграф, вж. Berecz. J. Цит. съч., 63-71.

[24] Wegry 1956-1957, 121-122.

[25] *Berecz, J.* Цит. съч., с. 36.

[26] *Rothschild, J.* Цит. съч., с. 156.

[27] Непълното му публикуване пак заема 35 страници, вж. Wegry 1956-1957, 85-120.

[28] В резолюцията се казва: „В нашата партия съществуват не само сектантски грешки, но и дълбоки десни тенденции. Главен представител на дясното отклонение е Имре Над и някои объркани хора от неговото обкръжение, заемащи антипартийна позиция.“, пак там, с. 112.

[29] Wegry 1956-1957, с. 106.

[30] За страха от действията на реформаторски настроените нови членове на политбюро говорят и оплакванията на Янош Кадар за следене и подслушване на телефонните му разговори. вж. *Дюрко, Л.* Цит. съч., с. 197.

[31] История венгерского революционного рабочего движения. Т. 3. М., 1974, 246-247.

[32] История венгерской народной... ', с. 154.

[33] Впечатление на Саймъи Бърджин от 31 август 1956 г., вж. The Hungarian Revolution, 34-35.

[34] Wegry 1956-1957, с. 21.

[35] Пак там. с. 22.

[36] *Nowak, J. – R.* Geneza i pierwsze lata demokracji ludowej na Wegrzech. Warszawa, 1987, 46-47.

[37] *Bajcsy-Zsilinski, E.* Jak do tego doszlismy. – In: Wegierskie wyznania. Eseje i rozwazdnia o kulturze. Warszawa, 1979, p. 61.

[38] Daily Herald, 11 Dec. 1956; цит по: The Hungarian Revolution, 27-29.

[39] Цит по: *Berecz, J.* Цит. съч., с. 86.

[40] *Seton-Watson, H.* Hungary 1945-1956, с. 21.

[41] Съобщението е публикувано във в. „Сабад неп“ на 4 октомври 1956 г., цит по: The Hungarian Revolution, с. 37.

[42] За пълна неподготвеност на партийните членове за такава демонстрация говорят писмата от партийния комитет от окръг Хайду, вж. *Berecz, J.* Цит. съч., с. 92.

[43] *Kopacsi, S.* Цит. съч., 115-116.

[44] Официалните съобщения за посещенията са публикувани в: The Hungarian Revolution, с. 37.

[45] Писмото на И. Над е публикувано в официоза на 14 октомври 1956 г., цит по: The Hungarian Revolution, с. 38.

[46] Публикацията на решението на политбюро съпровожда писмото на Над, вж. пак там.

[47] Цит по: *Berecz, J.* Цит. съч., с. 93.

[48] Пак там, с. 42.

[49] Пак там.

[50] Цит по: The Hungarian Revolution, 43-44.

[51] Съобщението за исканията на кръга „Петьофи" е на Радио „Кошут", вж. The Hungarian Revolution, с. 44.

[52] Пак там.

[53] История венгерской народной..., с. 156.

[54] Пак там, с. 43.

[55] Съобщението е на Радио „Кошут" от 22 октомври, вж. пак там, с. 47.

[56] Исканията са разпространени от Унгарската агенция по печата на 23 октомври, пак там.

[57] Писателската програма е публикувана в извънредния брой на в. „Иродалми уйшаг" от 23 октомври 1956 г.; Документы 1956 года. – Венгерский меридиан, 1991, № 3, 49-51.

[58] Тази уводна статия става причина да бъде сменен главният редактор на вестника, вж. Документы 1956 года, с. 49.

[59] Цит. по: *Дюрко, Л.* Цит. съч., 197-198.

[60] Пак там, с. 198.

[61] Съобщението е направено също по радиото, вж. The Hungarian Revolution, с. 49.

[62] *Дюрко, Л.* Цит. съч., с. 198.

[63] *Kopacsi, S.* Цит. съч., 120-122.

[64] Пак там, с. 123.

[65] *Дюрко, Л.* Цит. съч., с. 198.

[66] Документы 1956 года, 44-46.

[67] Пак там, 46-49.

[68] Пак там.

[69] *Дюрко, Л.* Цит. съч., с. 189.

[70] The Hungarian Revolution, 51-52.

[71] *Дюрко, Л.* Цит. съч., 198-204. Три гледни точки са дадени в документалния сборник The Hungarian Revolution, 52-54, 57; *Kopacsi, S.* Цит. съч., 132-138; *Berecz, J.* Цит. съч., 103-104.

[72] Според свидетелството на кореспондента на „Ню Йорк таймс" Джон Маккормак.

[73] The Hungarian Revolution, с. 54; *Kopacsi, S.* Цит. съч., 128-129.

[74] История венгерской народной..., с. 156.

[75] The Hungarian Revolution, 55-56.

[76] По съобщенията на Радио „Кошут"; The Hungarian Revolution, 54-55.

[77] *Kopacsi, S.* Цит. съч., с. 144; The Hungarian Revolution, с. 55.

[78] В решението за създаване на такива сили се казва: „Разположението на обединените въоръжени сили на територията на държавите-участнички в договора ще става според нуждите на взаимната отбрана по споразумение между тези държави.". вж. Външна политика на Народна република България. Т. 1. С., 1970, 221-222.

[79] Цит по: *Kopacsi, S.* Цит. съч., с. 144.

[80] The Hungarian Revolution, с. 55.

[81] Wegry 1956-1957, с. 30.

[82] *Barany, Z.* East European Armed Forses in Transition and beyond. – East European Quarterly. 26, № 1., p. 3; The Hungarian Revolution, с. 63, 75, 90.

[83] *Kopacsi, S.* Цит. съч., 121-122, 127-129.

[84] Цит по: The Hungarian Revolution, 61-62.

[85] Пак там, с. 58.

[86] *Kopacsi, S.* Цит. съч., с. 140.

[87] Цит по: The Hungarian Revolution, с. 59.

[88] Текстът на акта за въвеждане на военното положение е прочетен по радиото на 24 октомври, вж. The Hungarian Revolution, с. 61.

[89] Пак там.

[90] Документы 1956 года, с. 51.

[91] Пак там, 51-52.

[92] Такова е обяснението на Дежо Кошак от Унгарската агенция за новини, която дори отказва да снабдява с новини радиото, докато не получи пряка връзка с Над. вж. The Hungarian Revolution, 64-65. Според други двама цивилни съветски офицери от службите за сигурност са принудили Над да поеме отговорността за викането на съветските войски и за въвеждането на военното положение, пак там, с. 79.

[93] Документы 1956 года, 52-54.

[94] Пак там, с. 54.

[95] Пак там, с. 55.

[96] The Hungarian Revolution, 66-67.

[97] Пак там, с. 68.

[98] *Kopacsi, S.* Цит. съч., с. 159, 171.

[98] Пак там, с. 78.

[100] Документы 1956 года, 55-57.

[101] Пак там, с. 56.

[102] The Hungarian Revolution, 83-84.

[103] Шест гледни точки са дадени в документалния сборник, издаден през 1957 г. The Hungarian Revolution, 71-73, 76.

[104] *Kopacsi, S.* Цит. съч., 164-168.

[105] Това е съобщено от т. нар. Радио Свободен Мишколц след завръщането на работническата делегация от Будапеща, The Hungarian Revolution, с. 81.

[106] Пак там, с. 80.

[107] Съобщението е на Ройтер, пак там, с. 79.

[108] Изявлението е направено пред белгийски журналист и е цитирано пак от Ройтер, пак там.

[109] Радиото излиза със забраната в 4 ч. и 30 мин., а с разрешението – в 10 ч., пак там, с. 82.

[110] Пак там, 82-83.
[111] Документы 1956 года, с. 58, 66.
[112] Пак там, с. 58.
[113] Пак там, с. 62.
[114] Пак там, с. 60.
[115] Пак там, с. 64.
[116] Пак там, с. 65.
[117] Пак там, 65-66.
[118] Пак там, 67-68.
[119] Пак там. Същият документ е публикуван през 1981 г. с малки промени – например липсва позоваването на полския пример в края на първата точка, Wegry 1956-1957, 123-125.
[120] The Hungarian Revolution, с. 91.
[121] За това говори по време на пленума на ЦР на УПТ Антал Апро, вж. Документы 1956 года, с. 63.
[122] На 24 октомври полк. Пал Малетер е изпратен срещу въстаниците, но по думите му „като пристигнах на място, аз се убедих, че това не са бандити, а верни синове на унгарския народ. Доложих на министъра, че преминавам на страната на въстаниците. От този момент се сражаваме заедно.", *Дюрко, Л.* 1956. – Иностранная литература, 1988, № 8, с. 192.
[123] *Kopacsi, S.* Цит. съч., 156-161.
[124] The Hungarian Revolution, с. 95.
[125] Пак там, с. 96.
[126] Обстоятелствата, придружаващи съгласието на Б. Ковач, са разказани от самия него на 31 октомври 1956 г. по време на възстановителното събрание на НПДСС, пак там, 157-158.
[127] *Rothschild, J.* Цит. съч., с. 159.
[128] Това декларира в отговор на съобщението за създаване на ново правителство Работническият комитет на окръг Боршод по Радио „Свободен Мишколц". The Hungarian Revolution, 98-99.
[129] Сведенията са от кореспонденцията на в. „Ню Йорк таймс", пак там, с. 99.
[130] Пак там, с. 104.
[131] Пак там, с. 105.
[132] Пак там, 103-104.
[133] Пак там, с. 106.
[134] Пак там, 107-108.
[135] Документы 1956 года, с. 70.
[136] Пак там, с. 71.
[137] Пак там, с. 72.
[138] Пак там, с. 73.
[139] Пак там, 74-75.
[140] Пак там, с. 75.
[141] Пак там, с. 78.
[142] Пак там, с. 76.
[143] Пак там, с. 80.
[144] Пак там, 91-93.
[145] Пак там, с. 93.

[146] Пак там, 87-90.

[147] Пак там, с. 86.

[148] The Hungarian Revolution, 11-112. 113.

[149] Документы 1956 года. 94-95.

[150] Несъгласието е съобщено от алтернативната радиостанция „Свободен Мишколц", вж. The Hungarian Revolution, с. 117.

[151] Пак там, с. 108.

[152] Цит. по: *Berecz, J.* Цит. съч., с. 74.

[153] *Gaddis, J.* Цит. съч., с. 190.

[154] The Hungarian Revolution, с. 121.

[155] Така е и според коментара на в. „Манчестър Гардиан" от 28 октомври, пак там.

[156] Текстът звучи така: „За мерките, които биха се взели въз основа на този член, ще се съобщи на Съвета за сигурност съгласно Устава на ООН. Тези мерки ще бъдат прекратени веднага, щом Съветът за сигурност вземе мерки, необходими за възстановяване и поддържане на международния мир и безопасност." вж. Външна политика... , с. 218.

[157] Пак там, 218-219.

[158] The Hungarian Revolution, 122-123.

[159] Такова е решението на Националното правителство на Над, Документы 1956 года, 85-86.

[160] Думите са цитирани от Джордж Майкс, вж. The Hungarian Revolution, с. 118.

[161] Пак там, с. 114, 120, 126.

[162] Пак там, с. 120.

[163] В уводната статия на вестника от 29 октомври, вж. The Hungarian Revolution, 124-125.

[164] Съобщението е направено в 16 ч. и 57 мин. на 29 октомври по радиото, пак там, с. 126.

[165] Пак там, с. 127.

[166] Пак там, с. 135.

[167] Документы 1956 года, 95-96.

[168] Пак там, 97-99.

[169] The Hungarian Revolution, с. 140.

[170] Документы 1956 года, с. 99.

[171] Според съобщение на Радио „Кошут", вж. The Hungarian Revolution, с. 143.

[172] Пак там.

[173] Пак там, с. 142.

[174] Пак там, с. 143.

[175] Документы 1956 года, с. 100.

[176] Ултимативните искания на военновъздушните сили са прочетени по Радио „Кошут", The Hungarian Revolution, с. 144.

[177] Пак там, с. 145.

[178] Пак там, с. 150.

[179] Върху иронията на термините – че понятието „съветски" е много по̀ на място при новите унгарски органи, отколкото в израза „съветски войски", обръща внимание Игнацио Силоне, пак там, с. 134.

[180] Пълният текст на декларацията се намира у: *Дюрко, Л.* Цит. съч., 206-207.

[181] Пак там.

[182] The Hungarian Revolution, с. 147.

[183] Пак там, с. 132.

[184] Пак там, с. 144.

[185] Съобщението отново е на Радио „Свободен Мишколц", пак там, с. 152.

[186] На този акт на жестокост е посветена книгата на Ервин Холош и Вера Лайтай „Площад „Република" 1956" (С.,1978) и много други писания в унгарската официална историопис. В същото време това събитие, без да е отречено, само бегло е споменато в документалните сборници, издадени в Западна Европа и на американския континент, вж. *Kopacsi, S.* Цит. съч., 194-196; The Hungarian Revolution, с. 136.

[187] Предлага се да бъде преведено на унгарски и разпространено, Документы 1956 года, с. 101.

[188] Пак там, 101-102.

[189] Пак там, с. 102.

[190] Пак там, 102-103.

[191] The Hungarian Revolution, с. 154, 159, 161, 163.

[192] Пак там, 154-155.

[193] Пак там, с. 155.

[194] Пак там.с. 162.

[195] Пак там, с. 161.

[196] Пак там, с. 163.

[197] Пак там, 158-159.

[198] На преговорите е посветен третият брой на новия вестник от 31 октомври 1956 г., пак там, с. 164.

[199] Новите партии, всяка от които поставя свои искания, се учредяват с правителствено решение – например Народната партия получава разрешение на 1 ноември (Документы..., с. 104). Но има и партии, които се самоорганизират без правителствено разрешение, като Партията на унгарската независимост, вж. The Hungarian Revolution, с. 172.

[200] Пак там, 173-174.

[201] Документы 1956 года, с. 105; The Hungarian Revolution, с. 172, 173, 175, 176, 181.

[202] Документы 1956 года, 104-106.

[203] Пак там, с. 104.

[204] Пак там, с. 105.

[205] Пак там, 105-106.

[206] *Дюрко, Л.* Цит. съч., с. 192.

[207] The Hungarian Revolution, с. 182.

[208] Документы 1956 года, 106-107.

[209] *Litwan, G.* Wegry – nieznane dokumenty. Co przywiozl Jelcyn. – Polityka, 1993, nr. 12.

[210] The Hungarian Revolution, с. 185.

[211] *Nowak, J.-R.* Wegry. Wychodzenie z kryzysu, 23-24.

[212] *Kopacsi, S.* Цит. съч., с. 180.

[213] The Hungarian Revolution, 177-178.

[214] Документы 1956 года. 107-108.

[215] Пак там, 108-110.

[216] Изцяло организационен, а не полнтически характер има първото обръщенне на партията. пак там, 110-111.

[217] The Hungarian Revolution, с. 171.

[218] Документы 1956 года, с. 112.

[219] Пак там, с. 113.

[220] The Hungarian Revolution, с. 171.

[221] Документы 1956 года, с. 113.

[222] Пак там, 113-115.

[223] Пак там, 115-116.

[224] The Hungarian Revolution, с. 186.

[225] Документы 1956 года, с. 116.

[226] Свндетелствата са както на полскня кореспондент на в. „Нова култура" Виктор Ворошилски, така и на берлинския „Дер Монат" Георг Палоци-Хорват, The Hungarian Revolution, 179-180.

[227] *Дюрко, Л.* Цит. съч., с. 213.

[228] *Kopacsi, S.* Цит. съч., с. 203.

[229] Документы 1956 года, с. 116.

[230] Пак там, с. 117.

[231] The Hungarian Revolution, 188-191, 193.

[232] Пак там, 200-201.

[233] Пак там, с. 190, 204-205.

[234] Пак там, 201-202.

[235] Пак там, с. 202.

[236] Със съдържанието на нотите са запознатн унгарските гражданн от съобщение на свободната радиостанция „Кошут", пак там.

[237] Според Гордън Шефърт от „Дейли телеграф", пак там, с. 201.

[238] Според Джон Маккормак от „Ню Йорк таймс", пак там, с. 202.

[239] Текстът на писмото е пак там, с. 207.

[240] *Gremville, J.* The Major Inernational..., с. 316.

[241] Работата на заседанието на Съвета за сигурност е проследена в материал на Линдзи Перот от в. „Ню Йорк таймс" (3 ноември 1956 г.). The Hungarian Revolution, 207-208.

[242] Пак там, с. 208.

[243] Пак там, 217-218.

[244] Пак там, с. 216.

[245] Пак там, 213-214.

[246] Пак там, с. 213.

[247] Съобщеннето е на свободната радиостанцня „Кошут", пак там, с. 218.

[248] Пак там, с. 220.

[249] Изказванията на членовете на Съвета за сигурност и на унгарския наблюдател там са цитирани пак там, 220-222.

[250] Пак там, с. 222.

[251] Генерал Б. Кирай разказва за последните днн на унгарската революция на страннците на сп. „Лайф", пак там, с. 227.

[252] Според рапорта на специалння комитет на ООН по унгарския проблем, представен на 20 февруари 1957 г., пак там.

[253] Според представянето на пресконференцията по Радио „Кошут“, пак там, с. 225.

[254] Пак там, с. 226.

[255] Документы 1956 года, с. 117.

[256] Пак там, с. 118.

[257] Пак там.

[258] The Hungarian Revolution, с. 223.

[259] Пак там, 228.

[260] Пак там.

[261] Пак там, с. 228, 230-232, 238-241.

[262] Пак там, 231-233.

[263] Пак там, с. 231.

[264] Документы 1956 года, с. 119.

[265] Пак там.

[266] Пак там, с. 120.

[267] Пак там, 121-122.

[268] *Кадар, Я.* Коммуннстами не раждаются.

[269] *Вида, И.* Венгрия, 23 октября-4 ноября 1956 года. – Венгерский меридиан. 1991, № 3, с. 44.

[270] *Litwan, G.* Цит. съч.

[271] The Hungarian Revolution, с. 244.

[272] *Litwan, G.* Цит. съч.

[273] Пак там.

[274] *Westoby, A.* Communism since World War II, с. 119.

[275] The Hungarian Revolution, 234-235.

[276] Пак там, с. 241.

[277] Пак там, 239-240.

[278] Пак там, с. 241.

[279] Пак там, 242-244.

[280] Документы 1956 года, с. 123.

[281] Документите на правителството на Кадар са публикувани в Wegry 1956-1957, с. 134.

[282] Пак там, с. 128.

[283] Пак там, с. 135.

[284] Пак там, 135-140.

[285] Пак там, 140-141.

[286] The Hungarian Revolution, с. 260.

[287] Този материал на полския журналист излиза не в „Нова култура“ както дотогава, а в парижкия „Франс обсерватьор“, пак там, 260-261.

[288] Пак там, с. 261.

[289] Според кореспондента на „Манчестър гардиан“ от 14 ноември, пак там.

[290] *Nowak, J.-R.* Wegry. Wychodzenie z kryzysu, 47-48.

[291] Според публикация на новия всекидневник на УСРП „Непсабадшаг“, The Hungarian Revolution, 262-263.

[292] *Nowak, J.-R.* Wegry. Wychodzenie..., 49-50.

[293] Съобщението на Ройтер е още от самня ден, 21 ноември. The Hungarian Revolution, с. 264.

[294] *Nowak, J.-R.* Porwanie i kazn Imre Nagya. – Polityka, 1989, nr. 24.

[295] Това разказва през 1989 г. единственият преживял процеса срещу Над и групата му, който се намира в Унгария, Миклош Вашархей (другият е живеещият в Канада Шандор Копачи), вж. Losy grupy Nagya. Z Miklosem Vasarhelyim rozmawia Bogdan Goralczyk. – Polityka, 1989, nr. 40.

[296] The Hungarian Revolution, c. 280.

[297] Протестът е публикуван във в. „Борба", пак там, 281-283.

[298] Пак там, с. 282.

[299] Wegry 1956-1957, 142-160.

[300] Пак там, с. 144.

[301] Цитиран от В. *Ворошнлски.* The Hungarian Revolution, c. 261.

НАБЛЮДАТЕЛКИТЕ – ЧЕХОСЛОВАКИЯ И БЪЛГАРИЯ

ЧЕХОСЛОВАКИЯ

Повратният XX конгрес на КПСС не може да мине незабелязано за нито една от източноевропейските страни, както и за комунистическите партии по света. Полският и унгарският модел на реакция показват двете възможности за търсене на нови пътища към свободата на личността и стремежа към по-голяма независимост. Но техният пример (и особено последиците от унгарските събития) оказва по-скоро задържащо, отколкото стимулиращо въздействие върху останалите страни в Източна Европа с еднаква следвоенна съдба. Причините Полша и Унгария да останат сами в протеста си срещу „големия източен брат" са различни, но сам по себе си фактът, че осемте страни от „лагера" реагират по различен начин, е достатъчно показателен. Новият период от историята на Източна Европа, започнал със смъртта на Сталин, настъпва и с увеличаващи се национални различия в запазилия относителното си единство „социалистически лагер".

Четвъртата година от постсталинските промени – 1956 г., е посрещната в Чехословакия с един основен и един прикрит проблем. Най-важният за чехословашкото общество въпрос е за преоценката на политическите процеси от периода на сталинизма и за съдбата на жертвите, някои все още живи. Близките на избитите искат очистване на името им от фалшивите обвинения. Вторият, неосновен поне за момента въпрос, е тлеещият от години проблем за отношенията между чехи и словаци в общата им държава. Той се наслагва върху първия, защото амнистията и реабилитацията най-пряко засягат словашките комунисти, осъдени по обвинение в „словашки национализъм"[1].

Изключение от общия ход за преразглеждане на процесите и за реабилитация на неправомерно осъдените е съдбата на Артур Лон-

дон. Той е един от тримата от процеса срещу Р. Слански, който не получава смъртна, а доживотна присъда и съумява да надживее Сталин. Благодарение на разказа за нечовешките методи на следствието, който А. Лондон успява да напише в затвора и да изпрати на семейството си в Париж, съпругата на Лондон получава съдействието на Морис Торез. С негова помощ тя издейства от правителството на Чехословакия мъжът ѝ да бъде освободен. Но дори и тази реабилитация, извоювана с международен натиск, е обявена едва на 2 февруари 1956 г.[2] Мъчително реабилитиране на А. Лондон, въпреки че всички обвинения срещу него са категорично опровергани, а това се отнася и до останалите 14 обвиняеми по този процес, показва какви трудности предстоят на обикновените чехословашки граждани, когато поискат да бъдат очистени техните имена от позорните и неверни обвинения.

Търсенето на някаква политическа промяна в Чехословакия започва малко по-рано, отколкото другаде – не в края на февруари – след XX конгрес на КПСС, а в края на 1955 г. Още през септември 1955 г. по време на заседание на ръководството на Националния фронт председателят на Чехословашката социалистическа партия Е. Шлехта иска фронтът да бъде реформиран така, че да се засили ролята на коалиционните партии. Това искане е наречено „коалиционни илюзии" и е ликвидирано по добре познатия начин – с помощта на дейци от същата партия, които декларират привързаността си към ръководната роля на ЧКП. Заместникът на Шлехта А. Нойман се обявява срещу искането на своя партиен ръководител и въпросът е свален от дневен ред[3]. Така приключва изключително плахият опит десталинизацията да се изрази и в смекчаване на твърдата еднопартийност в страните с формално многопартийна система, каквато е Чехословакия.

В края на 1955 г. работата на създадената в началото на с. г. комисия за преразглеждане на политическите процеси достига точка, от която или трябва работата ѝ да се прекрати, или да продължи разплитането на кълбото. До този момент „новото" ръководство на А. Новотни се задоволява с лесното обяснение, че виновни за процесите са на първо място Берия и неговите служители, действащи официално в Прага[4]. Междувременно единственият арестуван служител на Държавна сигурност Б. Доубек започва да дава показания, от които личи, че цялата репресивна система е била включена в

подготовката и изпълнението на процесите. Предложена е поредната версия, че вина носи и най-високопоставената жертва на процесите – самият Рудолф Сланси, който, след като е изградил репресивната адска машина, сам е попаднал в нейните механизми.

Новото становище на ЦК на ЧКП е изработено на 16 януари 1956 г. и веднага е изпратено за потвърждение в Москва. Отговорът пристига на 27 януари: „Запознахме се с тезите на доклада за заседанието на ЦК на ЧКП за следствие постфактум по групата на Сланси. Според нас засега не е целесъобразно да се разглежда този въпрос. Смятаме, че е необходима размяната на мнения с Вас по време на пребиваването на делегацията на ЧКП на XX конгрес на КПСС или когато сметнете за необходимо в друго удобно за Вас време."[5] Само по себе си допитването до Москва по такъв вътрешнополитически въпрос е ясно доказателство за подчинената и служебна позиция на ръководството на ЧКП, както и за стриктния съветски контрол върху политическите процеси в съюзните страни. Единственото самостоятелно действие е, че докладът с новото виждане по процеса, прехвърлящо вината върху Сланси, е разгледано на заседание на политбюро още на 21 януари, сиреч една седмица преди да се получи съветският отговор. Но дори и тогава не е взето никакво решение, защото продължава очакването на позволение „отгоре"[6].

Още тази първа стъпка към новото показва реалностите, сложили отпечатък върху целия последвал период. И първият секретар А. Новотни и членовете на тясното партийно ръководство на ЧКП – политбюро, са политици, оформени през сталинисткия период, всеки от които има някакво по-малко или по-голямо участие в налагането на политическата система по време на сталинисткия период. Чехословашкият случай нагледно показва какво става, когато пред едни и същи хора са поставени коренно противоположни задачи – сталинизация и десталинизация. Тези хора и при най-добро желание са неспособни да се откажат от навици, трупани с години и да осъществят истинска демократизация.

За разлика от полската и унгарската реакция решенията на XX конгрес на КПСС са посрещнати спокойно от чехословашкото общество, без да предизвикат някаква криза. Причината е, че съветският конгрес не прави никакви разкрития за дейността на Коминтерна, които да засягат пряко значителна част от чехите и словаците. Проблемите, които ги вълнуват и будят недоволството им, са вътре в

страната и за разрешаването им е необходима вътрешнополитическа борба. Малко са хората, предимно сред интелектуалците, които разбират значението на конгреса на КПСС и се опитват косвено да се възползват от по-голямата свобода за критика.

По утвърдена традиция конгресът на КПСС е последван от пленуми на другите компартии. За ЧКП първият пленум, отчитащ „поуките" от конгреса на КПСС, е проведен на 29 и 30 март 1956 г., но не остава последен. Докладът естествено е изнесен от А. Новотни и е съобразен с новите тенденции дотолкова, доколкото той смята за необходимо – критично е оценен периодът на „култа към личността" (безименно) като система от политически явления, аграрната политика. Но е повторено предупреждението, че опасността от класовата борба не е отстранена и се казва, че „широкото използване на извънредните методи" е било правилно. Нещо повече, точно министърът на вътрешните работи Рудолф Барак заявява на пленума: „... остава вярно положението, че класовият враг се старае и ще продължава да се старае да вкара своите агенти на ключови позиции."[7] Всичко казано в този дух напомня по-скоро за близкото минало, отколкото за декларираното желание за промяна.

След като по време на XX конгрес съвместно със съветските политици е било обсъдено чехословашкото предложение за нов подход към отговорността за фалшифицираните политически процеси, на последвалия пленум е взето решение и по този въпрос. Според новото виждане главната отговорност за тези процеси трябва да понесе Рудолф Слански (той не може да се защити, тъй като е екзекутиран по най-големия подобен процес в Чехословакия, завършил с 11 смъртни присъди). Очевиден е опитът новите стари чехословашки ръководители да прехвърлят вината върху убития, когото се опитват да представят като чешки Берия. Но не разискват въпроса защо процесите продължават и след смъртта на Слански (дори и след смъртта на Сталин) и най-вече кой трябва да носи отговорност за новите репресии. Все пак дори и демагогското решение на мартенския пленум позволява да започне преразглеждането поне на някои от процесите.

Следващият пленум от 19-20 април решава да създаде нова комисия за преразглеждане на процесите. Резултатите от нейната работа през следващите няколко месеца са следните: разгледани са 300 процеса, от които 52 са предложени за преразглеждане. До комиси-

ята са отправени 6678 лични молби за преразглеждане на вече издадени присъди, но само 263 от тях са признати от комисията като обосновани и достойни за внимание. Процентът на преразгледаните дела е много нисък – едва 2,6 на сто, което също е някакъв показател. В последна сметка само 50 присъди са признати за изцяло несправедливи, докато останалите преразгледани – 213, са обявени само за надвишени. На 6719 души е отказано преразглеждане и справедливостта на присъдите им е потвърдена[8]. Така очертаните резултати на втората поред комисия, занимаваща се с политическите процеси, са несравнимо по-малки, отколкото са очакванията на обществото. Дейността на комисията по проверка на процесите е прекратена на 22 ноември 1957 г., но проблемът за реабилитациите въобще не е решен, а само е направен опит да се замъгли и отстрани от вниманието на обществото. Политическият резултат е, че проблемът не е ликвидиран и забравен, на което е разчитало ръководството на ЧКП, а води до тлеещо недоволство, което като бомба със закъснител чака нов повод, за да избухне.

Априлският пленум повторно поставя на обсъждане въпросът за чехословашките прояви на „култа към личността", но пак без да посяга към големите имена от миналото или към живите и още действащи политически дейци. Изминалите двадесет дни и реакциите в другите комунистически партии принуждават Новотни да бъде малко по-откровен: „Трябва да кажем, че и в нашата партия всички без изключение бяхме под влияние на култа към личността, дори го разпространявахме, най-малкото от времето, когато нашата партия стана управляваща в държавата. Във връзка с това бяха нарушавани ленинските принципи на партиен живот, избрахме, следвахме и развивахме партията по вредната система, която в КПСС дълги години изграждаше Сталин."[9] Словесното признание за съпричастност е налице, но не е последвано от действия. Резултатът прилича на първите действия и на другите източноевропейски комунистически партии – намерен е дребен отговорник за престъпленията на режима. Изкупителна жертва в чехословашкия случай става първият заместник министър-председател и министър на отбраната А. Чепичка, който е отстранен от политбюро и от държавни постове[10].

Освен с въпроса за престъпленията на т. нар. култ към личността и с наказанията, които би трябвало да последват, двата пленума – мартенският и априлският, се занимават и с политически задачи.

Дадено е указание „отгоре“ през април „да се проведе“ широка вътрешнопартийна дискусия. Задачата на вътрешнопартийната акция е, първо, да бъдат информирани партийците (но само те) за решенията на XX конгрес на КПСС и за критиката на „култа към личността“ и, второ, да бъдат дискутирани чехословашките проблеми. Обещана е свобода за дискутиращите в изразяването на различни мнения, но само в рамките на политическата линия на ЧКП, определена от конгреса на ЧКП (проведен през 1954 г.)[11]. Решението звучи странно, като се има предвид, че обявената дискусия би трябвало да съобрази дейността на ЧКП с решенията на XX конгрес на КПСС, а е ограничена в рамките на виждания от 1954 г. Очевидно двете последни години на бавна десталинизация просто не са признати като нещо заслужаващо внимание. Страхът от открита дискусия проличава още по-ясно при ограничаването ѝ само в рамките на партийните организации. В априлската дискусия от 1956 г. за първи път се проявяват и опасенията на партийното ръководство от външно, но не западно, а източноевропейско влияние. Полският пример за дискусия, която излиза от рамките на партийните организации и разтърсва обществото и устоите на дотогавашната система, плаши ръководството на ЧКП и го кара да поставя допълнителни ограничения.

Въпреки усилията на ръководството на ЧКП да контролира и насочва политическата дискусия, интелектуалците, почувствали дори и най-слабия полъх на свободата, не могат да бъдат ограничени. И тук, както и във всички останали източноевропейски страни, недоволството на обществото е облечено в думи първо от писателите. От 22 до 29 април 1956 г. се провежда поредният Втори конгрес на чехословашките писатели, на който те се опитват да отворят по-широко едва откехната врата за свобода на мисълта. Основната теза, дискутирана в изказвания на литератори като поета Ярослав Сайферт и драматурга Франтишек Хрубин, е за мястото и ролята на специфичната група от интелигенцията, каквато са писателите. Също както унгарските и полските им събратя, писателите чехи и словаци са убедени, че призванието им е да бъдат будната съвест на нацията[12]. Според всички чехословашки официални коментари както тогава, така и по-късно, тезата за „писателите – съвестта на нацията“ е определена като напълно несъвместима с линията на социалистическото строителство и с културната революция. Не мога да не се съглася с тази оценка, защото действително според официалните

постановки на т. нар. културна революция писателите са призвани да бъдат помощници и служители на комунистическата партия, а не да претендират за някаква особена роля по отношение на обществото, разбирано широко.

Пак на конгреса на писателите се чуват остри критики срещу принципите за изграждане на държавата, вървяща към социализъм. Репликите са направени от гледна точка на реалистичния подход, но не са приети от партийното ръководство, според което реализмът е приемлив само в случай, че е социалистически. Чисто писателските искания са за свобода за творчески изяви, за избор на теми и начини на изразяване, но и те са пречупени през призмата на най-важното за обществото – необходимостта от промяна в политическата надстройка. Затова писателите са между първите, поискали да се проведе нов, извънреден конгрес на ЧКП, който да преразгледа основната политическа линия на ръководната партия, а оттам и за развитие на страната. Подписката за нов конгрес събира 253 имена[13]. Писателските гласове не остават самотни, към тях се присъединяват гласовете на младежите и студентите, участвали в майските литературни празници, на други представители на интелигенцията. На бял свят излиза ново младежко литературно списание „Кветен". На неговите страници започва дискусия за „поезията на делника" и дори е публикуван полемичен материал на Вацлав Хавел, който прави първите си стъпки в литературата[14]. Също както и в Полша идейните дискусии се пренасят от официалните зали в кръжоци, събиращи се в частни жилища, а някои от критиките излизат от тесния приятелски кръг до пресата[15].

Критиката на „култа към личността" най-пряко засяга обществените науки и те не могат да останат встрани от нея. Също както и при писателите, сред научната интелигенция, посветила се на обществените науки, се намират хора, измъчвани от догматичното прилагане на сталинския прочит на обществознанието и готови за промяна. Идейната дискусия се води по страниците на в. „Литерарни новини". През април тя започва със статията на И. Свитак, в която се твърди, че през последните години марксизмът е бил заменен от своята противоположност във всички сфери[16]. Свитак излиза от Марксовата постановка за идеологията като лъжливо съзнание, за да защити тезата, че науката трябва да бъде освободена от идеологическото влияние, което ѝ пречи да изпълнява основното си предназначение -

да търси неограничавано истината. Последиците от подчинението на философията на идеологията Свитак вижда в това, че „от предишните истини, отразяващи дадена ситуация, останаха само понятията за заклинание на новата действителност". За да бъде освободена науката от плена на пропагандата според него е необходимо връщане към „безпощадното революционно критично мислене", практикувано от Маркс и Ленин[17].

Разбира се, веднага се намират опоненти на тази теза, като например В. Румл, който обвинява Свитак в емпирико-позитивистки подход, както и в ревизионизъм. В дискусията се включват и други привърженици както на едната (К. Косик), така и на другата теза (И. Зелени). В крайна сметка спорът се завърта около това, дали комунистическата партия трябва да дава указания и оценки за развитието на философията, без значение дали прави това с „добра" или „лоша" пропаганда. И до вечния въпрос, поставен и на писателския конгрес – трябва ли интелигенцията да играе движеща роля в общественото развитие, а партията да е само междинно звено между интелигенцията и масите или обратното – партията да ръководи, а интелигенцията само да изпълнява указания[18]. Спорът не е маловажен или чисто интелигентски, а засяга някои от устоите на обществото такова, каквото то вече е изградено в Източна Европа. Именно това кара защитниците на системата остро да реагират, като обвиняват противниците си в скептицизъм, черногледство и, разбира се, в прокарване на буржоазно влияние.

Изводът, останал в продължение на десетилетия като оценка за дискусията от средата на 50-те години в Чехословакия, звучи по следния начин: „Дискусиите за взаимосвързаността на науката и идеологията, философията и политиката, за ролята на пропагандата, водени в Чехословакия през 1956-1957 г., могат с пълно право да се оценят като съставна част от враждебната атака, която през 1956 г. започва международният империализъм против СССР и другите страни на социализма. В Чехословакия тази дискусия съдейства за съживяване на враждебната идеология и активизиране на буржоазните и антисоциалистическите елементи. Затова дискусиите по посочените въпроси бяха вредни."[19]

За разлика от другите централноевропейски страни, в Чехословакия началото на борбата за по-голяма свобода, поставено от писателите, не е продължено в обществото. Отговорът на властта и то не

само от ръководството на ЧКП, а и на по-ниско равнище е, че правилната критика, започната на двата пленума на ЦК на ЧКП, е неправилно използвана, за да бъдат прокарвани буржоазни и дребнобуржоазни възгледи. Интелигенцията е обвинена в непростима атака срещу принципите на партийността и класовостта, както и в стремеж към елитарност. Приписаната ѝ реакционност намира разбиране у част от работниците, сред които започва акция за възбуждане на антиинтелигентски настроения[20].

Не е трудно да се обясни неуспехът на идейната дискусия в Чехословакия след XX конгрес на КПСС. На първо място, чехословашкото общество не е готово за дълбоки промени. То не е преживяло терор, подобен на унгарския, нито такова обидно за националното достойнство подчинение на традиционния неприятел – Русия (СССР), както е в Полша. На второ място, за разлика от другите страни, в началото на 50-те години в Чехословакия не се усеща такова рязко влошаване на жизненото равнище, както другаде. Чехословакия избягва взривоопасното съчетаване на икономическото с политическото недоволство у обикновените хора. На трето място, липсва и политическа зрялост за промени. В ЧКП като цяло и в партийното ръководство в частност не се оформя група, която да осъзнае необходимостта от промени и да стане техен инициатор. Затова протестът на интелигенцията увисва във въздуха и старото партийно ръководство продължава да държи със здрава ръка колелото на управлението и да направлява държавата по същия курс.

Непокътнатите партийно-държавни структури позволяват да бъде пренасочено вниманието на обществото от дискусионните въпроси на миналото към икономическите проблеми на настоящето и бъдещето. Поредният пленум на ЦК на ЧКП, посветен на последиците от XX конгрес на КПСС, се провежда на 10-11 май[21]. Той обсъжда резултатите от вътрешнопартийната дискусия и фактически слага нейния край. На ръководството не се харесва възможността обикновените партийни членове да дискутират, дори и при наложените ограничения. Опасенията са, че ако свободата за изказвания бъде продължена, хората трудно могат да се удържат в предварително определените граници, както показват дискусиите сред интелигенцията. Вместо да се обсъжда политическата отговорност за чешкия „култ към личността“ и характеристиката на политическата система, в края на пролетта и началото на лятото дискусията е пренасочена към обсъждане на директивите за втората петилетка[22].

Националната конференция на ЧКП на 11-15 юни 1956 г. извършва смяна на приоритетите в общественото внимание. Докладът на Новотни говори за „някои грешки", но като цяло приема за правилна политическата линия на партията. Критиката отново е в две посоки – за миналото е атакуван „култът", а в настоящето – вредните тенденции на прекомерно критично отношение на сили, определени като враждебни на социализма[23]. Ако може да се говори за някакъв положителен резултат от националната конференция на ЧКП през 1956 г., като изключим многото думи за борба с бюрокрацията и за необходимостта от децентрализация, това е поставянето на въпроса за неравновесието в държавното устройство на страната. Под това наименование се крие словашкият проблем, втори по важност след неосъществените реабилитации. Но конференцията не се решава да постави въпроса по същество – неравнопоставеността на словашките държавни органи, а говори само за необходимостта от икономическо изравняване между двете части на републиката – Чехия и Словакия. Тази половинчатост се дължи отново на нежеланието да се отрече обвинението в „словашки национализъм" срещу ръководството на Словашката КП[24].

В края на юли със специален закон са върнати част от правата на Словашкия народен съвет и корпуса на пълномощниците като словашки законодателен и изпълнителен органи. Новото е, че СНС получава право да избира и утвърждава словашкото правителство (корпуса), да приема стопанския план за Словакия, докато корпусът – да решава икономическите и културните въпроси[25]. Правата продължават да се значително ограничени от централната власт, но все пак законът № 33 от 31 юли 1956 г. е първата стъпка към равнопоставянето на словаци и чехи.

Не без значение за развитието на общия процес на десталинизация след XX конгрес на КПСС е посещението на чехословашка правителствена делегация, водена от министър-председателя В. Широки в Полша от 6 до 11 юли. Разговорите завършват с познатото комюнике за разширяване на полско-чехословашкото сътрудничество[26], но може да се предположи, че по време на преговорите са обсъждани и политически проблеми. Времето на посещението на чехословашката делегация съвпада с полската партийна дискусия за причините и последиците от познанските събития през юни. Първоначалните изводи, които прави за събитията ръководството на ПОРП,

оглавено от Едвард Охаб, са, че това е провокация, предизвикана от дейността на вражата пропаганда и намерила благоприятна почва в духа на политическо раздвижване при дискусията около полския „култ към личността". Тази позиция напълно отговаря на настроенията, господстващи в ръководството на ЧКП, че дискусиите са опасни и трябва да се ограничават.

Решения за прекратяване на свободните обсъждания на политически въпроси, които могат да вземат опасен характер, приемат в ръководствата и на ПОРП, и на УПТ, но не успяват да ги реализират. В Чехословакия обаче обществото наистина престава да задава неудобни въпроси или поне на повърхността на обществения живот дискусиите приключват. Причините за тази отлика от другите източноевропейски страни не са политически, а икономически. Икономическият потенциал на Чехословакия позволява на ръководството на ЧКП през 1956 г. да повиши заплатите на някои категории работници, на служителите, на лекарите, на средния медицински персонал и на учителите[27]. Едновременно с добре премисленото повишаване на заплатите на неслучайни групи от работници и на интелигенцията правителството обявява и паралелното намаляване на цените на дребно на зърнените продукти и на някои услуги[28]. Първия път намалението на цените на продуктите и повишаването на заплатите са извършени в края на март, а за втори път това става в началото на декември. На 1 октомври 1956 г. е намалено и работното време, което става 46 часа седмично. По всичко личи, че календарът на икономическите облекчения е подбран с оглед на политическите задачи и още поточно във връзка със събитията в съседните на Чехословакия страни – Полша и Унгария. Резултатът е, че недоволството на интелигенцията, започнало през пролетта, си остава затворено в нейните среди и лека-полека започва да гасне.

През есента на 1956 г., когато в Полша и Унгария напрежението прераства в политическа криза, в Чехословакия посоката се оказва обратна. Ръководителите на ЧКП и страната усещат несигурност, но взимат всички възможни мерки, за да се предпазят от проблеми. Чехословашката пропаганда посреща полската криза като проява на антисоциалистическите сили. През септември страната е посетена от източногерманска делегация, водена от Ото Гротевол, с когото са съобразени вижданията за ставащото в Полша и в Унгария. Чехословашките профсъюзи също се включени в усилията да се запази

спокойствието в страната – през есента те обсъждат какво още могат да направят, за да ангажират вниманието на работниците в изпълнението на новата петилетка[29].

С началото на унгарската революция чехословашките средства за информация заемат категорична просъветска позиция. В рязък контраст с полските и югославските наблюдатели на събитията в Унгария скромните и лаконични съобщения на чехословашките вестници почти без изменения повтарят съветската гледна точка за реакционни сили и за необходимостта да се окаже „интернационална" помощ на унгарския народ. Б. Конечни от в. „Руде право" е един от малкото, които обвиняват „контрареволюционерите" за кръвопролитието пред сградата на унгарския Парламент на 25 октомври, въпреки че преките наблюдатели смятат, че престъплението е извършено от сили на АВО[30]. Такива са съобщенията и на Чехословашката телеграфна агенция (ЧТК), която описва жестокостите на борещите се срещу съветската интервенция и поддръжниците ѝ, като ги нарича хортистки офицери, земевладелци-аристократи и криминални престъпници[31]. Позицията на чехословашките журналисти рязко се отличава от вижданията на някои източноевропейски наблюдатели, но напълно съвпада с румънската, източногерманската, българската, и разбира се, съветската. Тя отговаря на характера на политическите процеси в Чехословакия през 1956 г.

На 30 октомври, деня, в който съветското правителство излиза с декларация за новите принципи на взаимоотношенията си със съюзниците, и изглежда като че ли конфликтът е пред прага на разрешаването в полза на суверенитета на унгарския народ, ръководството на Националния фронт на Чехословакия изпраща послание до Унгарския национален фронт. Този документ изразява официалната държавна позиция, макар че декларира: „... ние говорим от името на целия чехословашки народ."[32] В документа личат опасения за „унищожаването на културни ценности във вашата столица", което говори достатъчно, защото в първите дни от събитията са съборени само паметниците на Сталин. Посланието е изцяло в подкрепа на правителството на И. Над, но тогава то не се е превърнало в истинско коалиционно правителство, а си е още комунистическо с участието на няколко известни безпартийни. Заключителните думи не носят нищо ново в сравнение с документите от предишните години: „Пред нас, скъпи приятели, стои общата задача – да създадем, да запазим

здравото единство на народа по пътя на изграждането на социалистическото общество... Нищо не може да спре нарастването на силите на мира, демокрацията и социализма, ако народите бъдат бдителни спрямо домогванията на враговете на мира, укрепват своето единство и развиват международното сътрудничество."[33]

Следващият официален чехословашки акт идва само четири дни по-късно – на 3 ноември. Този път той предхожда втората съветска интервенция, сложила край на борбата на унгарците за независимост. Президентът на републиката Антонин Запотоцки се обръща по радиото към гражданите на собствената си страна. Оценката на унгарските събития е доста по-категорична от тази на Националния фронт: „В съседна Унгария през последните няколко дни бушува контрареволюция. Вилнее бял терор срещу работниците... Сега в Унгария се върнаха реакционните елементи, военнопрестъпници, аристократи, фашисти и други емигранти от Запад, които през 1945 г. избягаха пред настъпващата съветска армия или по-късно пред народния гняв. В армията се активизираха хортистките фашистки офицери. Експлоататорите в лицето на едрите земевладелци и капиталистите, чиято сила бе сломена от работническата класа и народа, отново се появиха."[34]

Оценката на Запотоцки не е самоцелна, тя подготвя чехите и словаците за развоя на събитията в Унгария и се опитва да наложи на чехословашкото общество антиунгарската позиция на чехословашките ръководители. За разлика от предишната декларация тук вече се оспорва законността на правителството на Над: „Декларацията на Имре Над, чието правителство не бе утвърдено от Парламента, се отнася до изтеглянето на Унгария от съюза на социалистическите държави – Варшавския договор, преговорите му с капиталистическите държави потвърждават ясно това... ние всички ще останем на страната на унгарската работническа класа, на трудещия се народ. Стояхме на тяхна страна през цялото време, докато строиха социалистическата си държава, а и през последните дни, когато те героично я защитаваха в кръвопролитна борба с буржоазната реакция."[35] Отхвърлената подкрепа за правителството на И. Над не е изненада, тя е естествена защитна реакция на управляващия комунистически елит на Чехословакия. Унгарските събития показват ясно на ръководството на ЧКП, че когато започват промени, те помитат първо личностите, свързани с миналото.

Обръщението на чехословашкия президент обаче има и друг смисъл. То е направено на 3 ноември, в навечерието на повторната съветска интервенция. Когато съпоставим този факт с днешните сведения за предварителна среща на Хрушчов с ръководителите на източноевропейските страни, обръщението придобива друг смисъл. Според протоколите от тези срещи чехословашките представители заедно с Валтер Улбрихт са сред най-горещите привърженици на твърди действия срещу правителството на И. Над[36]. Това обстоятелство, станало известно значително по-късно, показва, че изявлението на президента от 3 ноември всъщност цели да убеди чехите и словаците в необходимостта от намеса във вътрешните работи на Унгария. Тази позиция е равна на активно съгласие с унищожаването кълновете на унгарската независимост и демокрация. Вместо да подкрепят Унгария, чието положение е много по-близко до това на Чехословакия, Антонин Новотни и помощниците му предпочитат да спасят властта си, тъй като успехът на унгарските преобразования неминуемо би довел до засилване на стремежа към реформи и в другите източноевропейски страни.

Нагледен пример за това как потушаването на бунта на унгарците се отразява върху идейните дискусии на интелектуалците, дори и когато не засягат политически, а творчески въпроси, е духът на конференцията на младите автори-литератори в Добржиш. Идеите, с които конференцията е свикана – да се обсъдят отношенията между официалната литература и инкриминираната, да се поправят стари грешки в отношението към литературното наследство, да се отворят прозорци към истината, потъват в тягостната атмосфера от потушаването на унгарската революция. Думите на В. Хавел изразяват духа на онова време: „В тази обърканост се отразяваше цялостната обърканост на времето: Сталин беше паднал, в Унгария кървеше революцията, на трона в Полша седна докараният едва ли не от затвора за криминални престъпници Гомулка, не беше ясно накъде отива светът, какво е валидно и какво не, какво да мисли човек; дори не беше много ясно дали няма да бъде реабилитиран Слански, за чието обесване мнозина от присъстващите преди немного години публично и патетично бяха настоявали.“[37]

Сравнението между Чехословакия и другите страни от региона показва и още една разлика. През 1956 г. Полша поставя пред съветското правителство неудобни въпроси за икономическите отноше-

ния, историята, културата си, унгарците се вдигат в защита на националното си достойнство, докато за Чехословакия годината е изпълнена с най-близко сътрудничество с СССР и то в определена област – научно-техническата дейност за развитие на атомната физика и за използването на атомната енергия за стопански нужди. Четири двустранни документа, стимулиращи развитието на атомната промишленост на Чехословакия, са подписани през 1956 г.[38] Не е случаен интересът на СССР именно към чехословашката приложна наука – тя е традиционно високо развита, затова съветската страна има поголяма полза от сътрудничеството с Чехословакия, отколкото с която и да било друга страна от региона.

На 5-6 декември като заключителен акорд на бурната за съседите 1956 г. ЦК на ЧКП провежда поредния си пленум. Темата на обсъжданията е „подривната дейност на империализма" и опасността от ревизионизъм. Заключението е, че тези опасности могат да бъдат преодолени само чрез укрепване на единството на световната социалистическа система – „могъщата морална и материална опора, позволяваща ни успешно да се противопоставим на всички заплахи на агресорите и на враговете на прогреса"[39]. Нито тази формулировка, нито решенията на пленума по нещо се отличават от пленумите на партийните ръководства в цяла Източна Европа преди смъртта на Сталин.

Стабилността на ЧКП от съветска гледна точка прави тази партия удобен инструмент за възстановяване на отношенията с другите, оказали се по-непослушни или по-несигурни. Още на 15 ноември, тоест няколко дни след прекратяване на сраженията между унгарските въстаници и съветските войски, делегация на чехословашкото правителство посещава Будапеща[40]. Целта без съмнение е да се подкрепи правителството на Янош Кадар, което има проблеми както със собственото си население, така и със световната общественост.

Действията на държавното и политическото ръководство на Чехословакия от ноември и декември представляват успехи, но в политиката на задушаване процесите на промени и на ликвидиране на надеждите за каквито и да било нови реформи в Чехословакия. В най-високоразвитата централноевропейска страна от съветския блок, Чехословакия, 1956 г. минава спокойно – от една страна, с дискусии, където представители на интелигенцията се опитват да поставят неудобни въпроси, а от друга, с икономически мерки за повишаване на

жизненото равнище, с цензура, която дава едностранчива и удобна за управляващите картина на процесите в съседните страни. Успешна се оказва не първата, а втората линия на поведение и действие.

Липсата на политически сътресения в Чехословакия се дължи най-вече на липсата на промени. Доколкото ги има, те се изразяват само в умерени икономически мерки. Такива са опитите да бъдат задоволени материално повечето хора, за да бъдат лишени недоволните от козове в исканията за политически реформи. По-големите икономически възможности на Чехословакия позволяват на ръководството на ЧКП да избегне и недоволството, и промените. Но за тези по-големи възможност точно ръководството на ЧКП едва ли има заслуги. То борави с наследени от миналото дадености, от които успява умело да се възползва. Въпреки тактическия успех на противниците на промени в Чехословакия през 1956 г., преобразованията не могат да бъдат избегнати, могат само да бъдат заобиколени, забавени, но колкото повече продължава периодът на безвремието, толкова по-трудни за реализиране и заредени с опасности от сътресения се оказват реформите.

БЪЛГАРИЯ

Нищо в началото на 1956 г. не предвещава, че за България тя ще бъде по-различна от предхождащите я две-три години на питомна и организирана десталинизация. Но истинското начало на политическата 1956 г. започва с XX конгрес на КПСС, променил за пореден път взаимоотношенията между силите в ръководствата на комунистическите партии. Делегацията на БКП за юбилейния конгрес е водена от Вълко Червенков[41], което е показателно както за „десталинизацията" на БКП, така и за неподготвеността на българските представители за духа на конгреса на КПСС. През месеците, предшестващи конгреса, успокоението на В. Червенков е очевидно. Той разчита на завоя, извършен от ръководството на КПСС през 1955 г. Увереността му се гради на усещането, че направената от него самокритика и прехвърлянето на отговорността за „култа" върху средствата за информация и апарата на ЦК, както и формалното разделяне на висшия държавен и партиен пост са достатъчни и няма от какво повече да се опасява. Кой действително играе ръководна роля в

държавата личи и от факта, че в делегацията за XX конгрес първият секретар на ЦК Тодор Живков дори не е включен[42].

Най-важният за световното комунистическо движение ден от XX конгрес на КПСС без съмнение е 25 февруари, когато на закрито заседание Н. Хрушчов прочита т. нар. секретен доклад. Точно на този ден В. Червенков решава, че може да си спести ходенето на заседанията, защото не се чувства добре. Останалите членове на българската делегация обаче присъстват и много внимателно слушат как Хрушчов говори за злоупотребите на Сталин с властта. Райко Дамянов е първият, който разказва на Червенков за съдържанието на „секретния доклад" и вижда неподправената първоначална реакция на българския последовател на Сталин. Червенков не може да повярва и само повтаря: „Това не може да бъде! Това не е истина..."[43] Покъсно се опитва да защити позициите си: „Вие не сте разбрали доклада!" и „Докладът трябва да се чете между редовете."[44]

Червенков е достатъчно интелигентен, за да разбира значението на доклада и да си дава сметка какво може да бъде отражението му върху собствената му съдба, затова се завръща от Москва напълно променен. По думите на Живко Живков, „когато той се завърна в България, всички видяхме, че събитието е оказало поразяващо влияние върху самочувствието му. Целият му вид и осанка показваха, че той е вече прекършен. За първи път в живота си виждах как една всесилна личност, притежаваща неограничена власт, се вцепенява и стъписва така, че не може нищо да предприеме."[45] Промяната и в България става неизбежна, но тя отново е предопределена от външни, а не от вътрешнополитически причини. От този момент политическата борба в България се прехвърля върху подготовката на промяната – кой да получи правото да я извърши, от което зависи и какъв ще бъде обхватът ѝ.

От особено значение за новия опит за десталинизация е по какъв начин БКП ще се съобрази с решенията на XX конгрес на КПСС – с документи, персонални промени или структурни преобразования. А на свой ред характерът на промяната зависи от хората, които ще я подготвят и извършат. Проблемът не е маловажен, защото през изминалите две години от оставката на В. Червенков като генерален секретар малко неща са се променили в ръководството. Червенков продължава да играе ръководна роля като министър-председател и ръководител на работата на политбюро. След сътресението, което

изживява в Москва от разобличенията срещу Сталин, той се надява, че ще може да намали негативните последици за себе си в България, като сам се заеме с подготовката на доклад за пленума на ЦК на БКП, който по познатата практика задължително трябва да отчете „поуките" на XX конгрес на КПСС. Червенков действително подготвя основен доклад за пленума, в който формално по подобен на предишната си самокритика начин се опитва да се „съобрази" с новата линия[46]. Но времената са се променили. След решителната критика срещу Сталин новият съветски лидер Хрушчов иска нови хора начело и на другите източноевропейски компартии, хора, несвързани с предшественика му.

От извършеното и в другите страни се вижда, че Хрушчов не се оглежда много, когато търси заместници на просталинските лидери, а се задоволява само с най-близкото им обкръжение. В българския случай най-подходящ комунистически лидер се оказва Тодор Живков, още повече, че определянето му за първи секретар през 1954 г. става не без съгласието на В. Червенков (повтарят се случаите с А. Новотни, Е. Охаб, Е. Герьо). Предимството на Живковата кандидатура е и в надеждата смяната по същество да се извърши без кадрово сътресение или, с други думи – да се променят само функциите на избраните от Шестия конгрес на БКП дейци. Личните заслуги на Живков също не трябва да се подценяват. Той има предимството да държи в ръцете си софийската партийна организация, чийто секретар е бил, да бъде местен, а не „московски" комунист и да не бъде видимо и директно свързан с политическите процеси[47]. През последните години той също не стои със скръстени ръце в стремежа си да се пребори с влиянието на Вълко Червенков върху партийния апарат, поверен му по силата на поста първи секретар на БКП.

Според многократните изявления на Тодор Живков от 1991- 1993 г. той е успял да създаде фракционна група, която си поставя за цел да извърши смяна в ръководството на партията. В тази група са влизали Владимир Поптомов, Димитър Ганев, Георги Дамянов, Енчо Стайков[48]. Според Живков фракцията е започнала дейността си още през 1950-1951 г., преди смъртта на Сталин, но и до 1956 г. си остава само във фазата на тайни разговори. Колебанието и страхът от явни действия личат и по време на подготовката на пленума от април 1956 г. Независимо, че политическата обстановка е коренно променена, съмненията и колебанията например на Г. Дамянов продължават.

За участниците и наблюдателите на тези събития няма съмнение в съветското участие в смяната. Тя се описва по различен начин – за някои се изразява в активното съдействие на съветския посланик в България Ю. Приходов[49]. Според Т. Живков тя е била и по-пряка – преди пленума цялото политбюро е било извикано в Москва, за да се проследи подготовката на документите[50]. Доколкото може да се съди от казаното по време на пленума и от спомените на участниците, на московската среща са били обсъдени тезисите на доклада, написан от Живков. В интервютата си през 1993 г. Тодор Живков описва драматично конспиративното написване на доклада, но това описание, както и многократно подчертаваната опасност за живота му, както и този на привържениците му, се разминава със собствените му думи, казани пред априлския пленум от 1956 г. Тогава той твърди: „Стана среща (в края на март – б. м., И. Б.) на членовете на Политбюро с Президиума на ЦК на КПСС. На срещата ние изложихме отношението на Политбюро по култа към личността и неговия носител – др. Червенков, така както ви докладвахме. На тази среща се изказаха всички членове на Политбюро. Другарят Георги Дамянов, който по здравословни причини не можа да присъства на срещата, изпрати писмено изказване в същия дух, което там се прочете. Другарят Червенков и пред Президиума се противопостави на нашите констатации и изводи: изтъкна, че ние сме засилили краските, че нашите изводи са неточни, с една дума преповтори старите си възражения. Президиумът на ЦК на КПСС единодушно одобри нашата критика на култа към др. Червенков и свързаните с него порочни методи на работа... Поведението на др. Червенков беше разкритикувано в изказванията на др. Хрушчов, Булганин, Ворошилов и Суслов."[51] Очевидна е силната позиция на Т. Живков и хората около него, подкрепени изцяло от истинския определящ фактор – съветското ръководство.

Все пак за историческото развитие на България едва ли имат голямо значение обстоятелствата, при които е написан античервенковският доклад на Т. Живков. По-силно впечатление прави сравнението с организирането на подобни пленуми в другите страни от региона. В Полша по този повод пристига Н. Хрушчов, в Унгария – А. Микоян, докато в българския случай подобна роля изиграва съветският посланик – разликата в равнището е очебийна. Има и друго различие – вместо в България да пристигне някой съветски ръково-

дител, за Москва заминава цялото политбюро и там докладва всичките си намерения. Дори и резолюцията, която според Живков е изцяло негово дело и не е съгласувана с КПСС, всъщност е прочетена и одобрена в Москва[52]. Причини за разликите в отношението на лидерите на КПСС към централноевропейските и българските политици съществуват. От тях могат да се изброят: традицията съветските посланици да бъдат използвани в политическата борба между българските политици, липсата на каквито и да било неочаквани за Съветския съюз действия и решения на ръководството на БКП и оттам по-голямото доверие в тях. Но дори този малък детайл показва колко верни и сигурни изглеждат българските политици на съветските, които не очакват никакви трудности и проблеми с тях.

АПРИЛСКИ ПЛЕНУМ

В такава обстановка на предопределена и разрешена промяна започва пленумът в началото на април, който дълги години се определяше като повратна точка в българското политическо развитие. Той се открива на 2 април без предварително оповестяване – българската общественост научава за заседанията му от слуховете, от споделеното от членовете на ЦК и от западните радиостанции[53]. Тайнствеността не е случайна, тя е търсена. Дори на 4 април Т. Живков отправя предупреждение към участниците в пленума: „Днес Радио Париж е предавало информация за вчерашното заседание на ЦК с някои подробности... Другарите трябва да разберат, че не бива да споделят с други хора извън ЦК... Такива безотговорни разговори може да стигнат до чужди разведки и ние с тези разговори даваме материал на подпалвачите на нова война и на реакционните сили.“[54] Стилът на предупреждението не оставя съмнения в начина на мислене на новия партиен лидер, а позволява да се види и подобието с методите на предишното ръководство.

Докладът на Т. Живков е в духа на времето след XX конгрес на КПСС и е пронизан от критиката срещу култа в българския му вариант. Още в началото е направена изненадващата декларация: „Ние оценяваме, че след Съветския съюз култът на личността взема най-остри форми в нашата партия.“[55] Доколкото познавам развитието на страните от Източна Европа след Втората световна война, не

бих могла да се съглася с подобна констатация, тъй като в страни като Унгария или например Албания чистият сталинизъм, наричан от средата на 50-те години култ към личността, има много по-уродливи форми. Очевидно констатацията в доклада има вътрешнополитически характер – колкото по-тежък е бил режимът, толкова по-оправдани са кадровите смени. Кадровият проблем е основният на априлския пленум. По време на заседанията на пленума Т. Живков три пъти разговаря по телефона с Москва, за да уточни съдбата на Червенков. При двата разговора Хрушчов настоява за освобождаване на Червенков от всичките му постове, докато при третия – с В. Молотов, указанията на Москва са за по-меко отношение към бившия лидер[56]. Дори и по въпроса за отговорността новите ръководители не смеят да се изкажат без санкцията на Москва. И то при положение, че Т. Живков вече е успял да осъществи пълен контрол върху партийния апарат и целия секретариат на ЦК[57].

Конкретният анализ на явлението български „култ към личността" започва в доклада с друга констатация, подобна на първата: „Другарят Червенков се оказа човек властолюбив и амбициозен." Тя е последвана от изложение за повърхностните прояви на явлението: „Култът към др. Червенков получи своето утвърждение при честване на неговата 50-годишнина, като с негово име се свързваха болшевизацията на партията, победата на Девети септември, успехите на нашето социалистическо строителство и бъдещето на нашата партия и страната. Стигна се дотам, че др. Червенков започна да се представя като човек, притежаващ изключителни качества, като олицетворение на всички добродетели на партията, че той единствен е олицетворение на правилната партийна линия, олицетворение на верността към партията и работническата класа, олицетворение на българо-съветската дружба."[58] По това време се превръща в традиция т. нар. култ към личността да се разглежда като възвеличаване на всесилния и единствен партиен лидер. От този стил не отстъпва и Т. Живков.

Следващият неотменен за подобни пленуми въпрос е за последиците от търсенето на враг с партиен билет или за репресиите срещу партийните лидери. Откровено е отчетено, че „повечето от членовете на ЦК, избрани на Петия конгрес на партията, бяха или арестувани, или снети от отговорна работа, или поставени под съмнение и наблюдение. Включително до 1952 година се водеха следствия, насочени срещу членове и кандидат-членове на ЦК. При следствията са

дител, за Москва заминава цялото политбюро и там докладва всичките си намерения. Дори и резолюцията, която според Живков е изцяло негово дело и не е съгласувана с КПСС, всъщност е прочетена и одобрена в Москва[52]. Причини за разликите в отношението на лидерите на КПСС към централноевропейските и българските политици съществуват. От тях могат да се изброят: традицията съветските посланици да бъдат използвани в политическата борба между българските политици, липсата на каквито и да било неочаквани за Съветския съюз действия и решения на ръководството на БКП и оттам по-голямото доверие в тях. Но дори този малък детайл показва колко верни и сигурни изглеждат българските политици на съветските, които не очакват никакви трудности и проблеми с тях.

АПРИЛСКИ ПЛЕНУМ

В такава обстановка на предопределена и разрешена промяна започва пленумът в началото на април, който дълги години се определяше като повратна точка в българското политическо развитие. Той се открива на 2 април без предварително оповестяване – българската общественост научава за заседанията му от слуховете, от споделеното от членовете на ЦК и от западните радиостанции[53]. Тайнствеността не е случайна, тя е търсена. Дори на 4 април Т. Живков отправя предупреждение към участниците в пленума: „Днес Радио Париж е предавало информация за вчерашното заседание на ЦК с някои подробности... Другарите трябва да разберат, че не бива да споделят с други хора извън ЦК... Такива безотговорни разговори може да стигнат до чужди разведки и ние с тези разговори даваме материал на подпалвачите на нова война и на реакционните сили.“[54] Стилът на предупреждението не оставя съмнения в начина на мислене на новия партиен лидер, а позволява да се види и подобието с методите на предишното ръководство.

Докладът на Т. Живков е в духа на времето след XX конгрес на КПСС и е пронизан от критиката срещу култа в българския му вариант. Още в началото е направена изненадващата декларация: „Ние оценяваме, че след Съветския съюз култът на личността взема най-остри форми в нашата партия.“[55] Доколкото познавам развитието на страните от Източна Европа след Втората световна война, не

бих могла да се съглася с подобна констатация, тъй като в страни като Унгария или например Албания чистият сталинизъм, наричан от средата на 50-те години култ към личността, има много по-уродливи форми. Очевидно констатацията в доклада има вътрешнополитически характер – колкото по-тежък е бил режимът, толкова по-оправдани са кадровите смени. Кадровият проблем е основният на априлския пленум. По време на заседанията на пленума Т. Живков три пъти разговаря по телефона с Москва, за да уточни съдбата на Червенков. При двата разговора Хрушчов настоява за освобождаване на Червенков от всичките му постове, докато при третия – с В. Молотов, указанията на Москва са за по-меко отношение към бившия лидер[56]. Дори и по въпроса за отговорността новите ръководители не смеят да се изкажат без санкцията на Москва. И то при положение, че Т. Живков вече е успял да осъществи пълен контрол върху партийния апарат и целия секретариат на ЦК[57].

Конкретният анализ на явлението български „култ към личността" започва в доклада с друга констатация, подобна на първата: „Другарят Червенков се оказа човек властолюбив и амбициозен." Тя е последвана от изложение за повърхностните прояви на явлението: „Култът към др. Червенков получи своето утвърждение при честване на неговата 50-годишнина, като с негово име се свързваха болшевизацията на партията, победата на Девети септември, успехите на нашето социалистическо строителство и бъдещето на нашата партия и страната. Стигна се дотам, че др. Червенков започна да се представя като човек, притежаващ изключителни качества, като олицетворение на всички добродетели на партията, че той единствен е олицетворение на правилната партийна линия, олицетворение на верността към партията и работническата класа, олицетворение на българо-съветската дружба."[58] По това време се превръща в традиция т. нар. култ към личността да се разглежда като възвеличаване на всесилния и единствен партиен лидер. От този стил не отстъпва и Т. Живков.

Следващият неотменен за подобни пленуми въпрос е за последиците от търсенето на враг с партиен билет или за репресиите срещу партийните лидери. Откровено е отчетено, че „повечето от членовете на ЦК, избрани на Петия конгрес на партията, бяха или арестувани, или снети от отговорна работа, или поставени под съмнение и наблюдение. Включително до 1952 година се водеха следствия, насочени срещу членове и кандидат-членове на ЦК. При следствията са

вършени най-безобразни извращения, за да бъдат докарани обвиняемите до пълно морално и физическо изтощение и да бъдат принудени да признаят, че те са врагове на партията и народа, тъй като това се изисквало от ЦК, другаря Червенков и Сталин."[59] Отговорността обаче за тези престъпления, извършени от облечени във власт хора и служби, се стеснява до „личната диктатура на др. Червенков": „Отговорността на другаря Червенков се състои първо в това, че той еднолично се занимаваше с арестите и процесите... На второ място, отговорността на др. Червенков се състои в това, че и след изясняване на случая с Берия той упорито се съпротивляваше да се преразгледат процесите, да се уяснят и да не се допусне да лежат повече в затвора невинни комунисти и други невинни граждани."[60]

Направен е само един опит да се видят не само проявите, но и корените на системата. Това става когато се обсъжда въпросът с разпадането на следствието и съда, от една страна, и зловещата роля на силите за сигурност, от друга. Обяснението е, че Червенков не е позволил МНО и МВР да бъдат наблюдавани и контролирани от ЦК, защото „развиваше теорията, че тези две министерства са особени министерства и следователно там трябва да има еднолично наблюдение"[61]. Правилната теза, че всички държавни органи трябва да бъдат контролирани, за да не се стига до беззакония, обаче е последвана от друга, която е в духа на онова време, но показва основния недостатък на същата система. Това е твърдението, че „не може да има такъв сектор у нас, който да е поверителен за ЦК"[62]. В мисленето на всички участници в пленума не държавата, а партията е окончателният контрольор.

Следващата, вече по-мека критика, е обвинението, че В. Червенков е преследвал всяко критично мнение. Изброени са немалко примери от съществуващите много повече, но точно в този момент думите на Т. Живков прозвучават комично оправдателно: „Другарят Червенков също така написа прочетеното по решение на Политбюро от мен като докладчик заплашително изказване срещу другарката Рада Тодорова, която... се осмели да изнесе, че положението в много села е лошо."[63] Малката хитрост, с която си служи Живков, за да се освободи от собствената отговорност за задушаване на критиката, загатва много по-широко явление. То е невъзможността ясно и категорично да се определи вината и отговорността на всеки висш комунистически деец от времето на Червенков. Тази невъзможност води

до опита да се концентрира отговорността само върху една личност или върху малка група, свързана с нея. В доклада същият проблем е засегнат още веднъж в заключението. Там присъства признанието, че и другите членове на политбюро имат вина за налагането на системата, но общият извод е противоположен на признанието за собствената вина: „... и ако Политбюро се огъна през есента на 1953 година, а и след това по различни случаи продължава да се огъва, то е в резултат, определено мога да кажа, на създадената обстановка на несигурност и страх и на политиката на противопоставяне на едни членове на Политбюро на други, на политиката на груба заплаха, която водеше другарят Червенков."[64] И в българския случай е намерена удобна изкупителна жертва, върху която може да се струпа цялата вина. Но лесното обяснение не задоволява всички и през следващите дни на пленума, продължил необикновено дълго – цели 5 дни, въпросът с вината е повдиган неведнъж.

Има няколко по-незначителни на пръв поглед въпроса, които Тодор Живков повдига в хода на критиката срещу Червенков. Те обаче имат голямо значение за начина, по който той като нов лидер ще търси изход от назряващата обща криза на българското общество. В доклада те са изброени така: „... за цените, за тежкото положение на някои категории трудещи се, за безработицата, за хляба, за селското стопанство"[65]. Червенков с основание е обвинен, че не им е обръщал достатъчно внимание. Споменати са акциите на недоволство на населението, които са довели до частично разрешаване на конфликтите. Тази критика предполага значително по-прагматичен подход на новото ръководство в бъдеще.

Последната критика засяга т. нар. идеологически фронт. Всъщност става дума по-скоро за влияние върху интелигенцията, защото единствената бележка по същинската идеология е, че тя е заменена от докладите и речите на В. Червенков. По този въпрос вниманието в доклада е съсредоточено върху състоянието на творческите съюзи. Обвинението звучи по следния начин: „През главата на Политбюро и Централния комитет другарят В. Червенков държа реч пред събрание на писателите комунисти, с която пряко ангажира ЦК, прави срещи с литераторите, историците и пр."[66] Направен е опит да се посочат последиците от липсата на свобода в сферата на художественото и научното творчество – потиснатост на творческите сили, пълно подчинение на творчеството на култа към личността, страх от

разработване на актуални въпроси и от творческо развитие на науката, разложение на творческите съюзи[67]. В пълно противоречие с тези верни сами по себе си констатации е изводът, че вместо В. Червенков, „Централният комитет на партията трябва да вземе здраво в своите ръце идеологическия фронт“[68]. И по идеологията, както и по всички останали проблеми, подходът е един и същ – трябва да се смени не системата за организация на обществото и държавата, а центърът на властта. Идеята е решенията по всички въпроси да се изземат от Вълко Червенков и да се прехвърлят другаде. Като звена, които трябва да взимат подобни решения, са посочени ЦК, политбюро, секретариатът на ЦК.

Основният доклад на пленума, прочетен на 2 април 1956 г., е насочен в една цел – да бъде изцяло отречена дейността на Вълко Червенков, като на места краските са сгъстени, за да бъде изводът по-убедителен и безспорен. А той е: „И от другаря Червенков сега се искат преди всичко дела: да осъди решително и без колебание култа към личността; да се подчини на волята на колектива и да се откаже от всякакъв „вождизъм“ – първо, защото няма качества на вожд и второ, което е по-важно, защото нашата партия сега не се нуждае от вожд, а от колективния ум и опит на ЦК, на цялата партия...“[69] Докладът на Живков изпълнява задачата, поставена още в Москва – съобразяването с „новата линия“ на КПСС да бъде извършено не само вербално, но и чрез персонални промени.

Вълко Червенков получава възможност да отвърне на обвиненията. Неговата защита по време на първото му изказване е очевидно внимателно премислена и подготвена – той е имал време още в Москва да се запознае със съдържанието на доклада на Живков. Не може да не се признае умението на бившия генерален секретар на ЦК на БКП да води политическа борба. Изказването му прилича много на съдоклад, но такъв, който се опитва да измести темата от десталинизацията към традиционното отчитане на „изключителното значение“ на поредния конгрес на КПСС. Следва теоретично изясняване на понятието „култ към отделната личност“ и пространен разказ в трето лице единствено число как се е стигнало до свързването на неговата личност с „култа“ – вината тук е на Сталин. Признанието за лична вина, което толкова много се иска от него, също присъства: „... трябва да кажа, че главната от всички причини е била у мене.“[70] Самокритиката е виртуозна – потвърдена е правилността на всички

тези от доклада на Тодор Живков, като се стига и до малко по-широко обобщение за същността на явлението: „Култът към личността не може да не доведе до единоначалие, не може да не доведе тая система.“[71]

И едва накрая идва ред на самозащитата. В. Червенков отхвърля някои от обвиненията – например, че не са се свиквали редовно заседания на политбюро, на ЦК, отчетно-изборни събрания. Обяснява извращенията в работата на Държавна сигурност с външната намеса – „бериевските вражески елементи, които в определен период действаха въпреки и против указанията и решенията на Политбюро, и които правеха всичко, за да поставят Държавна сигурност над партията“[72]. И направо отхвърля обвиненията, че е давал „непосредствени указания за порочни методи на следствие в Държавна сигурност“, обратното – „аз съм се борил против това“[73]. Може би най-важното звено от защитата на Червенков е намекът, че отговорността не може да се сведе до един човек: „Сам аз, другари, и да съм искал, не съм могъл да се въздигна, да се направя предмет на култа към личността.“[74] Тактиката, избрана от опитния Червенков, се свежда до пълно признаване на грешките на думи (по негово време това е задължителната самокритика) и умелото им отхвърляне по същество.

Насъбралото се недоволство, премълчавано през последните години, е значително дори и у част от привилегированата група на членовете на ЦК. Затова дискусията се проточва четири дни и накрая е прекратена преди всички желаещи да са получили думата. Както често се случва, когато се извършват големи поврати, дейците от политическия елит често използват ситуацията, за да уредят личните си сметки. Никой, разбира се, не желае да застане до В. Червенков и да понесе заедно с него отговорността за отречената система, но твърде много хора си припомнят кой какво е вършил и настояват всеки да понесе своята част от вината.

Най-искрено недоволството от опита да се прикрият и замажат следите от миналото прозвучава в станалото прочуто по онова време изказване на Йонко Панов. С неговото име е свързано и необикновеното начало на пленума. Още при обсъждането на дневния ред той става и заявява, че иска като първа точка да бъде обсъден въпросът за избиране на първи секретар на ЦК. Обосновката му е категорична: „Вие знаете, че на пленума на ЦК след VI конгрес на партията д-р

Иван Пашов предложи за първи секретар Тодор Живков и той набързо бе избран. Нямам нищо против този другар, но той няма качества за такъв висок пост. Такива като него има най-малко 500 души, но това са хора със средни възможности."[75] Предложението е отхвърлено категорично от всички с изключение на предложилия го, но то предвещава трудности в реализиране на първоначалния сценарий за утвърждаване на първия секретар като единствен партиен лидер.

На втория ден от пленума, 3 април, Й. Панов прави пространно изказване, толкова често прекъсвано от реплики и възражения на слушателите, че трудно може да се възприеме като цялостно изложение. Той влиза в спор на практика с цялото ръководство – Тодор Живков, Енчо Стайков, Георги Чанков, Антон Югов, Георги Цанков. Както показва още първоначалното му предложение, Йонко Панов е твърдо убеден, че промяната на политиката трябва да се осъществи чрез радикална смяна на личностите, които са реализирали т. нар. култ към личността. За разлика от останалите той вижда състава на участниците в изграждането на тази система много по-широко. Затова и острието на атаката му е насочено към най-близките сътрудници на Вълко Червенков, чиито опити да се прехвърлят бързо в лагера на реформаторите (доколкото това понятие може да се употреби в българските условия) той иска да пресече. Й. Панов използва признатата от ръководството липса на готовност за персонални промени, за да изрази недоволството си, „че протакането на въпроса за организационните изводи е израз на вредно колебание по един съдбоносен за нашата партия въпрос и той издава едно осъдително желание да се приключи всичко само с едни разговори"[76]. Тази критика влиза в противоречие с тона на доклада на Т. Живков.

Още по-критични са следващите забележки на Й. Панов към ръководството – тактиката му „да се използва авторитетът на Президиума на Централния комитет на КПСС, за да се приеме по-лесно онова, което се предлага или ще бъде предложено на пленума"[77] и най-вече – виждането, изразено в доклада, „че култът към личността у нас започва да се създава главно оттогава, откогато генерален секретар стана другарят Червенков"[78]. Последната бележка на Й. Панов изразява вижданията на най-радикално настроените партийни дейци да се търсят корените на отричаната в момента система по-дълбоко от простата критика и самокритика на Вълко Червенков и по-широко от очертаното тясно обкръжение на бившия генерален секретар.

Панов не се ограничава да постави принципно въпроса, а се опитва да бъде и пределно конкретен. Посочва поименно кои дейци според него имат вина за установяване на „култа“ и трябва да поемат и отговорността. Първият посочен е Г. Чанков: „Другарят Чанков вчера дълго и хубаво говори, но заедно с това той не прояви достатъчна доблест. Който малко-отмалко познава нещата такива, каквито са, знае, че др. Чанков е един от най-ярките строители на култа към личността изобщо у нас, че той именно положи особени грижи и прояви много ревност при раждането и отглеждането на култа към личността на др. Червенков... това беше в 1950 година на едно заседание в Политбюро – именно др. Чанков за пръв път каза и аз от него чух, че др. Червенков е вожд и учител на българския народ.“[79] След Чанков е коментиран и Антон Югов: „С някои другари от Политбюро като Чанков и Югов др. Червенков имаше сключен нещо като договор, който партията, аз смятам, трябва да разкрие в неговата пълна голота, независимо и въпреки опитите да се отрекат от него, въпреки опитите всичко да се стовари и понесе от другаря Червенков... Кадрите се деляха на две. Едната част от тях доста силно бяха подгонени. Заслугата за това принадлежи именно на тия другари с Чанков и Югов.“[80] Третият атакуван е Живков, защото, „за да стане възможно др. Тодор Живков да застане на поста първи секретар, трябваше да бъдат повалени по различни начини много и много други другари, не по-лоши от др. Тодор Живков“[81].

Втората линия, по която Й. Панов атакува тезите на доклада е за отговорността за политическите репресии и за наложените порядки в партията. Признатите вече след смъртта на Сталин като конкретни виновници за нарушаване на законността по време на следствието Н. Дворянов и Пенчо Стоилов са изгонени от Държавна сигурност, но са прехвърлени в армията, което предизвиква обяснимото възмущение на много хора. Още по-драстично е избегната отговорността на бившия заместник-министър на вътрешните работи Иван Райков, участвал лично в разпитите и побоите, а след отстраняването му от министерството става секретар на градската и на окръжната софийска партийна организация. Панов изброява дълъг списък на случаи на отстраняване и преследване на известни от близкото минало комунисти (между тях са Тачо Даскалов, Георги Дамянов, Иван Кинов, Фердинанд Козовски, Боян Българанов, Иван Винаров, Иван Пашов, Геро Грозев, Груди Атанасов) именно от Г. Чанков и А. Югов[82]. Той

говори и за друго, неспоменавано до момента явление – за формирането на същите отношения на пълно господство на една личност, само че върху по-малка територия: „Изникнаха и княжества в социалистическа България – едно в Пловдив, където другарят Югов не даваше пиле да прехвръкне, другото в Стара Загора, където заради другаря Чанков и някои негови близки бяха разгонени прекрасни другари..."[83]

Въпреки прекалено личния тон на изказването, Йонко Панов съзнателно или не поставя най-важните въпроси, стоящи пред БКП в този повратен момент, който й дава шанс за десталинизация. Панов започва от дребните неща – хитростите, с които си служат дейците от близкото обкръжение на Червенков, за да се оправдаят – че ги е било страх от него, че „са треперели от страх да не загинат като врагове на народа", но стига до значими обобщения. Той усеща основния проблем, пред който е изправена БКП (пък и България) с думите: „Те, тези другари именно заедно с другаря Червенков изпитват повече страх от разгръщането на вътрешнопартийната демокрация, страх от критиката и самокритиката и особено от критиката отдолу. На тях – аз съм убеден – беше по-добре при култа към личността."[84] Независимо от подбудите за това изказване (много от присъстващите подозират личен интерес), то съдържа първото предупреждение, че благоприятната за промени ситуация може да бъде пропусната или използвана за лични цели.

Констатацията, че много от присъстващите на пленума са се чувствали по-добре преди да започнат опитите за десталинизация, едва ли подлежи на съмнение. Големият проблем е какъв е техният дял в ръководството на БКП, особено в тясното ръководство – политбюро и секретариат, и доколко първият секретар гледа с носталгия към отминалия период. Лесно може да се прецени, че Живков предпочита да запази положението, което е извоювал в резултат на борбата (макар и прикрита) срещу предишния генерален секретар. Но става дума по-скоро за носталгия към спокойствието, което носят предишните методи на управление. Острата реакция срещу думите на Йонко Панов по време на пленума показва, че става дума именно за такава носталгия. Критичният тон, на който новите ръководители (по същество стари, но издигнати от ситуацията по-нагоре по стълбата) не са свикнали, не им харесва – изказването му е прекъсвано 31 пъти. А отношението към този род изказвания е изразено в думите на

председателя на заседанието Енчо Стайков: „Нашата партия е марксистко-ленинска партия, ние възстановяваме марксистко-ленинските принципи, нормите на ленинската партия в нашата партия, свещена задача вършим сега и затова известни попълзновения, които възстановяват стари фракционни борби, ще срещнат решителен отпор."[85] Решителният отпор срещу „попълзновенията" е опит да се спре изразяването на всяко мнение, по-различно от това на новото ръководство, което твърде много напомня за епохата, обявена за приключила.

На 6 април, въпреки че не всички, поискали думата, успяват да се изкажат, пленумът приключва с политическо решение, формулирано като резолюция. Дълги години, на практика до 1990 г., резолюцията беше единственият документ, който можеше да даде представа за работата на априлския пленум на ЦК на БКП от 1956 г. и за неговите резултати. Сега, когато публикуваната тогава резолюция вече може да се сравнява с неизвестната преди работа на пленума, се вижда, че е съставена на основата на доклада на Т. Живков. Състои се от три части с вътрешни подразделения, но основните решения могат да се формулират като общополитически и персонални. Изходната база са решенията на XX конгрес на КПСС, които формират първата част от резолюцията и се разглеждат като повод „за конкретни предложения за подобряване на работата в основните сектори на нашия живот: народното стопанство, партийното строителство, идеологическия фронт, държавния апарат, професионалните съюзи, по работата сред младежта, по някои въпроси на външната политика, по въпроса за подобряване на материалното и културното положение на трудещите се и други"[86]. Амбицията или по-скоро обещанието за всеобхватни промени не е конкретизирано в текста по-нататък.

Общополитическите решения са изложени във втората част и са центрирани около „необходимостта от решителна борба срещу тоя култ и свързаните с него вредни, немарксически методи на работа, за тяхното пълно ликвидиране"[87]. В тази част са повторени основните тези на доклада за вината на В. Червенков за „засенчване ролята на народните маси и на партията в изграждането на социализма", за „атмосферата на потиснатост и боязън", за „монополното право на един член на Политбюро да говори и дава указания по идеологическите и другите въпроси"[88]. От гледна точка на днешния ден обаче прави впечатление друг пасаж, който говори много повече за невъзможността за дълбока и радикална промяна в БКП. Той звучи така:

„Последователно и съзнателно насаждан, особено след избирането на др. Червенков за генерален секретар на БКП, култът към личността измести до голяма степен традиционните за нашата партия изпитани методи на работа, вътрешнопартийната демокрация и колективността в ръководството..."[89] Тази постановка свежда проблема с централизма и недемократичността на вътрешнопартийните отношения, които през втората половина на 40-те години се превръщат в общодържавни, само до периода след 1950 г. Този подход не дава никакви шансове за критичен поглед върху предишните грешки и недостатъци. Обратно – целият период до 1950 г. е даден за пример, с което съвременният историк едва ли може да се съгласи.

Конкретните предложения за борба с „култа към личността" при тези изходни позиции не могат да бъдат нещо повече от лозунги, а всъщност и така звучат. Внимание заслужава петата точка от резолюцията, в която се иска преразглеждане на „всички учебници, научни трудове, художествени, литературни и музикални произведения, кинофилми и др. и постепенно да се прочистят от влиянието на култа към личността", а също и седма: „Да се забрани наименуването на разни предприятия, обекти, населени места и др. на живи дейци. Да се преразгледат и постепенно ревизират наименованията на редица обекти..."[90] Пренаписването на художествени произведения или преименуването на места едва ли може да доведе до нещо друго освен изтриване на паметта за грешките. А на българското общество му е необходимо нещо повече – внимателното им и критично осъзнаване, за да бъдат унищожени механизмите за повтарянето им. Едва на осмо място е поставен общият за всички източноевропейци проблем – за преразглеждане на политическите процеси и възможността за реабилитация на пострадалите невинни хора[91]. Половинчатото решение за преразглеждане на партийните наказания и деянията на репресивните органи се дължи на факта, че в българското общество до момента проблемът с репресиите още няма взривоопасен характер. Това е и поредната разлика спрямо централноевропейските страни.

Персоналните решения, както навсякъде в Източна Европа, предизвикват значително по-голям интерес от общополитическите. В нашия случай обаче промените са повече от скромни. В шестте точки са споменати само пет имена. Обаче само Вълко Червенков трябва да заеме по-нисък от досегашния си пост – от председател на Министерския съвет остава „само" заместник-председател. Останалите четирима се „издигат" – Антон Югов заема освободения пост, Карло

Луканов става заместник-председател на Министерския съвет, а Енчо Стайков и Боян Българанов увеличават броя на секретарите на ЦК на БКП от трима на петима[92]. Както се вижда, истинските промени, смяната на личностите, свързани с налагането на отричаната вече трета година система, са крайно незадоволителни. Излиза, че вината за всичко погрешно носи само един човек, а наказанието, което получава – стъпка назад в държавната йерархия при запазване на всички партийни постове (включително членство в политбюро) едва ли може да удовлетвори обществото.

Другото решение – Червенков да бъде заменен на министър-председателския пост от Антон Югов, потвърждава всички опасения, изразени от Йонко Панов на пленума. Основният носител на „култа" е заменен от един от най-близките си помощници, от когото едва ли може да се очаква последователна десталинизация. Антон Югов е бил дори министър на вътрешните работи в периода 1947-1949 г., именно когато се градят основите на репресивната система. В персоналните решения прави впечатление, че не се споменават имена на неправомерно отстранени дейци, които би трябвало да се върнат в политическия живот. Не се говори и за възстановяване на честта на несправедливо репресираните. Тези липси и недостатъци правят решенията и на този пореден пленум за десталинизация на БКП и България половинчати и свеждащи се само до пожелания за отказване от старите и възприемане на нови методи.

Решенията имат смисъл само ако могат да въздействат върху българското общество. И тук нещата изглеждат по-скоро по старому, защото официалната информация за пленума е повече от оскъдна – в. „Работническо дело" публикува на 8 и 9 април (събота и неделя) съобщение и коментар за пленума[93], в които присъстват само най-общите формулировки за „култа" и начините за преодоляването му. Всяка такава ситуация активизира неформалните канали за информация. Още по време на пленума множеството слухове, които кръжат из София, стават повод да бъде създадена специална комисия с председател Борис Тасков. Целта ѝ е да бъдат задушени слуховете, но бързо става ясно, че това вече е невъзможно. Страничен ефект от работата на комисията е да бъдат сплашени по-непокорните членове на ЦК, за да внимават в изказванията си[94].

Парадоксите на затвореното общество са много. Един от тях е и този, че затворените канали за информация могат да имат и предимство, защото понякога непознаването на разрешените рамки дава по-голяма свобода за мисълта и действията на обикновените хора. Подобна е съдбата и на решенията на априлския пленум. Те не са известни, а от публикуваното става ясно единствено, че започва десталинизация, което позволява на всеки да я интерпретира по своему. Четенето на т. нар. секретен доклад на Н. Хрушчов пред XX конгрес на КПСС на закрити партийни събрания унищожава пречките пред желанието на партийците да дискутират недостатъците на съществуващата система. За една част, обикновено по-младите, разкритията за действията (престъпленията) на Сталин разклащат устоите на привидно логичната система, в която са вярвали. Шок от загубата на сляпата вяра преживяват немалко български комунисти[95].

Съвсем друго е усещането за събитията у по-възрастните дейци, натрупали предвоенен опит в комунистическото движение. Умните представители на тази група предвоенни комунисти правят обобщения и заключения със значително по-голяма дълбочина и значение. Ще приведа два цитата от разработката „За социалистическата държава" на ветерана комунист Върбан Ангелов, писана не години след събитията, както е при новоизлезлите спомени на тогавашните дейци, а паралелно на събитията – през 1957 г.: „XX конгрес, пленумът за снемането на Молотов и сие, Априлският пленум у нас, са поскоро отчаяни актове на констатиране драстичните прояви на една система, която неизбежно поражда атакуваните последици. Те са само констатации и желание „да не бъде така". Очевидно трябва да се направи нещо в системата. Да се освободят партийните хора от страха пред ръководния апарат, който може да дава, да взема права, да наказва, да изгладнява, а даже и да убива (Берия, Сталин)... На решенията на XX конгрес ние отговорихме само с едно взаимно оплюване (самооплюване) на Априлския пленум, изключване на някои членове на ЦК, пенсии и сменяване на В. Червенков с А. Югов; и затягане на режима, т. е. доубиване на демократическите останки. А се искат други работи."[96]

Подобна критична оценка за формалния подход при осъждането

на т. нар. култ към личността не е публикувана нито по онова време, нито по-късно. Повечето от критиките отбелязват вторичния характер на процеса и декларативния му характер[97], но без да достигат до обобщения за характера на държавата и необходимостта от промяна на политическата основа, върху която тя се гради и която по това време вече повсеместно е наричана социалистическа. Възгледите на В. Ангелов имат съвременно звучене, но за тогавашния период представляват по-скоро изключение и не оказват влияние върху политическия процес.

Истинското начало на промените в общественото съзнание слага срещата на Тодор Живков с градския партиен актив на 11 април 1956 г., посветена на проведения пленум. На нея той представя проблемите по същия начин, който избира и в доклада пред пленума. При отговор на поставен въпрос Живков обявява, че обвиненията във връзки с югославските държавни и политически органи, използвани в политическите процеси срещу видните комунистически дейци, са отпаднали, но специална комисия на ЦК ще се занимава с материалите от тях. Останалите живи от политическите процеси са освободени, но за реабилитацията им трябва още да се почака[98]. На същото събрание прави скандално изказване според тогавашните виждания партийният секретар на МЕИ Трайко Петков. Той спори директно с тезата на Живков, че неговите привърженици са проявили героизъм в борбата с „култа": „Какво се перчите, другарю Живков, вашият кураж иде от Москва!"[99] Критичните изказвания продължават – такива правят Кръстю Добрев и Титко Черноколев, изразили желание за свикване на извънреден партиен конгрес, което представлява косвена критика на ЦК[100]. Подобни бурни събрания се провеждат и в повечето министерства, където също се чуват остри критични реплики не само към бившия генерален секретар, но и срещу настоящите ръководители. На събрание на БАН акад. Цветан Кристанов сравнява режима на Сталин с фашисткия режим на Мусолини[101]. Това изказване е може би върхът в критиките, затова е изключен от партията[102].

Следващата стъпка към промяната е лаконичната оставка на Вълко Червенков като министър-председател, подадена на сесията на Народното събрание на 17 април 1956 г. Тогава тя не се обсъжда, което означава, че не се говори за причините, а се приема единодушно като естествен акт. Ако може да се говори за истинска промяна, тя едва ли може да се открие в работата на официалните форуми, а

по-скоро в частните разговори, по кулоарите и по улиците. Възобновената надежда на хората, несвързани пряко с управлението от времето на В. Червенков, е изразена в репликите на депутатите: „Осъден е култът", „Демокрацията е на дневен ред", „Най-после решенията на XX конгрес на КПСС стигат до България"[103].

Част от тенденцията, според която работата на пленума ще постави начало на бъдещи преобразования, са публикациите на главния редактор на в. „Отечествен фронт" Владимир Топенчаров. Веднага след оставката на Червенков, още на 18 април във вестника се появява уводна статия, озаглавена „Пouката", в която „култът" е подложен на анализ като всеобхватно явление в обществения и държавния живот[104]. „Пouката" е първата публична, но и остра критика на явлението, затова получава широк резонанс. В действителност преди да я публикува Вл. Топенчаров се допитва до председателя на Президиума на Народното събрание Георги Дамянов и получава одобрението му[105], което е очевидна презастраховка. Въпреки това статията става явление в публичната дискусия по политически въпроси. Както и може да се очаква, апаратът на ЦК реагира остро – със заплашително телефонно обаждане на секретаря на ЦК Димитър Ганев[106], но обществен интерес предизвиква и следващата статия „Пouки от пouката", излязла пак във в. „Отечествен фронт" на 24 април. Тя има по-мек тон и набляга на заслугите на самите компартии за „изкореняването на допуснатия през последните години култ към отделната личност"[107].

Критиките към дотогавашната система продължават в две публикации на тържествения първомайски брой на в. „Отечествен фронт" – статията „Интервю с народа за дребните неща" на Вл. Топенчаров и фейлетонът „Първи май, Първи май" на Генчо Узунов с карикатури на Марко Бехар[108]. Основният образ, използван в статията и добил популярност, е този за „перденцата" по служебните коли, които отделят „народните представители" от народа. Макар че недоволството от обръщенията „обикновени хора", „прости хора", оплакванията от пропуските и охраната в партийните и държавните учреждения да звучат на моменти популистки, в статията има връщане към романтиката на миналото и на пряката демокрация. Топенчаров вижда проблема с „култа" така: „А всъщност култът към личността, който ние бием сега, е събирателно название на много наглед дребни неща, но които довеждат до заличаване на отговорното участие на народа

и на отговорността към народа, до ограничаване от него, до приспиване на неговата мисъл и самокритика. Да се пазят добродетелите, старите незаменими добродетели на Партията докрай – нейната народност и нейната критичност... „[109] При цялата си критичност направлението на „реформаторите“ всъщност търси идеала си в миналото. Критичните публикации не се изчерпват нито с този вестник, нито с този автор – такива са и фейлетоните на Радой Ралин, Васил Цонев, Генчо Узунов, публикациите на Георги Найденов.

Търпението на партийното ръководство, свикнало критиката да върви само отгоре надолу, започва да се изчерпва през май, когато първите критики са последвани от други. Денят на печата 5 май дава повод за критична преоценка на журналистическата дейност. В словото на председателя на СБЖ Вл. Топенчаров се дава сурова оценка на догматизма, сухотата, цитатничеството в пресата. Тези констатации водят естествено до искането за право на свобода и независимост на печата. Изброени са и други искания: за достъп до истинските статистики за икономическото развитие, за правото да се пише истината и за „широко и навременно информиране на читателите“. Изводът е в същата посока: „На нас, на нашия народ, на нашата партия, на нашето движение напред е необходима като въздух здрава, творческа критика, която слага пръста направо в раната (когато има рана), лекува или изрязва болната част, разкрива твърда възможност за развитие на здравото. На народа ние трябва да казваме винаги истината и цялата истина.“[110]

Критиките на „култа към личността“ в печата и по време на партийните събрания, особено в организациите на интелигенцията, се възприемат крайно болезнено от новите стари властници. Независимо че критиките се отнасят до период и порядки, обявени за отминали, почти във всяка дума се чувства критика срещу партийното ръководство изобщо[111]. Доколко идентифицирането на новото ръководство с периода на В. Червенков е съзнателно или несъзнателно не може да се прецени, но е очевидно, че на всяка критика се реагира болезнено с опит тя да бъде спряна и задушена.

Почти веднага след статията на Топенчаров за необходимостта от десталинизация на журналистиката политбюро реагира по познатия начин. Както разказва в спомените си главният редактор на в. „Отечествен фронт“, цялата редколегия на вестника е извикана на съботно заседание на политбюро с единствена точка в дневния ред

„Положението в редакцията на вестник „Отечествен фронт“[112]. Целта на обсъждането е ясна, затова Топенчаров търси помощта на хората от висшите ешелони на властта, които са одобрили статиите му, преди да бъдат публикувани – Георги Чанков и Георги Дамянов. И двамата си намират извинение, за да откажат да присъстват на заседанието, въпреки че са задължени най-малкото като членове на политбюро[113].

Докладът за работата на вестника е подготвен от Димитър Ганев. Основното обвинение е, че вестникът „иска да забие клин между ръководители, малки и големи, и Партията“[114]. Към оценките в доклада се присъединяват и другите членове на политбюро. Тодор Живков заключава: „Трябва да опровергаете всичко, което сте писали и без замазване, докрай – опровержение на хулите срещу всички ръководители!“ Членовете на редколегията се опитват да защитят линията на вестника като съответстваща на решенията на априлския пленум, но това не променя крайния резултат. Вестникът трябва да се саморазкритикува за критичната си позиция[115]. Тази поръчана статия е написана от редколегията, макар и след многобройни проверки и поправки на контролиращия вестника Георги Караславов[116].

На 20 май във в. „Работническо дело“ излиза голяма редакционна статия, озаглавена многозначително „За правото дело на партията, против дребнобуржоазната разпуснатост“[117]. Тя изразява официалната партийна позиция към публичната дискусия, започнала след априлския пленум, като я вижда в краските на „дребнобуржоазното критикарство и дребнобуржоазната разпуснатост“. Статията в органа на БКП е изцяло посветена на атаката срещу изброените по-горе писания на главния редактор на в. „Отечествен фронт“, но прави по-широки обобщения. От уводната статия личи, че събранията след пленума са стреснали ръководството с критичния си дух, затова то се опитва да разграничи видовете критичност според това дали е градивна, прекомерна или вредна. Към трите вида е предложен различен подход – приемане на първата („оздравителна, творческа“), отхвърляне на втората (но „внимателно, другарски“) и борба с третата („да я отхвърлим и разобличим, трябва да разобличим и нечистите намерения на нейните автори“). Статиите на Топенчаров са причислени към третата тенденция, „която е насочена не към осигуряване провеждането на правилната партийна политика, а бие по нейните основи и служи в края на краищата на класовия враг“.

Обобщителната част на официалната позиция е насочена срещу вижданията на Топенчаров за общественото развитие на България и ролята на печата, но е предупреждение за всеки: „Не бива да се смесват свободата на критиката със „слободията", критиката с критикарството, честното и безкористно стремление да се посочат и оправят слабостта и грешката в работата, творчески да се помогне, да се отиде по-напред със съзнателно подриване на здравото и изпитаното, с разклащане на дисциплината, с отвличане на вниманието от главното – от борбата за изпълнението на нашите производствени и други задачи, за укрепване на нашия народнодемократичен строй по всички линии." Всичко излизащо вън от тази „позитивна" и „градивна" схема, е определено категорично като „дребнобуржоазни, антипартийни и анархистични настроения, които нямат нищо общо с интересите на Партията и истинските народни интереси"[118].

Организационните последици след уводната статия на в. „Работническо дело" не закъсняват. Към Президиума на Народното събрание е създадена специална комисия, която трябва да реши съдбата на вестника. Комисията е към Народното събрание, а не към ОФ, защото Георги Дамянов е човекът, одобрил статиите на Топенчаров преди публикуването им. Комисията с участието и на формалния издател – Националния съвет на ОФ, е оглавена от Фердинанд Козовски и се събира за обсъждане и решение на 8 юни 1956 г.

Според протокола от заседанието разглежданият въпрос е определен като „приемане решение на Президиума на Народното събрание и Постоянното бюро на Националния съвет на Отечествения фронт за вестник „Отечествен фронт" във връзка със статията на вестник „Работническо дело" от 20 май 1956 година „За правото дело на партията, против дребнобуржоазната разпуснатост"[119] Формулировката, в която е визирано не някое правителствено или партийно решение, а статия на вестник, орган на най-широката обществена организация в България заради статия в друг – орган на управляващата партия, е абсурдна. При това този път на обсъждането не е поканена редакционната колегия; тя е информирана за решението постфактум с препис от протокола, изпратен до вестника „за сведение".

Проблемът за „прегрешенията" на в. „Отечествен фронт" изобщо не се обсъжда, а направо, още в началото на заседанието е прието решение от осем точки. По-важните звучат така: „1. Снема др. Вла-

димир Топенчаров от поста главен редактор. За временно изпълняващ длъжността главен редактор на вестник „Отечествен фронт“ назначава Стефан Станчев. Назначава временно за заместник-главен редактор на вестник „Отечествен фронт“ др. Владимир Топенчаров. 2. Редакцията на вестник „Отечествен фронт“ да вземе отношение към статията „За правото дело на партията, против дребнобуржоазната разпуснатост“, отпечатана във вестник „Работническо дело“ на 20 май 1956 година... 5. Натоварва другаря Георги Караславов, член на Президиума на Народното събрание и другаря Георги Кулишев, член на Постоянното бюро на Националния фронт на Отечествения фронт и подпредседателя на Президиума на Народното събрание най-малко веднъж в месеца да участват в заседанията на вестник „Отечествен фронт“ и да следят за работата на вестника.“[120]

Обсъждането започва едва след като решението е прието и е в посока – какви да бъдат мерките оттук-нататък. Минчо Минчев, секретар на комисията, предлага да се осигури допълнителна „квалификация“ на журналистите не само от този, а и от всички вестници „чрез партийните школи в страната и в Съветския съюз“[121]. Обсъжда се статията, с която в. „Отечествен фронт“ трябва да се съобрази с партийната линия, изразена от официоза. Предложеният материал не е приет от комисията по абсурдната причина, че на самокритичната статия липсва „онази сила, замах и енергия, с които бяха написани статиите, разкритикувани от в. „Работническо дело“[122]. Единствен от 23-та присъстващи Раденко Видински се усъмнява в резултатността на приетото вече решение. Не защото го приема за погрешно (той нарича статиите във в. „Отечествен фронт“ „помия..., която се излива срещу политиката на партията“), а защото е на мнение, че няма да бъде разбрано както трябва: „Аз разговарях с някои журналисти, които смятат, че това е удар срещу критиката.“[123] Рада Българанова също споменава, че според софийската интелигенция ръководството на партията насилва Вл. Топенчаров да си прави самокритика и директно пита: „Защо запушвате устата на хората, които искат да кажат истината?“[124] Към решенията е добавено и мъмрене на Генчо Узунов.

Протоколът от заседанието на комисията показва, че основната ѝ цел е да накаже демонстративно вестника, който се е подвел по решенията на априлския пленум и е решил да посочи недостатъците на системата, за да бъдат поправени. Предупреждението е ясно.

Нервната реакция на първата критика отдолу и ангажирането на по-широки обществени кръгове в задушаването ѝ означава за околните – журналисти и представители на други групи от интелигенцията, сигнал за тревога. Априлският пленум и обявената в съобщенията (още повече в слуховете) нова епоха на отказ от грешките и престъпленията на миналото придава смелост на интелигенцията. Тя е тази, която усеща най-остро нематериалните ограничения на сталинската политическа система – не само явните престъпления, репресирането на всяко действие, излизащо вън от тясната линия, очертана от върховния вожд, а и по-незабележимите, но абсолютно необходими за всяка интелектуална дейност условия – свобода за изразяване на мисълта и за творчество. Точно надеждата за свободно изразяване на мнението е попарена от удара срещу първата, премерена и одобрена от част от ръководството (Г. Дамянов, Г. Чанков) критика. Характерен по-скоро за предишния период е и бързият страхлив отказ на споменатите двама висши партийни дейци от собствената им позиция.

Разгромът на в. „Отечествен фронт“ и причините, поради които това е направено, предизвикват чувство на потиснатост и обезверяване на обществото, затова ръководството на БКП търси баланс с „Решение на Политбюро на ЦК на БКП относно марксистко-ленинската просвета в партията от 30 август 1956 г.“[125]. То не е публикувано във вестниците, но се опитва да покаже как трябва да се извършва десталинизацията. В решението присъства признанието „за широкото разпространение на догматизма, зубрачеството и цитатничеството“, както и за навика „да се премълчават трудностите в нашето развитие, недостатъците и грешките в нашата работа, да се лакира действителността“[126]. Всъщност такива са и повечето от критиките в осъдените статии, но очевидно по-важно е кой, в какъв кръг и с каква цел упражнява критика. Разликата между този документ и статиите във в. „Отечествен фронт“ е, че решението е изработено от политбюро, остава почти неизвестно за обществото (не е публикувано) и на практика цели да замени критиката със самокритика.

Позитивната част от решението е изпълнена с формулировки, които показват, че самокритиката в уводната част е по-скоро елемент от стария ритуал за критика-самокритика, отколкото начало на нов етап на критичност на обществото към управляващите. Главните задачи на партийната пропаганда са „да оказва практическа помощ

на изграждането на социалистическото общество... за повишаване производителността на труда, намаляване себестойността на продукцията, за получаване на все повече материални и културни блага“[127]. Тези формулировки, според които пропагандата трябва едва ли не да замени практическата дейност, не са нещо ново – още в зората на следвоенното общество на пропагандата се отрежда значима роля в общественото развитие. Ново е само преориентирането на пропагандната дейност от чисто идеологически към икономически задачи. Така е формулирана и основната ѝ цел: „... в центъра на нашата пропаганда в предстоящия период да стои икономическата страна на теорията на марксизма-ленинизма, въпросите на конкретната икономика на промишлеността, селското стопанство, строителството, транспорта и търговията.“[128]

ИКОНОМИЧЕСКИ „ПРОМЕНИ“

Борбата за границите на критиката, свободата на словото (изразяване на критика и несъгласие) са в сферата на духовните спорове, които имат значение преди всичко за сравнително немногобройната, макар и оформяща общественото мнение група – интелигенцията. Тя е разочарована от имитацията на промените, но партийното ръководство не е склонно да ѝ обръща сериозно внимание. То се интересува повече от мнозинството от българските граждани и именно към него са обърнати предложените през 1956 г. реформи и преобразования. Първото решение в този дух е „Постановлението на Министерския съвет и ЦК на БКП за намаляване на работния ден на работниците и служителите в съботните, предпочивните и предпразничните дни“ от 25 април 1956 г.[129]. Намалението е само с два часа седмично, но и те имат своето пропагандно значение, като служат да докажат грижата на „партията и правителството“ за населението. Такава е и причината в заглавието на това чисто управленско решение като инициатор да бъде изписано ръководството на партията.

Решението за работното време е в поредицата от подобни стъпки през 1956 г. То е първото след априлския пленум, но е предшествано от подобно постановление на двете ръководства за намаляване на единните държавни цени на дребно на стоките за народно потребление от 3 февруари с. г. Тенденцията продължава – на 19 юни ЦК на БКП взима решение да увеличи от 1 август 1956 г. минималния

размер на пенсиите, на 23 ноември е издадено постановление на МС и ЦК на БКП за увеличаване на месечните добавки за децата на работниците, служителите, членовете на ТПК и пенсионерите, на 4 декември – за увеличаване заплатите на нископлатените работници и служители, и накрая – на 30 декември Народното събрание приема закон за пенсиониране на земеделските стопани-кооператори. В бурната дейност по издаване на постановления, които облекчават икономическото положение на мнозинството от българските граждани, БКП следва най-близко чехословашкия пример. Икономическите възможности на Чехословакия са, разбира се, по-големи, но не количествените показатели са най-важното, а умението да се покаже грижа за населението, да му се дадат надежди, че тази политика е трайна и само от икономическата ефективност ще зависи продължаването ѝ.

Към тенденцията да се осигури хлябът, за да се избегнат недоволствата, може да се причисли и „Постановлението на ЦК на БКП и Министерския съвет за по-нататъшното укрепване и разширяване на ТКЗС, за увеличаване и поевтиняване на селскостопанското производство и повишаване на материалната заинтересованост на ТКЗС и кооператорите“, прието на съвместно заседание на 6 и 7 юли 1956 г.[130]. Документът е пространен и много показателен както за периода, когато се прави първият опит да се излезе от епохата на сталинизма, така и за цялата система, изградена след 1944 г. При това навсякъде в Източна Европа селският въпрос е индикатор за дълбочината и радикалността на десталинизацията. От начина на решаването му може да се определи дали партийното ръководство има намерение да прави истински опит за десталинизация или само да я симулира, за да спаси властта си.

Още на първата страница на документа, в който за разлика от другите социални постановления ръководството на БКП е изведено на първо място, стои изводът, че „кооперативният строй в село издържа блестяща победа“[131]. Разликите с кооперирането на земята в Централна Европа продължават – навсякъде след смъртта на Сталин процесът се забавя или спира, дори са разпуснати създадени вече кооперативи, докато за България е констатирано: „ТКЗС станаха голяма притегателна сила за частните стопани, които още през 1955 година и особено в първите месеци на 1956 година започнаха масово да навлизат в ТКЗС.“ Това са хвалбите, следват тревогите за ниската продуктивност на българското селско стопанство и предложенията

за повишаването ѝ. Много от констатациите са верни: поради неправилно планиране не се произвеждат най-подходящите култури, не се използва достатъчно ефективно техниката, не се мотивира материална заинтересованост на селяните, изостава развитието на селскостопанската наука. Същевременно обаче присъстват и чисто идеологически обяснения: „Работата на партийните организации, на Министерството на земеделието, на изпълкомите на народните съвети и агрономическите органи по ръководството на селското стопанство не е на необходимата висота.“[132]

Общите положения са последвани от конкретни мерки за различните отрасли на селското стопанство, което прави документа поподходящ за чисто правителствено решение, ако не бяха заключителните политически изводи. Стимулирането на селото започва с мерки за облекчаване задълженията на кооператорите, определяне на земята „за лично ползване“, за да могат селяните да я ползват и за трайни насаждения, подобряване заплащането на труда, отпускане на парични аванси и други подобни. За пръв път е споменат и проблемът с турското селско население. За него са предвидени специални грижи и в крайна сметка допълнителни привилегии. Започва се с приемане на по-голям брой младежи с турски произход в средните и висшите селскостопански училища[133], а следващата стъпка е привличане за „отговорна партийна, държавна и стопанска работа мъже, жени и младежи от турското население“[134], както и допълнителна пропаганда за районите с такова население, където трябва да се насочат поголям брой селскостопански специалисти и където специални разяснителни беседи трябва да се изнасят на турски език[135].

Пространният партийно-правителствен документ разглежда състоянието на производството и предлага мерки за подобряването му в много области – производството на пшеница, царевица, тютюн, памук, овощия и зеленчуци, на мляко, месо, яйца и вълна от животновъдството, за механизацията в селското стопанство и използването на машините от МТС[136]. Подходът е свидетелство за механизма на действие на цялата система, в която и най-дребните въпроси трябва да бъдат решавани от централните партийни и държавни органи. От 1953 до 1956 г. се извършва бавна и дозирана критика на практиката, реализирана при тази система, но документът от юли 1956 г. показва, че промените ни най-малко не са засегнали основните принципи на действие на системата. Пример за това е следният абсурден текст:

„Министерството на земеделието, партийните комитети и народните съвети да извършат прелом в работата по събирането, съхраняването и правилното използване на оборския тор и другите органични отпадъци.“[137] Той не е изключение, а правило в документа – всички проблеми се решават чрез намеса на обществените и партийните организации.

Все пак, макар да личи старата система на мислене и действие, в документа могат да се забележат и нови моменти. На първо място това е отказът от план за средни добиви от селскостопански култури и за средна продуктивност от животните, за да се засили самоинициативата; свобода за развитие и на други поминъци в планинските и полупланинските местности (сиреч отказ от задължителното изискване на земеделска продукция); системата на задължителни доставки за ТКЗС да бъде изменена върху по-справедливи основи; разрешава се на ТКЗС да продават част от продукцията си на свободния пазар. Идеята за материалната заинтересованост на селяните е реализирана чрез повишаване на изкупните цени за задължителните държавни поръчки – варира за различните продукти от 20 до 40 на сто[138]. Макар и малка, направена е стъпка към съобразяването на политиката в селото с механизмите на материалната заинтересованост. Това е новото, което би могло да постави началото за възстановяване на пазарния механизъм в икономиката, ако тази политика е следвана трайно.

В посока на разширяване на икономическите принципи върви и новият подход в стопанската политика. Сътресенията, предизвикани от зигзагите в икономическата политика на „социалистическия лагер“ през периода 1953-1955 г., ражда и немалко проблеми, особено за по-слабо развитите в икономическо отношение страни, каквато безспорно е България. Отказът от форсираната индустриализация възражда призрака на безработицата, създава нови диспропорции и в крайна сметка – икономически трудности. В духа на времето се търсят палиативни мерки за преодоляване на безработицата посредством стимулиране на дребната частна инициатива, занаятчийството, производството на стоки за широко потребление[139].

За големите икономически проблеми обаче се търси и по-глобален изход. Новото, вече пълноправно и пълновластно ръководство в лицето на Тодор Живков (на 30 юни 1956 г. той е избран и за член на Президиума на Народното събрание) търси такъв изход в частично

връщане към курса отпреди смъртта на Сталин – ускорена индустриализация. Такава е и задачата, която е получила България по време на седмата сесия на СИВ през май 1956 г. – да разшири металургията си и производството на изкуствени торове за нуждите на икономическата общност, а машини да произвежда за собствени нужди[140]. Видимото завръщане към индустриализацията и повишаването на инвестициите в тази област, е балансирано с грижата за жизненото равнище, за да бъде туширано евентуалното недоволство. Тази двойственост създава икономически трудности, които режимът по-късно се опитва да разреши с други средства. Но 1956 г. донася все пак нещо ново в икономическото развитие на „социалистическия лагер" – сложено е началото на дългосрочната интеграция[141], която идва да замени автаркичния икономически модел на всяка поотделно взета източноевропейска страна.

КРАЙ НА ДИСКУСИЯТА - СЕПТЕМВРИЙСКИ ПЛЕНУМ

Есента на 1956 г. и в България, както и в Централна Европа започва със засилена политическа активност. При нас обаче това е характерно не толкова за обществото, колкото за политическото ръководство. На 6 и 7 септември 1956 г. ЦК на БКП провежда пленум, чиято първа точка от дневния ред е формулирана по следния начин: „Доклад за резултатите от информирането на членовете на БКП за решенията на Априлския пленум в светлината на поуките от XX конгрес на КПСС". Още формулировката дава възможност да се подозират организаторите в намерението да поставят заключителен акорд на политическите дискусии, започнали пет месеца по-рано. Обсъждането на този въпрос би могло също да се тълкува и като етап на дискусията и стимул за продължаването ѝ. Кое становище е вярно проличава от работата на пленума и най-вече от формалните му решения.

Основният доклад по първа точка от дневния ред е подготвен и прочетен от Тодор Живков. Наред с дежурните фрази за значението на XX конгрес на КПСС и за необходимостта ленинският курс да бъде проведен и от БКП докладчикът представя и същинските политически проблеми, които вълнуват ръководството на БКП. Според общоприетата за онова време терминология явленията, които са неприемливи, са наречени „спекулации". Първата група въпроси, с

които според Живков се е „спекулирало“ (наречени буквално „антипартийни изказвания“) в хода на дискусията, са критиките към политбюро и ЦК: за необходимостта от „самокритика на ЦК, за отговорността на отделни членове на ЦК, за свикване на извънреден конгрес на Партията, който да избере нов състав на ЦК“[142]. Втората група е формулирана така: „Някои във връзка с допуснатите извращения от органи на Държавна сигурност неоснователно раздуха този въпрос, опитаха се да го направят централен въпрос.“[143] А третата група се отнася до икономическата политика на партията и правителството: „Имаше опити да се постави под съмнение правилността на икономическата политика на Партията, политиката за индустриализация на страната, за темповете, размерите и посоката, в която се развива и специализира нашата промишленост, за кооперирането на селското стопанство, за разпределението на националния доход и прочие.“[144]

Терминологията, използвана в доклада, за да се очертаят дискутираните сред партийните членове (да не забравяме, че в България дискусията се води само в рамките на партийните организации) области, потвърждава това, което вече е станало ясно при случая „Отечествен фронт“. На закрития висш партиен форум обвиненията са формулирани ясно: „издигнаха се дребнобуржоазни лозунги за „свобода на критиката“, за „свобода на печата“, против ръководната роля на КП в идеологическия живот на страната, против „намесата“ на ЦК в работата на печата, на литературата и изкуството, отправиха се призиви за неподчинение на ЦК и прочие“[145]. Докладът очертава виждането на партийното ръководство за мястото и ролята на различните групи интелигенция и особено на тези, свързани с пропагандата: „Някои дейци на печата се поддадоха на дребнобуржоазната стихия и интелигентската неустойчивост. Те забравиха, че нашият печат преди всичко трябва да бъде верен и последователен проводник на марксизма-ленинизма, боеви пропагандатор и организатор на борбата за осъществяване на линията на Партията за построяване на социализма в страната ни.“[146] Тодор Живков повтаря тезите от критичната статия на в. „Работническо дело“, но изводът за подчинената служебна роля на печата е много по-категоричен.

Ако все пак можем да си обясним повишената чувствителност и нежеланието да се приеме критиката в идейно-политическата област, истинска изненада представлява следващият извод от доклада на Живков: „На окръжните отчетно-изборни конференции на профсъю-

зите ... април, май т.г. някои дребнобуржоазни елементи из средата на чиновничеството се опитаха да издигнат неправилни, максималистични и по същество демагогски икономически искания за подобряване на материалното положение на работническата класа."[147] Да се обяви за демагогско и дребнобуржоазно искането, което новата власт (имам предвид властта, утвърдила се след войната) е поставила като основен принцип в идеологията си – подобряването на положението на работническата класа, не може да се оцени по друг начин, освен като циничен прагматизъм. Възможностите на българската икономика през 50-те години действително оставят на заден план грижата за материалния живот на гражданите. Но докато по времето на Червенков никой не поставя такова искане, в периода на опита за десталинизация хората се сещат за първоначалните идеи и искат те да бъдат очистени от престъпленията на режима и възстановени. Отговорът на новото ръководство е малко по-различен – хората, дръзнали да протестират, не са обявени за „врагове на народа", а за безотговорни и поддаващи се на дребнобуржоазна пропаганда. Новите определения не са далеч от предишните, но показват някакъв напредък – поне не водят до директно преследване.

След като в априлските решения се говори за необходимостта от критика, в доклада на Т. Живков не може да бъде пропуснат и този въпрос. Да го спомене той е принуден от споровете за правото и обхвата на критиката, разгорели се през лятото. В доклада недоволството на обществото е представено дистанцирано (в преизказно наклонение), за да се получи ефект на отрицание: „... някои другари сметнаха, че политбюро много остро е реагирало срещу нездравите изказвания и прояви, че по такъв начин отново уж с катинар били заключени устата на комунистите." Т. Живков е категоричен в отговора на тези обвинения: „Това е съвършено неоснователно и напълно погрешно... Няма комунистическа партия, която на хора, преповтарящи нападките на враговете, вътре в Партията да им се признае „свобода" да пропагандират своите антипартийни разбирания сред нашите собствени редици."[148] Такива са разбиранията на новия ръководител по принципните въпроси за свободата на партийните членове да изразяват мнението си. За останалите граждани не става дори и дума. Правото за изразяване се ограничава до границите, приемливи за ръководството на БКП, а още Сократ издига принципа, че свободата на словото е правото за несъгласие с господстващото мнение.

Постановките на доклада до голяма степен предопределят хода на последвалата дискусия. Ако някой е имал съмнения в желанието на ръководството да сложи край на политическата дискусия, тезите на доклада го лишават от всякакви надежди. Няколкото имена, специално споменати в доклада, потвърждават горния извод. Обвиненията срещу Добри Терпешев са: неправилно е оценил обстановката в партията след априлския пленум като е заявил, че „Партията не доверява на партийното ръководство"; изпратил е до ръководството писмо, в което предлага да бъдат изведени Вълко Червенков и Георги Цанков от състава на политбюро; на 7 юни 1956 г. „без разрешение на ЦК" се е срещнал в Плевенския затвор с Димитър Гичев, чиято реабилитация е поискал[149]. Заради тези действия се иска Добри Терпешев да бъде наказан с „последно предупреждение" за „грубо нарушаване на партийната дисциплина и морал"[150]. Истинската причина за критиката и наказанието обаче не са така формулираните обвинения, а атаката срещу ръководството.

Другият споменат е Йонко Панов, който междувременно вече е освободен от поста Началник на Политическото управление на армията и заместник-министър на народната отбрана. За повечето присъстващи, които си спомнят изказванията на й. Панов от априлския пленум, отстраняването не е изненада, но тук то е последвано от обвинението, че е „подкрепил някои антипартийни изказвания в армията, в Софийския гарнизон, заедно със заместника си Янчо Костов – сами поощриха нездравите прояви в отделните звена на армията"[151]. Независимо от обосновката за наказанието на Йонко Панов истинското му значение, особено в контекста на доклада и отношението към критиката въобще, е ясно – предупреждение към всеки несъгласен с новото ръководство.

Персоналните спорове засягат само две имена – Добри Терпешев и Йонко Панов, които са от групата критикуващи „култа към личността". Никаква критика или наказания няма срещу проводниците на „култа". Такава е новата тенденция – от догматизма атаката се прехвърля в обратната посока, срещу най-острите му критици. С други думи партийното ръководство (в лицето на Тодор Живков) приема, че след като е разкритикуван и свален от най-високия държавен пост, Вълко Червенков вече не представлява опасност за партията и държавата, а другите – „критикарите", са по-опасни, защото могат да прехвърлят недоволството си и върху сегашното ръковод-

ство. Спорът изразява борбата за надмощие в ръководството, но има и по-широко значение – че в този тип партии като по-голяма опасност винаги се възприемат тези, които искат промяна, а не онези, които се опитват да запазят нещата по старому.

Единственият баланс в доклада на Тодор Живков е заключителната част, където той говори самокритично за неуспехите на партийното ръководство да се справи с „прекомерната централизация" в държавното управление на стопанството и културата[152]: „Независимо от съкращенията, които направихме през последно време и от премахването на редица служби, които се дублират, все още държавният апарат е твърде голям, съществуват излишни звена, ненужни длъжности, които само затрудняват държавната дейност, плодят бюрокрация." Решението се търси в разширяването на правата на министерствата, ведомствата и народните съвети[153]. Само по себе си предложението е разумно и е в духа на десталинизацията, която се стреми именно към децентрализация на управленските структури, но съвсем не може да компенсира духа на целия доклад.

Работата на пленума продължава с дискусии върху доклада, след което се приемат предложените още в началото решения. По-голямата част от изказалите се продължават атаката срещу опитите за свободомислие сред партийните членове. Изказването на Младен Стоянов има христоматиен характер за начина, по който се унищожава всеки опит за разномислие. То илюстрира отработения механизъм, според който първо се казва, че позицията на критикуващите съвпада със западната пропаганда: „... американските станции, Рим и Париж започват кампания срещу България. Хвалят комунистите и компартията, но били лоши ЦК и Правителството, че др. Югов е временно министър-председател, че след Априлския пленум нищо не е променено, че няма свобода на печата, словото и т. н.... тая позиция... фактически намери изразители тук-таме и в лицето на някои изказали се на партийните събрания, главно сред интелигентстващите среди в София."[154] После се обвиняват критикувашите в стремеж към власт: Писанията на в. „Отечествен фронт" са определени като израз на: „уличните интриги, клюки и фантазии на гнилите, неустойчиви елементи, алчущи и жаждущи за партийни и държавни водачи"[155]. И накрая – обяснението за недоволството е потърсено в „остатъци от старата идеология" и по-точно това, че „в нашата промишленост навлязоха нови отряди работници, главно от селата, със сво-

ите дребнобуржоазни схващания“[156]. Решението е също толкова просто, колкото и обяснението на недоволството, а то е, че „такива замаскирали се, чужди елементи, трябва да напуснат, да излязат от редиците на партията“[157].

В ръководството на БКП, както и в другите източноевропейски комунистически партии антиинтелигентските настроения са живи и само чакат удобен момент да се проявят. Септемврийският пленум им дава такъв повод, защото недоволството е изразено преди всичко от представителите на интелигенцията. Такова е обяснението за атаката на Демир Янев срещу журналистите от в. „Литературен фронт“, че „те продължават по стар навик да търсят ефекти и да печелят гроша на вестникарската сензация без да съгласяват с ЦК, на своя глава са открили дискусия по тези въпроси“[158]. В същия откровено-непосредствен стил е и изказването на Раденко Видински за или по-скоро против интелигенцията: „Нищо не я боли за Партията! Не е дала нищо за Партията... Кариеристи, и към тях трябва да има по-дебела сопа. Ако не ги стегне партията, те могат да ни издънят.“[159]

Би било опростяване на мисленето в ръководството на БКП, ако бъдат цитирани само изказвания от рода на цитираните по-горе, които грубо защитават непогрешимостта на партията и нейното ръководство. Вярно е, че повечето оратори следват линията в доклада на Тодор Живков, но има и други. В центъра на дискусията бих поставила думите, казани от Кирил Драмалиев, не защото изиграват повратна роля, а защото почти никой от изказалите се след него не остава безучастен към тях. Той е първият, който се опитва да се противопостави на антиингелигентския дух на пленума и да потърси положителното в критичното отношение на интелигенцията: „Факт е също, че у нас, и другаде по-бурно бе изразено недоволството на партийните събрания в големите градове. То е съвършено естествено. В големите градове тупти по-силно пулсът на съвременния обществено-политически, научен и културен живот.“[160] Драмалиев е и единственият, който се опитва да потърси причините за недоволството малко по-дълбоко – в неспособността на партийното ръководство да се справя с неочаквани ситуации и особено със спонтанното недоволство. Според него сведенията за недоволство, получени значително преди априлския пленум, са отминавани с мълчание, а сега са приписвани на разпуснатостта и неумението на хората да се възползват от по-голямата свобода.

Не са утешителни изводите, които прави Кирил Драмалиев и за успокояването на духовете през есента: „Настъпи спокойствие, но настъпи отново и замълчаване. Очевидно не е в степента до Априлския пленум, но не е и в духа на XX конгрес и решенията на Априлския пленум, не в духа на възстановяването и разширяването на демокрацията в партийния живот." Обяснението му за „спокойствието" също не е утешително – вижда го във възродения страх, наложен от „този неправилен подход, който се допусна със статията (на Вл. Топенчаров – б. м., И. Б.), с наказания, с груб тон, със заплахи и пр., и пр."[161] Драмалиев единствен от членовете на ЦК има смелостта да признае не само пред себе си, а и пред целия форум: „... ние имаме конфликт с част от селяните, интелигенцията и други някои слоеве."[162]

Истинска дискусия на септемврийския пленум предизвиква изказването на Кирил Драмалиев. Повечето от членовете на ЦК се опитват да го оборват по различните пунктове – несъгласие с констатацията, че селяните са недоволни от селскостопанската политика на БКП (Пело Пеловски), че причината за недоволство на интелигенцията е нейният идеализъм (Раденко Видински). В заключителното си слово Тодор Живков приключва категорично дискусията с думите: „Др. Драмалиев сериозно се е откъснал от живота, не познава действителното положение по места... Оттук и неговите заключения за „смутове" по селата, за „недоволство" от ЦК"[163]. Може би тук е мястото да цитирам думите на Норбърт Винер за запушването на каналите за информация при тоталитарната държава, която „реагира на критичните сведения чрез унищожаването на носителя им". В случая критиката просто е отхвърлена като измислена и невярна, което не променя извода.

Но дискусията предизвиква и реакции, които позволяват да се разглежда политическият процес в България в рамките на общия процес на десталинизация на Източна Европа. Още по време на изказването си Драмалиев е прекъснат от президиума с думите: „Полският Познан – това ли ни предлагате?" (Димитър Ганев и Антон Югов). Действието се развива в началото на септември, унгарската революция все още зрее мълчаливо, единственият предупредителен сигнал за недоволството на Източна Европа през тази година са познанските вълнения. За българското политическо ръководство те обаче са достатъчни, за да бъдат плашени с тях всички,

които се опитват да видят причините за недоволството по-дълбоко от простото обяснение – лична диктатура на един човек. На фона на такива настроения в ЦК Драмалиев се опитва да обясни: „Познанските събития не са резултат от положението в Полша, създадено след XX конгрес на КПСС. В Германия берлинските събития станаха преди XX конгрес. В България селски бунтове станаха през 1951 г. при диктатурата..."[164] Тази теза би трябвало да накара ръководството на БКП да се замисли за истинските причини за недоволство и да ги потърси и сред своята дейност, но за такова нещо в тогавашните условия едва ли може да се мисли. Затова думите на Драмалиев, прозвучали като отглас от централноевропейските дискусии, остават без отзвук в България.

Драмалиев, макар че е най-задълбоченият, не е единственият, който критикува ръководството и действията му. Упреци се чуват от устата на Рубен Аврамов, остро се изказва срещу икономическата политика Добри Терпешев, Ламбо Теолов срещу опитите за „задържане на критиката и свиване". Последният дори се опитва да постави въпроса да бъде изпълнено решението от априлския пленум за колективност в ръководството: „Аз не зная защо не беше казано на това съвещание ясно още в началото, че докладът, който изнесе др. Живков, е доклад от името на политбюро. Даже на едно място, когато говореше за армията, другарят Живков каза „Аз считам"[165]. Но конкретната бележка, насочена срещу новия ръководител на БКП, прозвучава съвсем изолирано.

Заключението на Тодор Живков по първа точка от дневния ред на септемврийския пленум не изненадва никого. То съдържа критики срещу К. Драмалиев, Й. Панов, за когото се казва, че извинителните му думи не са достатъчни, а са необходими „дела и само дела". Най-важният извод засяга процеса на политическата дискусия: „Пленумът сложи край на някои, макар и единични съмнения и колебания по отношение на правилността на Априлските ни решения."[166]

Решението по основния въпрос – „досегашната работа по ликвидиране на култа към личността", отразява казаното в доклада. Тези, които са се опитали реално да критикуват, са определени като „неустойчиви, колебаещи се и нездрави хора, които станаха изразители и защитници на буржоазни разбирания и на дребнобуржоазната стихия". Посочено е и кои са – „преди всичко в някои организации на Софийската градска партийна организация". Основният упрек към

недоволните е, че се опитват да „бият по авторитета на ЦК, да се разколебава вярата на трудещите се в ръководството на Партията, в нейната правилна политика“[167]. От последната формулировка става ясно, че за най-голямо прегрешение се смята атаката срещу партийното ръководство, а за най-опасни – партийните членове от големите градове и от средите на интелигенцията.

Втората част на решението дава принципната постановка за партийната линия, която звучи така: „... недопускайки каквото и да било отслабване на борбата против култа към личността и неговите последици, в същото време на нездравите и антипартийни прояви трябва да се дава решителен отпор.“[168] Формулировката е показателна: на първо място е изведена борбата срещу „култа към личността“, от която всъщност е започнало всичко (от 1953 г. и до момента), но тя е поставена в подчиненото изречение, а основното е посветено на новото явление – „нездравите и антипартийни прояви“, възприето като основна опасност. През целия период на дългата и мъчителна десталинизация (започнала от смъртта на Сталин и продължила до края на 80-те години) се повтаря един и същи механизъм на подреждане на опасностите за комунистическите партии и „социалистическия строй“ – борбата може да се започне с догматичните сили, но винаги в центъра на вниманието като основна опасност си остават тези, които се намират не отляво, а отдясно. В случая като дясна е определена и най-малката критика, опитала се да проникне по-дълбоко в причините за недоволството на обществото и за кризисните явления. Дясно изглежда и казаното от Кирил Драмалиев: „... априлските съвещания донесоха огромно раздвижване сред партийните маси, активизираха тяхната критична мисъл, изнесоха огромен материал за трудностите и неправдите в живота на нашия народ.“[169]

Втората точка от дневния ред на пленума не е пряко свързана с политическата дискусия, но дава достатъчно материал за обща оценка на политическия процес. Тя включва обсъждане на доклада на комисията, определена да преразгледа материалите по процеса срещу Трайчо Костов и свързаните с него процеси.

До комисията, оглавена от Димитър Ганев, са постъпили 350 изложения и молби (десетина пъти по-малко, отколкото например в Чехословакия) от осъдени, задържани, уволнени или наказани за периода от 1949 г. Тя ограничава работата си само с основните политически процеси, докато другите дела прехвърля на Контролна-

та комисия, Главна прокуратура, Върховния съд и други ведомства[170].

В доклада на комисията има уговорка, характерна за мисленето по онова време: „Сега се вижда, че е могло да мине без такива процеси и без крайни партийни изводи. Тогава обаче политическата обстановка беше сложна, за което съдействаха редица факти. Ето защо правилното решение на въпросите, свързани с процеса на Трайчо Костов, не може да стане откъснато от тогавашната обстановка."[171] Тази уговорка представлява опит да се оправдаят ако не процесите, то поне част от обосновката им, и влияе върху съдържанието на целия доклад. Комисията си е поставила за задача да отговори на пет въпроса: „1. Съществувал ли е антипартиен и антиправителствен заговор? 2. Осъдените били ли са провокатори? 3. Същите вършили ли са шпионаж в полза на империализма? 4. Имало ли е съзнателно вредителство в стопанството? 5. Какви са били методите на следствието и как те са повлияли на резултатите от него?"[172]

След обстоен разказ за протичането на събитията, довели до обвинението и арестуването на Тр. Костов и хората около него, след изброяване на методите, прилагани по време на следствието и на съдебния процес, комисията отговоря на поставените в началото въпроси. Отговорите и на петте въпроса са отрицателни, с някои изключения: по втория въпрос е направена уговорката, че Петър Семерджиев е бил „в услуга на полицията", а по последния се казва „в ръководените от осъдените лица министерства и стопански организации са били причинени на народното стопанство големи щети, но няма данни за съзнателно вредителство"[173]. Последното е любопитно, защото, ако комисията беше последователна, би трябвало да си зададе и въпроса каква е причината за тези щети (не само в тези министерства) и ако не е съзнателно вредителство, дали системата на организация на производството няма вина за тях. Изводът на комисията, базиран върху тези отговори, е: „Всички обвинения, въз основа на които са осъдени обвиняемите по т. нар. трайчокостовски процеси, са недоказани, монтирани. Комисията предлага... съдебно реабилитиране."[174] Заключението изглежда удовлетворително – справедливостта, макар и твърде късно, възтържествува.

Но освен юридически проблемът има и политически характер (всъщност преди всичко такъв). По въпроса за политическата реабилитация заключението на комисията не е толкова категорично: „Изк-

лючването на Трайчо Костов от Партията (по решение на юнския пленум 1949 г. – б. м., И. Б.) не съответства на грешките му и затова предлагаме решението по този въпрос да бъде отменено в този пункт, като Трайчо Костов се възстанови посмъртно в редиците на партията... Трайчо Костов в своята политическа дейност има редица грешки и уклони. Констатираните на Мартенския пленум (1949 г. – б. м., И. Б.) националистически уклони на Трайчо Костов, това, че той е станал изразител на антисъветски настроени елементи в Партията и държавния апарат, неприязнено отношение към Георги Димитров и неискреност към Партията, остават верни и правилни..."[175] Дори и след всичко известно за политическите процеси, за сталинизма, за българското му съответствие, когато се стигне до признаване на политически грешки на „Партията", нещата стават непроменими. Паралелът с останалите страни от „социалистическия лагер" в този пункт показва поразително единомислие – навсякъде най-трудна се оказва политическата реабилитация на жертвите. Тя успява само там, където те са още живи и могат сами да се борят (Вл. Гомулка) или където недоволството е толкова голямо, че ръководството на компартията накрая отстъпва по този въпрос, за да спаси по-важното – властта си (Унгария).

Последната задача на комисията е да потърси отговорността за процесите. И тук следва поредната изненада – за главния виновник за системата Вълко Червенков комисията не предлага „други изводи" – например отстраняване от ръководни партийни органи или изключване от партията[176]. Причината е, че неговата вина вече е била обсъждана на априлския пленум през 1956 г. Конкретните предложения са: министърът на вътрешните работи и заместникът му за периода 1949-1950 г. да бъдат „понижени" в кандидат-членове на ЦК; за Христо Боев, който е непосредствено отговорен за следствието, се иска „порицание"; за петима следствени работници – изключване от партията (Пенчо Стоилов, Никола Дворянов, Васил Джонанов, Радослав Миларов, Койчо Койчев); и за още седем – строго мъмрене с предупреждение (Велчо Чанков, Хенри Коен, Георги Куманов, Апостол Зафиров, Рачо Ковачев, Людмил Цачев, Васил Константинов)[177]. Не може да не изненада изключително мекият характер на партийните наказания, предложени от комисията, когато става дума не за грешки, а за престъпления. Но и това е характерна особеност на

първия опит за десталинизация на Източна Европа, направен едва след смъртта на Сталин.

Докладът на комисията засяга още един момент – проблема с доносите. Оплакванията на репресираните включват и желание да бъдат наказани причинителите на техните нещастия – да бъдат разкрити имената на тези, които с доносите си са изпратили много хора в следствието, затвора и т.н. Според комисията броят на тези доноси е толкова голям, че „сега би било нецелесъобразно да се започне разследване на тия случаи и се търси отговорност на тия комунисти, които са клеветили своите другари, както това се иска от някои пострадали. Това би ни завлякло твърде далеч и би отворило нова рана в Партията."[178] Предложеното заключение показва желание да не се търси отговорност, защото разкриването ѝ може да постави под въпрос „ролята на Държавна сигурност и да се подбива нейният авторитет". Предложението прилича твърде много на опита на Ерньо Герьо да започне новия период на „нова страница", без да се обръща към миналото – опит, който в Унгария се проваля напълно.

Последният момент от септемврийския пленум, който заслужава внимание, е дискусията по доклада и предложенията на комисията. Дискутира се само реабилитацията на Трайчо Костов, а най-многобройни сред изказващите се са тези, които не са съгласни с политическата му реабилитация. По реда на взимането на думата могат да се изброят Георги Караславов, Йордан Милев, Борис Велчев (според него при толкова ниски наказания за виновниците няма как да се обясни политическата реабилитация), Димитър Димов, Станка Цекова, Никола Начев, Рубен Аврамов, Митко Григоров, Елена Гаврилова[179]. Основният мотив в тези изказвания е, че има „нещо съмнително" в случая Трайчо Костов. Отново има и рязко отличаващи се изказвания – на Кирил Драмалиев, Фердинанд Козовски, Пеко Таков. Те продължават логиката на Борис Велчев, но в обратна посока – че действията на силите за сигурност и политическото ръководство „не са извращения, това са престъпления съгласно законите на страната" (Драмалиев)[180], „Това са инквизитори!" (Козовски)[181], поради което изискват и много по-сурови наказания – Вълко Червенков да бъде изваден от състава на политбюро, а Трайчо Костов да бъде реабилитиран политически [182]. В крайна сметка са приети предложенията на комисията, което по случая Трайчо Костов означава възстановяване-

то му посмъртно в БКП, но и признаване за правилни решенията на Мартенския пленум от 1949 г., „че Трайчо Костов е допуснал груби политически грешки от националистически характер“[183].

За обществото септемврийският пленум се изразява в публикуваното „Съобщение на ЦК на БКП“ във в. „Работническо дело“ от 19 септември 1956 г.[184]. Разлика между обсъжданията на 6 и 7 септември и публикуваното на 19 септември има, но тя е в детайлите. Основното впечатление остава същото – че се слага край на дискусията по политиката на БКП и на държавата. В документа неслучайно присъстват остри атаки срещу критичните гласове: „Бяха направени опити под формата на осъждане на култа към личността да се отрекат или омаловажат нашите големи успехи в социалистическото строителство, да се бие по авторитета на ЦК, да се разколебава вярата на трудещите се в ръководството на Партията, в нейната правилна политика.“ Обяснението за критиките е в привичен дух: „Като управляваща партия (БКП – б. м,. И. Б.) в нея са се промъкнали и чужди, случайни и кариеристични елементи. Такива партийни членове при остри завои в Партията проявяват политическа неустойчивост и безпринципност, лесно се поддават на вражеско влияние, стават разпространители на чужди, буржоазни и дребнобуржоазни възгледи.“[185]

Останалата част от пространното съобщение, което заема цялата първа страница на вестника, е посветено на разнообразните икономически мерки, обещани от ЦК на БКП за населението. Заключението подчертава, че предстои „още продължителна и упорита работа“ за „изкореняване“ на „култа към личността“, но тя е видяна като „огромна работа за превъзпитаването на партийните кадри и членове, на народните маси“ – сиреч от ръководството към масите. А съвсем накрая и съвсем накратко присъства решението по втората точка – изводи на комисията по преразглеждането на делото на Трайчо Костов. В краткото съобщение не е останало нищо от разискванията, а само възстановяването на партийното членство на осъдените (с изключение на Петър Семерджиев и Николай Задгорски) и съдебната им реабилитация.

Септемврийският пленум на ЦК на БКП не е последният за годината. Той обаче се оказва повратен поне за процесите на десталинизация, започнали бавно, несмело и мъчително след смъртта на Сталин и ускорили своя ход след решенията на априлския пленум, дек-

ларирал, че скъсва с практиката на българския сталинизъм, олицетворяван от Вълко Червенков. Само пет месеца се оказват достатъчни, за да се провери какво на практика означава това. Бързо са разочаровани зарадвалите се от възможността за свободно дискутиране на всички проблеми и неуспехи на „социалистическия строй". Техният стремеж критиката да доведе до поправяне на грешките е определен като безотговорен, а те самите – като интелигентстващи елементи, проводници на дребнобуржоазната стихия. Новото ръководство на партията също е недоволно от желанието на интелигенцията, от несъгласните с положението си работници и селяни да продължат промените. Резултатът от общото разочарование е противоборство, в което по-силният налага своето виждане. В тоталитарната система, изградена в Източна Европа, по-силен винаги е притежаващият властта, затова септемврийският пленум на ЦК не среща трудности при поставянето на етикети кой какъв е. А също и когато решава, че е достатъчно да се подобри функционирането на държавната система и да се облекчи положението на трудещите се, за да бъде обявена десталинизацията за извършена.

БЪЛГАРСКАТА РЕАКЦИЯ НА ПОЛСКИТЕ И УНГАРСКИТЕ СЪБИТИЯ – ОКТОМВРИЙСКИ ПЛЕНУМ

Въпреки че вече не може да промени нищо в основната посока на политическия процес в България, проведеният в края на октомври 1956 г. пленум на ЦК на БКП има значение в контекста преди всичко на бурните централноевропейски процеси. Те са и повод за провеждането на пленума – дневният ред се състои от две точки: информации за събитията в Полша и в Унгария и за посещението на българска парламентарна и партийна делегация в Югославия. Доклад по първата точка прави Антон Югов. Още в началото става ясно каква е причината да се свика пленум по такъв повод – „възникването и развитието на тези събития не можеше да остане безразлично за нас и особено за Съветския съюз, за всички социалистически страни, тъй като Полша и Унгария имат важно политическо и стратегическо значение за целия наш социалистически лагер"[186]. Сведенията, които ръководството на БКП представя на пленума, са почерпени от посещението на тричленна българска делегация (Тодор Живков, Енчо Стайков и Антон Югов) в Москва.

При такава информация, видяна през очите на ръководството на КПСС, постановките в доклада не изненадват. Полският октомври е представен като „реакция срещу привържениците на полско-съветската дружба“, „опит за ревизия на марксизма-ленинизма“, „развихряне на нездравото, на дребнобуржоазната стихия“[187], а продължаващата Унгарска революция – като „контрареволюционен бунт, насочен против демокрацията и социализма“, „дело на врага“[188]. И по двата случая българската делегация гордо декларира, че в Москва е заела позиция, идентична с тази на ГЕСП и ЧКП, които „одобриха напълно като правилно решението на ЦК на КПСС и на съветското правителство да окаже помощ за сломяване на контрареволюционния бунт в УНР“ (за Полша, разбира се, формулировката включва само помощ)[189]. Тази позиция на БКП, редом с най-верноподанически настроените към КПСС ГЕСП и ЧКП, е известна от по-рано. Поголямо значение в случая има реакцията на БКП в момент, когато две централноевропейски страни се опитват да реализират националните си виждания за път към социализъм.

В доклада ясно звучи критичното отношение към ПОРП и УПТ, които „неправилно разбраха въпроса за демократизацията... Те не разбраха, че трябва да премахнат някои неправилни методи на работа, нарушения на социалистическата законност, да се отстранят някои отделни извращения и неправилни действия, някои чужди на нашата социалистическа система прояви, а не да се отрича въобще делото на социализма, безспорните и грандиозни успехи на социалистическото строителство в Съветския съюз и другите социалистически страни.“[190] Тази формулировка е индикатор за виждането на ръководството на БКП за характера на приемливите промени. Малко по-късно то е изразено буквално: „В светлината на тези събития сега още по-ярко изпъкват правилността и ленинската принципност на решенията на Априлския и Септемврийския пленуми... колко прав е бил ЦК като своевременно реагира срещу някои нездрави, антипартийни прояви в отделните партийни организации и в печата.“[191]

Последвалата дискусия продължава очертаната в доклада линия за опасността, която представляват за системата по-дълбоките промени. Най-ярките изказвания в този дух звучат по следния начин: „Демокрацията, когато не е основана на диктатурата на пролетариата, не е никаква демокрация. Въведоха такава демокрация в Полша и особено в Унгария, при която развързаха езиците на всички. Всеки

плещи и всеки дава акъл на Партията." (Фердинанд Козовски)[192], „Само серсемски ръководства могат в Полша така да преценят Познанските събития и в Унгария – да правят религиозни погребални процесии." (Младен Стоянов)[193] Цола Драгойчева на свой ред предлага ново разбиране за свободата: „Свободата е осъзната необходимост. А такава осъзната необходимост за всяка комунистическа партия е да черпи от положителния опит на КПСС, да стои твърдо на позициите на пролетарския интернационализъм."[194] Тези изказвания имат по-скоро илюстративен характер за мисленето и интелектуалното равнище на членовете на ръководния орган на БКП, отколкото представляват сериозна политическа оценка.

А трезви гласове се чуват дори и при тази изходна позиция и в морето от такъв род слова. Рада Тодорова се изказва критично за системата, създаваща облагодетелствани партийни кадри и оттам „груб кариеризъм"[195], Тодор Звездов предупреждава, „че има революции на основата на глада, на недоимъка", каквито явления съществуват и в България[196]. Все в този дух са и предложенията за повишаване на помощите за безработните семейства и за социално равенство (Мария Кирилова)[197]. Не са малко и тревогите във връзка със започналите икономически стачки в „Елпром", в Плевен, в Троян и за необходимостта да се променят нормите, но така, че да не се стигне до намаляване на заплащането[198]. Всъщност казаното за състоянието на производството е атака срещу стахановското движение, разгърнало се по примера на Съветския съюз и в останалите източноевропейски страни. Намират се хора, които (обикновено с чужда помощ) преизпълняват нормите 2-3 пъти, а резултатът върви в две посоки – първо, създава се образ на „новия герой на труда", и второ, тези изпълнения обосновават необходимостта от непрекъснато повишаване на нормите, което от своя страна води до намаляване на реалните доходи на работниците. Раденко Видински казва: „Получи се така, че на различни места коригираха нормите и работниците започнаха с 10-20-30 % да получават по-малко... когато даваш на работника малко, може да не му стига, но ще е доволен, но когато отиваш да му вземеш от хляба, той ще негодува..."[199] Очевидно дори и в тази обстановка на атака срещу промените реалните икономически проблеми не могат да бъдат пренебрегнати и някои членове на ЦК предлагат те да бъдат разрешени, за да бъдат избегнати политическите усложнения.

Първият секретар на ЦК на БКП Тодор Живков не чете доклад, но затова пък взима думата за заключително слово. Думите му не могат да се пренебрегнат, защото всъщност показват „поуката", която БКП се готви „да извлече" от събитията в Централна Европа. В неговата интерпретация причините за бунта на унгарците изглеждат така: „Главното е, че партийното ръководство не се е оказало на висотата си, за да направи правилна оценка на положението и да вземе необходимите мерки, за да не позволи контрареволюцията да се развихри."[200] Изводът естествено е, че БКП не трябва да позволи нещата в България да излязат от контрол: „Трябва да вземем всички необходими мерки и по партийна, и по държавна, и по военна линия, и по линията на Вътрешното министерство, за да не позволим никакви изненади в нашата страна."[201] Това е позицията на половината от компартиите в Източна Европа – тези, които се страхуват от промените, защото виждат в тях опасност за спокойствието и стабилността при упражняване на властта.

Има и една подробност в заключителното слово на Тодор Живков, която се отнася до промените в ръководството на УПТ, но е с многозначително вътрешнополитическо звучене. Когато критикува УПТ, че вместо да организира отпор срещу контрареволюцията, се занимава с промени в ръководството, Живков критично поглежда новите лица: „В него влизат преди всичко хора, които са били репресирани... Разбира се, в това няма нищо лошо. Но, пита се, тия хора на какви позиции са били? Оказва се, че те са били на нездрави позиции. И ето, виждате как крепостта, партийното ръководство се предава отвътре."[202] Няма съмнение, че тази бележка не е предизвикана от грижа за състоянието на УПТ, а от проблемите, които вълнуват БКП и нейното ръководство. Въпросът е може ли комунистите от ръководството на БКП, репресирани по времето на Вълко Червенков, да бъдат напълно реабилитирани, след което да заемат отново висши партийни постове. На този въпрос първият секретар на БКП отговаря отрицателно, макар че не прави това пряко. Думите на Т. Живков показват кръговата отбрана, осъществявана от ръководната групировка на БКП – борбата се води, промени се извършват, но само в рамките на тази група – нейните членове сменят местата и позициите си, но не допускат в борбата за власт да се намесят други „външни" дейци.

Основната нишка в заключителното слово на Живков е, че за БКП

най-важно е да се предпази от каквито и да било опасности. А опасностите са очертани така: „В нито една от страните на народната демокрация – поне аз така мисля – не може сега да започне контрареволюция без участието в нея на нездрави партийни елементи, без да се разчисти пътят на контрареволюцията от тези елементи. Това показва полският опит, особено нагледно това показва унгарският опит. Ето от къде би могло да се очакват изненади, аз бих казал и у нас."[203] Не само унгарските събития, при които така или иначе се пролива кръв, но и успехът на полската демокрация на 19 октомври са видени от българския партиен ръководител в образа на контрареволюцията и като нещо, което в българския случай трябва да се избегне. Към тъжната констатация, че за България и умерената, и еволюционната демократизация не е желана, трябва да се добави и мисълта, че основният политически противник трябва да се търси не някъде другаде, а в комунистическата партия и нейното ръководство. Тази позиция твърде много прилича на все още незабравеното „търсене на врага с партиен билет".

Що се отнася до общата политическа ситуация в България, Тодор Живков показва усещане за прагматизъм и реализъм. Той докладва, че съществуват ниско платени работници (със заплати 250-350 лв. при 3500 лв. министерски), които „открито повдигат въпроса за своето материално положение"[204]. Изводът му на основата на тези данни е, че трябва да се повишат заплатите, детските надбавки, трудодните в ТКЗС, „откъдето също могат да се получат изненади". Нещо повече, той предупреждава, че през есента и пролетта не бива да се форсира по-нататъшната колективизация[205]. Втората посока на предлаганите мерки е в сферата на духа. Като опасност са представени такива незначителни явления като студентските лозунги за свобода на университета, защото „зад тези лозунги ще застане контрареволюцията у нас и ще ги използва" [206]. Пак в сферата на духа свободомислието в рамките на партията представлява опасност и затова според Т. Живков са вредни критичните изказвания от априлския и от октомврийския пленум, които изразяват несъгласие с опита да бъде запушена устата на интелигенцията. По отношение на тях предложените действия са изпитани: „Трябва да им се каже да си затварят устата, тъй като у нас има партийна дисциплина, има и закони за държавна измяна и ще отидат там, където им е мястото..." От място Пенчо Кубадински допълва: „Юмрукът до зъбите."[207]

Ако септемврийският пленум слага край на възможностите за критика и свободомислие, октомврийският започва настъпление срещу всичко различно от позицията на ръководствата на БКП и на КПСС. Повод за изостряне на мерките срещу вътрешнопартийната критика са сътресенията, предизвикани от десталинизацията в Полша и Унгария. Но те са повод, а не причина – истинската причина е, че според българските „десталинизатори" още през април е постигнато максималното, а всяко по-нататъшно действие представлява опасност за системата.

Промените, започнали в страните от Централна Европа, не минават незабелязано и за българските граждани. Най-видимо е раздвижването не толкова у организаторите на съпротивата срещу БКП, когато тя се опитва да налага съветския модел на развитие на България, а у младите хора. В това отношение следваме централноевропейските образци, при които след смъртта на Сталин се активизират не традиционните опозиционни сили, а новите – новото поколение, израснало и възпитано вече в новата система, което още при първия опит за самоосъзнаване в политическия връх на системата получава възможност да сравни идеалите с реалността. Затова в заключителните си думи Тодор Живков сочи, че опасността, която трябва да бъде избегната, е опитът за свободомислие да обхване младото поколение – на първо място студентите. В Софийския университет на вузовската конференция на ДСНМ, проведена на 14 октомври 1956 г., студентите се обявяват срещу решението на Министерството на културата за повишаване на часовете по идеологическите дисциплини, като изброяват и недостатъците при преподаването им[208].

Пак по същото време е възстановено и тържественото отбелязване на традиционния патронен празник на СУ, деня на Св. Климент Охридски 8 декември като студентски празник[209]. Атмосферата на младежки подем бързо е заменена от строгост и наказания след октомврийският пленум на ЦК на БКП – тогава за кратко време са изключени от ДСНМ или наказани по друг начин мнозина студенти, осмелили се в часовете по идеологически дисциплини и преди всичко по политикономия да поставят под въпрос основните принципи на социализма във връзка със събитията в Унгария. През ноември от Философско-историческия факултет са изключени Денчо Бояджиев и Ангелина Врачева, наказани са Васил Гюзелев и Делчо Митев, а от Филологическия факултет – Иван Дойчев и Никола Гигов[210]. Малко

по-късно, в края на 1956 и началото на 1957 г., продължава акцията за прочистване на университета от „класово чужди" и враждебни студенти. Жертва на тази акция стават Надежда Илиева, Иван Попов от специалност математика, Ивайло Султанов – физика, Рашко Ковачев, Радион Дянков, Петър Арнаудов, Юли Алайков, Светозар Стефанов, Вергил Стоянов, Пенчо Линов, Христо Христов – право, Люба Дякович, Асен Николов, Дора Караилиева, Петко Пеев, Семиха Борова – история, Добри Киряков – педагогика, Лиляна Сиракова, Победа Накова, Петра Стоилова, Николай Христов – българска филология, Бистра Коларова – френска филология, Тодор Табаков, Иванка Попова, Димитър Неделчев, Росица Гуцува, Катя Захариева – руска филология[211].

Следвоенната източноевропейска система е изградена така, че е естествено по-голямата част от недоволните да са именно от БКП или от ДСНМ. Но възможността за малко по-голяма свобода е използвана и от групи, които нямат нищо общо с официалните структури. Естествено този тип дейност, която е насочена срещу системата на управление, може да бъде само конспиративна и затова остава почти неизвестна. Такъв е случаят с групата на Христо Гущеров и Константин Костов, които през есента на 1956 г. (септември-декември) се опитват да създадат антикомунистическа мрежа от съмишленици в София, Пазарджишко и Пловдивско. Те пишат „Манифест за антикомунистическо въстание в България", политически есета и стихотворения, а Гущеров създава и „Политикономия на социализма", в която прави критичен анализ на съществуващата стопанска система[212]. Съдбата на тази група показва невъзможността да се развива конспиративна дейност в подобен тип общество, защото още на 24 декември 1956 г. двамата заедно с техния съмишленик Трифон Йосифов са арестувани, а през март 1957 г. – осъдени съответно на 15, 10 и 5 години затвор за членство в „контрареволюционна организация, която с оръжие и с чужда помощ е искала да свали народнодемократическата власт"[213]. Към злощастната съдба на малката конспиративна група трябва да се добави и сведението на К. Костов за настроенията на българското общество по това време: „Страхът вън е сковал всички, страхува се всеки от всекиго."[214] Тези сведения говорят, че в българското общество липсва истинско масово вълнение, видимо недоволство за разлика от положението в Полша или в Унгария.

Българската 1956 година не минава безследно за историческото развитие на България. Тя показва българската специфика – промените започват и завършват чрез решения „отгоре“, без реално участие на обществото в тях. Младежта и интелигенцията, подобно на тези групи и в другите страни от Източна Европа, се включват много бързо и активно в дискусията по най-острите политически въпроси, вълнуващи българското общество, но също толкова бързо са принудени да замълчат. Разликата може да се потърси и в поведението на недоволните – не навсякъде в другите страни наказанията спират дискусиите, не навсякъде изключванията от партията водят до край на политическата дейност. У нас наказаните обидено замлъкват и след години пишат спомени, в които обясняват колко са били прави, но престават да играят роля за своето време. Все пак мекотата на политическия спор в ръководството на БКП и държавата, останал почти неизвестен за българите, притежава и някакви предимства. Те трябва да се потърсят в умението на политическия елит да преодолява опасностите за себе си още когато едва започват да се оформят, без да чака да се превърнат в обществен проблем. За този ход на събитията несъмнени „заслуги“ притежава новият стар партиен ръководител Тодор Живков, който умело изолира съперниците си за партийната власт, смекчава недоволството на населението чрез икономически облекчения и видоизменя проявите на репресивния режим. Към това трябва да се прибави и подсилването на вътрешнополитическата лична позиция на Т. Живков чрез пълното дублиране на българската външнополитическа линия с тази на Съветския съюз. Не е толкова лесно да бъде оценен резултатът за държавата – в близък исторически план изглежда добре, че не сме подложени на сътресения, но в по-далечен мекото приключване на първия опит за десталинизация лишава българската интелигенция от спомен и от опит в противопоставянето на властта.

БЕЛЕЖКИ

[1] Всички участници в антифашистките въстания от последния период на войната – Словашкото 1944 г. и Пражкото 1945 г., са осъдени през 1954 г. Но отношението към словаците е много по-жестоко. Като „превратаджийска група на словашките буржоазни националисти" са осъдени всички живи членове на ЦК на Словашката КП от времето на словашкото въстание, вж. *Tomaszewski, J.* Rozwoj Czeskoslovenska Republika Socjalistyczna. – In: Zarys najnowszej historii poliycznej i gospodarczej krajow socjalistycznych. Warszawa, 1973, p. 172.

[2] *Лондон, А.* Признание. – Иностранная литература, 1989, № 4, с. 234.

[3] Ceskoslovenske dejiny, 512-513.

[4] Генералите Макаров и Лихачов (заменен по-късно от Боярский), които през октомврн 1949 г. пристигат в Прага специално да „помагат" в подготовката на големите политически процеси, вж. *Амбарцумов, Е.* Палачи и жертвы. – Иностранная литература, 1989, № 4, с. 237.

[5] Цит. по: Zatajony dokument..., с. 77.

[6] Пак там.

[7] Цит. по: *Tomaszewski, J.* Rozwoj krajow socjalistycznych..., с. 200.

[8] Zatajony dokument..., с. 95.

[9] Цит. по: *Opat, J.* Zdroje neschopnosti, с. 306.

[10] Ceskoslovenske dejiny, с. 514.

[11] *Tomaszewski, J.* Rozwoj krajow socjalistycznych..., с. 201.

[12] Ceskoslovenske dejiny, с. 514.

[13] *Драганов, Др.* Комуннстическото движение..., с. 113.

[14] За обществения дух през пролетта на 1956 г. говори Вацлав Хавел в „Задочен репортаж", с. 48.

[15] *Tomaszewski, J.* Rozwoj krajow socjalistycznych..., с. 201.

[16] *Грзал, Л., Я. Нетопилик.* Цит. съч., с. 74.

[17] Пак там, 74-75.

[18] Пак там, 77-79.

[19] Пак там, 82-83.

[20] K dejinam socialistickeho..., с. 260.

[21] Ceskoslovenske dejiny, с. 514.

[22] История на ЧКП, с. 264.

[23] *Tomaszewski, J.* Rozwoj krajow socjalistycznych..., 201-202.

[24] K dejinam socialistickeho..., 261-262.

[25] Ceskoslovenske dejiny, с. 515.

[26] Пак там.

[27] История на ЧКП, с. 265.

[28] Ceskoslovenske dejiny, с. 514, 516.

[29] K dejinam socialistickeho..., с. 263.

[30] Цит. по: The Hungarian Revolution, с. 72.

[31] Пак там, с. 190.

[32] ЦПА, оп. 5, а. е. 235, л. 11.

[33] Пак там.

[34] The Hungarian Revolution, с. 219.

[35] Пак там, 219-220.

[36] *Litwan, G.* Co przywiozl Jelcyn.

[37] *Хавел, В.* Цит. съч., 51-52.

[38] Советско-чехословацкие отношения 1945-1960 гг. Документы и материалы. М., 1972, 248-254, 260-261, 289-290.

[39] Цит. по: *Петерс, И.* Внешняя политика Чехословакии (1945-1960 гг). Киев, 1976, с. 76.

[40] Ceskoslovenske dejiny, c. 516.

[41] *Живков, Ж.* Кръглата маса на политбюро. С., 1991, с. 13.

[42] *Чакъров, К.* Втория етаж. С., 1990, с. 81.

[43] Цит. по: *Живков, Ж.* Цит. съч., с. 14.

[44] *Топенчаров, В.* Цит. съч., с. 214.

[45] *Живков, Ж.* Цит. съч., с. 14.

[46] *Чакъров, К.* Цит. съч., с. 82.

[47] *Brown, J.* Eastern Europe and Communist Rule. Duke University Press, 1988, p. 317.

[48] *Живков, Т.* Срещу някои лъжи, с. 57.

[49] *Чакъров, К.* Цит. съч., 82-83.

[50] „Никой в историята не е направил това, което направи Тодор Живков", твърди Тодор Живков. вж. в. „Континент", 20 юли 1993.

[51] Из доклада на Политбюро на ЦК на БКП „Двадесетият конгрес на КПСС и поуките от него за нашата партия", изнесен от първия секретар на ЦК на БКП Тодор Живков на 2 април 1956 г. – Вестн на ВПС, 1990, № 7, с. 99.

[52] Първото твърдение е от интервюто във в. „Континеит" от 20 юли 1993 г., а второто – от 2 април 1956 г., и звучи така: „На срещата (в Москва – б. м., И. Б.) прочетохме и проекторезолюцията, която също се одобри единодушно от Президиума (на ЦК на КПСС – б. м., И. Б.), като някои членове се изразиха, че тя е болшевишка резолюция.", Вести, 1990, № 7.

[53] *Топенчаров, В.* Цит. съч., с. 215.

[54] Пак там.

[55] Из доклада на Политбюро на ЦК на БКП..., с. 86.

[56] *Чакъров, К.* Цит. съч., с. 83.

[57] „Тая фракция организира Априлския пленум... В тая фракция влизаше Енчо Стайков и така нататък. Целият секретариат на ЦК, който аз ръководех, влизаше.", казва Т. Живков в обширното си интервю за тези събития във в. „Континеит" (20 юли 1993 г.).

[58] Из доклада на Политбюро на ЦК на БКП..., с. 87.

[59] Пак там, 89-90.

[60] Пак там, с. 90.

[61] Пак там, с. 92.

[62] Пак там.

[63] Пак там, с. 93.

[64] Пак там, с. 101.

[65] Пак там, с. 94.

[66] Пак там, с. 95.

[67] Пак там, 95-97.

[68] Пак там, с. 97.

[69] Пак там, с. 101.
[70] Пак там, с. 104.
[71] Пак там, с. 107.
[72] Пак там, с. 108.
[73] Пак там.
[74] Пак там, с. 109.
[75] Цит. по: *Живков, Ж.* Цит. съч., 17-18.
[76] Из протоколите на Априлския пленум на ЦК на БКП 1956 г. – Вести на ВПС, 1990, № 9, с. 75.
[77] Пак там.
[78] Пак там, с. 76.
[79] Пак там, 76-77.
[80] Пак там, с. 77.
[81] Пак там, с. 78.
[82] Пак там, 78-79.
[83] Пак там.
[84] Пак там, с. 84.
[85] Пак там, с. 75.
[86] БКП в резолюции и решения... Т. 5. С., 1965, 10-11.
[87] Пак там, с. 11.
[88] Пак там, 11-12.
[89] Пак там, с. 11.
[90] Пак там, с. 14.
[91] В нашия случай формулировката е особено мека, понеже поръчва на „Политбюро да окаже непосредствена помощ на органите на милицията и Държавна сигурност за подобряване на техните методи и партийно-политическото възпитание на кадрите в тях". А политическата проверка засяга само партийните наказания, пак там, с. 14.
[92] Пак там, с. 15.
[93] Съобщение на ЦК на БКП. – Работническо дело, № 99, 8 апр. 1956; Към нов подем в партийната работа. – Раб. дело, № 100, 9 апр. 1956.
[94] *Живков, Ж.* Цит. съч., с. 20.
[95] Пример за такава реакция дава в мемоарната си книга Стоян Михайлов „Живковизмът през призмата на една лична драма". (С., 1993, с. 20).
[96] *Ангелов, В.* Неизвестни страници от миналото 1919*1923*1925*1944*1956*1968. С., 1993, с. 179, 188.
[97] *Цачевски, В.* Българският комунизъм. С., 1993, с. 248.
[98] Раб. дело, № 105, 14 апр. 1956.
[99] *Топенчаров, В.* Цит. съч., 215-216.
[100] *Живков, Ж.* Цит съч., с. 25.
[101] *Топенчаров, В.* Цит. съч., с. 267.
[102] За това споменава Т. Живков по време на септемврийския пленум на ЦК през 1956 г. Цит. по: Стенограма от Септемврийския пленум на ЦК на БКП, 1956 г. – Арт, № 19, 19-25 юли 1991.
[103] *Топенчаров, В.* Цит. съч., с. 219.
[104] Статията е публикувана и в мемоарната книга на Топенчаров, пак там, 223-225.
[105] Пак там, с. 221.

[106] Пак там, с. 226.

[107] Пак там.

[108] С малки съкращения статията е публикувана пак там, 229-231.

[109] Пак там, с. 231.

[110] Словото излиза като статия „Да вървим най-напред“ в изданието на СБЖ „Вестник на вестниците“; пак там, 232-234.

[111] С впечатление, че критиката отива твърде далеч, до отричане на цялата стратегия на БКП, остават и чужди изследователи, вж. *Tomaszewski, J.* Bulgaria 1944-1971, с. 262.

[112] *Топенчаров, В.* Цит. съч., с. 239.

[113] Пак там, 239-240.

[114] Пак там, с. 241.

[115] Пак там, 242-243.

[116] Пак там, с. 245.

[117] Раб. дело, № 141, 20 май 1956.

[118] Пак там.

[119] Протоколът е цитиран почти изцяло у: *Топенчаров, В.*, Цит. съч., 250-258.

[120] Пак там, 250-251.

[121] Пак там, с. 251.

[122] Пак там, с. 252.

[123] Пак там, с. 255.

[124] Пак там, с. 256.

[125] БКП в резолюции и решения. Т. 5, 61-69.

[126] Пак там, с. 62.

[127] Пак там, с. 63.

[128] Пак там, с. 64.

[129] Пак там, 17-19.

[130] Пак там, 20-60.

[131] В числа тази констатация изглежда така: „ТКЗС обединяват вече 77% от селските домакинства в страната и 75% от обработваемата земя.“, пак там, с. 20.

[132] Пак там, с. 23.

[133] Пак там, с. 26.

[134] Пак там, с. 57.

[135] Пак там, с. 59.

[136] Такива са и подзаглавията на три от шестте раздела на документа.

[137] Пак там, с. 37.

[138] Пак там, с. 40.

[139] *Живков, Ж.* Цит. съч., с. 26.

[140] *Марчева, И.* Цит. съч., с. 121.

[141] *Никова, Г.* Външноикономичесите отношения на България след Втората световна война (1945-1960). – В: Страници от българската история. Т. 2, с. 136.

[142] ЦПА, ф. 1, оп. 5, а. е. 220, л. 24-25.

[143] Пак там, л. 25.

[144] Пак там.

[145] Пак там, л. 25-26.

[146] Пак там, л. 26.

[147] Пак там.

[148] Пак там, л. 35.
[149] Пак там, л. 37-39, 41, 43.
[150] Пак там, л. 3.
[151] Пак там, л. 47.
[152] Пак там, л. 56.
[153] Пак там, л. 57.
[154] Пак там, л. 76.
[155] Пак там.
[156] Пак там, л. 82.
[157] Пак там, л. 84.
[158] Пак там, л. 184.
[159] Пак там, л. 227.
[160] Пак там, л. 151.
[161] Пак там, л. 160.
[162] Пак там, л. 164.
[163] Пак там, л. 237.
[164] Пак там, л. 162.
[165] Пак там, л. 129.
[166] Пак там, л. 238.
[167] Пак там, л. 5.
[168] Пак там, л. 6.
[169] Цит. по: Стенограма от Септемврийския пленум на ЦК на БКП, 1956 г. – Арт, № 19, 19-25 юли 1991.
[170] Данните са от отчета на комисията, ЦПА, ф. 1, оп. 5, а. е. 220, л. 240.
[171] Пак там, л. 242.
[172] Пак там, л. 241.
[173] Пак там, л. 249.
[174] Пак там, л. 252.
[175] Пак там.
[176] Пак там, л. 259.
[177] Пак там, л. 259-261.
[178] Пак там, л. 262.
[179] Пак там, л. 276, 280, 282, 284, 285, 294.
[180] Пак там, л. 268.
[181] Пак там, л. 288.
[182] Това е предложението на Пеко Таков, л. 305.
[183] Пак там, л. 9.
[184] Раб. дело, № 263, 19 септ. 1956.
[185] Пак там.
[186] ЦПА, ф. 1, оп. 5, а. е. 234, л. 8.
[187] Пак там, л. 10.
[188] Пак там, л. 19.
[189] Пак там, л. 12, 14-15.
[190] Пак там, л. 17.
[191] Пак там, л. 22.
[192] Пак там, л. 41.
[193] Пак там, л. 51.

[194] Пак там, л. 121.
[195] Пак там, л. 36.
[196] Пак там, л. 38.
[197] Пак там, л. 116.
[198] Пак там, л. 100.
[199] Пак там, л. 101.
[200] Пак там, л. 131.
[201] Пак там, л. 135.
[202] Пак там, л. 134.
[203] Пак там.
[204] Пак там, л. 135.
[205] Пак там, л. 136.
[206] Пак там.
[207] Пак там, л. 139.
[208] СГПА, ф. 1829, о. 1, а. е. 26, л. 18, 23.
[209] Пак там, л. 37.
[210] СГПА, ф. 1829, оп. 1, а. е. 27, л. 19, 22, 24, 26-27.
[211] СГПА, ф. 1829, оп. 1, а. е. 32, л. 25-26, 34-38.
[212] *Перец, Й.* Дванадесет години стигат. – Анти, № 16, 9 дек. 1991.
[213] На процеса, присъдата и прежнвяванията си в затвора е посветил Константин Костов мемоариата си книга „Затворник К-89" (С., 1992, с. 17).
[214] Пак там, с. 46.

ЗАГЛЪХВАЩОТО ЕХО ОТ ПРОМЕНИТЕ

Върховият момент от размирната за Източна Европа 1956 г. остава унгарската съпротива в края на октомври и началото на ноември. Отношението към борбата на унгарците за защита на националното им достойнство и независимостта им от Съветския съюз е показателно за позицията изобщо към десталинизацията. Поляците (и обикновените граждани, и ръководството на ПОРП и страната) подкрепят с демонстрации и в преговори със съветските власти воюващите унгарци. Те обаче са по-скоро изключение, отколкото правило сред източноевропейците. Всички останали – като се започне с предишните бунтари – югославските комунисти, и се достигне до българските, чехословашките и източногерманските, застават с повече или по-малко задръжки зад Съветския съюз с подкрепата, която оказват на съветската военната акция срещу унгарските граждани.

Логиката на управниците в източноевропейските страни може да се разбере – за тях неутралитетът на Унгария и излизането ѝ от Организацията на Варшавския договор означават преминаване на не съвсем ясно очертана, но добре усещана демаркационна линия между двата свята, противодействащи си след Втората световна война – социалистическия и капиталистическия, както се наричат тогава. Дори за Гомулка, дори за Тито тази граница се оказва по-важна от стремежа към национална независимост. Унгарският бунт и най-вече силовото му потушаване очертават още една граница – тази на възможността за промени. Докъде една отделно взета страна от „лагера" може да си позволи да се променя, без да допусне другите да се месят в работите ѝ? Какви национални различия може да си позволи „социализмът", когато след смъртта на Сталин започва да сваля задължителната до 1953 г. униформа. Последните действия на правителството на Имре Над очертават и бъдещото „плашило" за Източна Европа – „втория етап" на демократизацията, след който тя става неуправляема (сиреч се превръща в демокрация). Първият е

постигнат триумфално с победата на полските комунисти, които заедно с полските младежи, работници и интелигенция се противопоставят на съветския диктат и срещу обещанието да запазят съюзническата си вярност към „лагера" получават право за вътрешнополитически суверенитет.

Двата етапа на демократизацията (пак трябва да подчертая, че става дума не за демокрация, а за демократизация) са приети в историческата литература като граници, в които може да се извършва десталинизаторският процес в Източна Европа[1]. Едната – полската, е приемлива, докато другата – унгарската, е опасна. Но всъщност полският и унгарският модел остават единствените два опита за разчупване на ледовете на сталинската система. Оказва се, че пространството между двата модела е изпълнено само с желание за промени, но не и със самите тях. За източноевропейските интелектуалци полският успех е целта, към която се стремят – върху този модел те градят програмните си искания, стратегията и тактиката си. Нито чешките и словашките, нито българските интелектуалци обаче (ако трябва да остана в кръга на разглежданите страни) успяват да привлекат в дискусията за миналото и бъдещето на обществото, в което живеят, по-широки социални групи, така че да превърнат своите вълнения и недоволства в обществен факт. Недоволство в различни форми и сред различни групи съществува и в България (селски вълнения, работнически стачки), а дори и в Чехословакия, но недоволните не успяват да се обединят и да изработят конструктивна програма за промени.

Разположен във времето, шансът за успешни промени трае от средата на 1953 до края на октомври 1956 г. Но и през тези малко повече от три години възможност да се възползват от пролуките в несвободата имат тези, които умеят да се съобразяват с отслабения, но неизчезнал външен фактор в лицето на ръководството на КПСС. Ако погледнем на развитието на политическите процеси в Източна Европа през призмата на извършващото се в СССР, ще бъдем принудени да стесним възможностите за еволюционна демократизация още повече – само от втората половина на 1953 до края на 1954 г., а после – в месеците от март до октомври на 1956 г. Това са моментите, когато по вътрешнополитически причини ръководството на КПСС е заинтересовано да толерира или направо да предизвиква промени в демократичен дух в подчинените си източноевропейски страни. Но за

нищо повече от допускане на ограничена самостоятелност в Източна Европа не става дума. По-голямата свобода е резултат не толкова на осъзнатата необходимост от нея, колкото на невъзможността да бъде запазена непокътната „желязната завеса" между Изтока и Запада.

„Вторият етап" на демократизацията, демонстриран от взелите оръжие в ръка унгарци, се оказва добре дошъл за голяма част от политическите сили в Източна Европа. Консервативните, тези, които се стремят да запазят максимално непокътната изградената с толкова следвоенни усилия система, възприемат промените като доказателство за собствената си правота – те са предупреждавали колко опасна е демократизацията. Консерваторите са доволни, защото унгарските събития, окачествени като контрареволюция, им дават възможност да си върнат и дори да засилят позициите си. Те приветстват първата и втората намеса на съветските танкове в Унгария и заявяват, че такава ще бъде съдбата на всички недоволни.

Като доказателство за собствените си тези и виждания възприемат унгарските събития и идейните антикомунисти – за тях съветската въоръжена акция демонстрира, че социалистическата система от тоталитарен тип е нереформируема. Те, както и значителна част от населението на тази половина от европейския континент, пренасят надеждите си за промени от действията на вътрешнополитическите фактори в сферата на външнополитическото противопоставяне на световете. Дори пълното бездействие на западния свят и по-специално на САЩ пред трагедията на воюващите унгарци не унищожава вярата в Запада, защото тя остава единствена.

Съществува още една многобройна група – на хората, чиито надежди и вяра са попарени от събитията в Унгария. За тях началото на ноември, дошло с масираната атака на съветските танкове срещу започналите да създават ново общество унгарци, означава истинска трагедия. За хората, които вярват в принципите на социалната справедливост и в това, че източноевропейските общества могат да се върнат към социалистическите идеали чрез реформиране на изграденото след войната общество, чрез реформената акция, започната след смъртта на Сталин и продължена отново след XX конгрес на КПСС, настъплението на съветските танкове е крах – те смазват не толкова съпротивата с оръжие в ръка, колкото вярата и надеждата.

Пророческо предупреждение за голямата опасност, изразено още през януари 1956 г., сиреч месец преди „секретния доклад" на Н.

Хрушчов и девет месеца преди бунта на унгарците, представлява есето на Имре Над „Морал и етика". В това обръщение към унгарския политически елит (изпратено е до членовете на ЦР на УПТ, а и на съветския посланик Ю. Андропов) той пише: „Да служиш на интересите на народа, да служиш на интересите на социализма и на националното добруване е невъзможно, ако разчиташ на силата на щиковете. Социализмът и диктатурата не са добро съчетание. Тиранинът и народът не могат да вървят заедно. Собственик, господар на страната е народът и никой друг, независимо какъв етикет носи тиранията. *Ние трябва да се демократизираме!* Народните демокрации все още имат време да предотвратят общата криза на своите режими, като предприемат енергични мерки за демократизация. Утре? Ако тези мерки дойдат твърде късно, може да стане така, че да бъде поставен под въпрос самият принцип за държавно контролирани структури."[2]

От друга страна, смазването на унгарския опит за демократизация и справедливост не слага край на историята на Източна Европа – тя продължава. Въпросът какъв характер ще имат наново утвърдилите се под егидата на „великия и нерушим" Съветски съюз режими не е без значение за милионите жители в пространството между Берлин и Москва. Там, където реформите са започнали и отишли твърде напред, какъвто е полският случай, инерцията е достатъчна, за да осигури тяхното продължение и през следващите една-две години. Дори и в Унгария, където съветската „пацификация" (умиротворяване) унищожава постигнатото с ентусиазма и оръжието на младежта, никой не си прави илюзии, че могат да се възстановят политическите нрави от времето дори на „късния" Ракоши (от 1955 до юни 1956 г.). След бавното и мъчително утвърждаване на новите съветски избраници с Янош Кадар през 1957 г. реформената акция продължава. Не само защото Янош Кадар е убеден в цитираната погоре мисъл на Имре Над, а защото мирът и спокойствието в Унгария след октомври 1956 г. не могат да бъдат запазени на друга цена.

Останалите източноевропейци, които наблюдават отстрани с надежда или опасение първите бунтари, страхливо се опитват да имитират някои от преглътнатите от съветското ръководство промени. Реформите продължават само няколко месеца, колкото трае времето от началото на бурните промени (XX конгрес на КПСС) до краха на унгарския национален взрив. Но на техните опити за реформи не

достигат нито силата и напора на младежта и интелигенцията, нито желанието за реформи вътре в партията. Затова с повече или помалко забавяне във времето нещата се връщат в едно познато, макар и не напълно идентично на миналото русло. Равносметката за „по-послушните и по-мирни" източноевропейски участнички в „социалистическия лагер" показва, че те са получили икономически облекчения за населението, отказ от крайните драстични форми на налагане на теоретичния Сталинов модел за изграждане на „социализъм" с трите му направления – социалистическа индустриализация, колективизация на земята и културна революция. Моделът за подражание остава, но методите за осъществяването му вече не могат да бъдат същите. На мястото на яростната идеологизация идва постепенната прагматизация (в областта на правораздавателната и репресивната система тази промяна може да се изрази така: на мястото на убийствата в името на идеята идва материално изграждане на добър бит за всеки, който може да си го позволи, сиреч престъпленията са заменени от корумпиране на властта).

Трагедията на неуспялата реформена акция е усетена не само от конкретните потърпевши, а и от заинтересованите наблюдатели. Едно от дълбоките прозрения за значението на събитията са думите на българския емигрант в Мюнхен Стефан Попов: „Унгарското въстание! – пределно събитие в следвоенната история на Европа. До ноември 1956 г. вярата, че по един или друг начин може да се извоюва някаква корекция в патологичното развитие на източната част от Европа, чезнеше, но не ни напускаше напълно и бе даже подхранена от сензационния февруарски обрат на Хрушчов против сталинизма. Пленуми като „априлския" в България не бяха нищо друго освен паническо теглене на последствията от управляващите комунисти, които чувстваха вятъра на историята в лицето си. След ноември 1956 г. и прибягването до т. нар. „панцеркомунизъм" надеждите за нормализиране на Европа бяха вече само една илюзия. Елементарната историческа интелигентност подсказваше, че подобни еднократни шансове не се повтарят и който ги пропусне, изпада в положението на осъден на доживотни глоби."[3]

Бурната 1956 г. не остава само с мрачни краски в историята на Източна Европа. От позицията на наблюдатели, достатъчно отдалечени от събитията, днешните историци могат да преценят и спечеленото в битката, загубена през есента на 1956 г. В нея източноевро-

пейските народи показват на целия свят и на доминиращия източния лагер фактор – Съветския съюз, че уеднаквеното и униформено развитие на всички страни, попаднали по стечение на историческата съдба в сферата на влияние на голямата източноевропейска сила, повече не е възможно.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Jedlicki, W.* Цит. съч.
[2] Цит. по: *Kopacsi, S.* Цит. съч., 301-302.
[3] *Попов, С.* Безсъници. С., 1992, с. 225.

Искра Баева

ИЗТОЧНА ЕВРОПА СЛЕД СТАЛИН
1953-1956

Българска
Първо издание

Рецензент доц. **Драгомир Драганов**
Редактор **Парка Атанасова**
Художник на корицата **Огнян Фунев**
Художествен редактор **Борис Драголов**
Коректор **Зоя Божкова**

Формат 60/84/16
Печ. коли 19.25 Изд. коли 17,90

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“